IVO PERIĆ

DALMATINSKI SABOR

Uvod

Zadatak je ovog rada da prikaže organizaciju, djelovanje i značenje Dalmatinskog sabora. Taj sabor je nastao i počeo djelovati 1861. godine. Njegovo zadnje zasjedanje održano je 1912. godine. Iako otada nije više sazivan, on je ipak postojao do sloma Habsburške Monarhije.

Kao zemaljski parlament austrijske Kraljevine Dalmacije, Dalmatinski sabor je veoma privlačna tema za historičara. Jer, u tom saboru su iznašani mnogi gospodarski, kulturno-prosvjetni, jezični, zdravstveni, upravni i drugi problemi Dalmacije, izolirane od ostalih hrvatskih zemalja i izložene, kao i te ostale hrvatske zemlje, tlačiteljskoj politici tuđinske vlasti. Gotovo svi prvaci političkih stranaka u Dalmaciji bili su kraće ili dulje vrijeme i zastupnici u Dalmatinskom saboru. Saborske debate o raznim problemima pokrajine bile su najčešće izraz i odnosa političkih stranaka prema tim problemima.

Povijest Dalmatinskog sabora u razdoblju njegova djelovanja sadrži u velikoj mjeri povijest izolirane i potlačene Dalmacije u to vrijeme.

Tokovi tog perioda povijesti, koji su se odvijali na dalmatinskom tlu, obrađivani su ponešto već i do prvog svjetskog rata, a potom i između dva svjetska rata. Sve veće udaljavanje od tog doba, u kojem je bilo i veoma važnih događaja, kao i krupnih političkih ličnosti, pobuđivalo je i sve veći interes naših historičara za bavljenje tim razdobljem. O tome, naročito u zadnjih dvadesetak godina, svjedoči više historiografskih radova, objavljenih u časopisima, zbornicima, a i zasebno. Gotovo u svima tim znanstvenim radovima spominje se manje-više i Dalmatinski sabor, jer je djelatnost koja se u njemu odvijala nezaobilazna bilo da se razmatraju pojedina važnija zbivanja, bilo da se sagledava udio pojedinih aktivnijih ličnosti u tim zbivanjima.

O Dalmatinskom saboru nije, međutim, dosad posebno pisano na cjelovit način. Pisano je o njemu parcijalno: o njegovu nastanku i prvom zasjedanju, o stranačkom sastavu njegovih zastupnika tijekom sedmog i osmog decenija, o njegovu jezičnom poslovanju, te o pojedinim pitanjima koja su poticana i rješavana na njegovim zasjedanjima. Cjelovit obradbeni zahvat Dalmatinskog sabora nametao se već dugo kao potreba.

Realiziranje te potrebe nužno je izvesti u svrhovitu okviru. Osnovna cjelovitost historiografske obrade Dalmatinskog sabora bit će zadovoljena ako se prikaže kako je došlo do njegova osnivanja, koje su mu bile kompetencije, kako je bio organiziran njegov rad, kako je djelovao njegov izvršni organ, kakav je bio stranački sastav zastupnika, što je zbližavalo a što razjedinjavalo te zastupnike, kakva su raspoloženja ispoljavali ti zastupnici prema središnjoj i pokrajinskoj vladi, koliko su i kako nepovoljno stanje i razvojne potrebe u pokrajini bili pokretači saborskih rasprava i stavova, te kakvi su i koliko bili stvarni doprinosi Sabora rješavanju konkretnih problema pokrajine i razvijanju nacionalnog otpora tlačiteljskom tuđinstvu i tuđinskoj politici.

Ovim redom nastoji se dati upravo takav prikaz organizacije, djelovanja i značenja Dalmatinskog sabora.

I. OSNIVANJE POKRAJINSKOG SABORA DALMATINSKOG, NJEGOVE KOMPETENCIJE I ORGANIZACIJA RADA

1. Kako je osnovan pokrajinski sabor u Dalmaciji

Potkraj 18. i početkom 19. stoljeća, u sklopu tadašnjih političkih zbivanja u Evropi, dolazilo je do krupnih događaja i na našoj istočnojadranskoj obali, izraženih prije svega u vladavinskim promjenama.

Mletačka Republika, pod čijom vlašću su se nalazile Dalmacija i Boka Kotorska, bila je 1797. ukinuta. Na osnovi primirja u Leobenu, sklopljenog 17. travnja 1797. između Francuske, koja je polučivala ratne uspjehe, i Austrije, Austriji su — za oduzetu Lombardiju — dati mletački posjedi Istra i Dalmacija. Mirom u Campoformiju, sklopljenom 17. listopada 1797. između te dvije države, izvršena je, pored ostalog, dalja dioba bivših mletačkih posjeda, te je Austrija, uz Istru i Dalmaciju, dobila još i Veneciju (s većim dijelom mletačke oblasti), kvarnerske otoke i Boku Kotorsku. Ta je prva austrijska uprava u tim našim krajevima od Istre do Boke trajala nešto više od osam godina. Nakon novih ratnih sukoba s Francuskom i pretrpljenih poraza, Austrija je — Požunskim mirom, 26. prosinca 1805. — morala odstupiti sa svih teritorija dobivenih u Campoformiju i predati ih Francuzima. Francuzi su, prema tome, postali novi gospodari i Dalmacije i Boke Kotorske. Oni su u svibnju 1806. ušli i u Dubrovnik, da bi potom — 31. siječnja 1808. — ukinuli i Dubrovačku Republiku.

Francuska vlast na području Dalmacije, Dubrovnika i Boke nije bila duga vijeka. Poslije francuskih poraza u Rusiji (1812) i stvaranja šeste, antifrancuske koalicije (1813), Austrija je, objavivši rat Francuskoj, nastojala ponovno zavladati teritorijima izgubljenim Požunskim mirom. Austrijske trupe ušle su u Dalmaciju već u prosincu 1813, u siječnju 1814. ušle su i u Dubrovnik, a u srpnju 1814. i u Boku. Na Bečkom kongresu (1815) priznati su Austriji, uz ostale, i ti posjedi.

Tako je započeo period druge austrijske uprave na našoj istočnojadranskoj obali. Austrija je — držeći otada u svom državnom okviru velike teritorije u ukupnoj površini od 666.000 četvornih kilometara — »postala prva sila u Evropi iza Rusije«.[1] Organiziranje austrijske uprave u novopripojenim krajevima bilo je povjereno posebnoj dvorskoj komisji u Beču. Među prijedlozima o organizacij te uprave nalazio se i prijedlog da bivše Ilirske provincije — iz doba francuske vladavine — sačinjavaju jednu kraljevinu (»Kraljevstvo Ilirija i Dalmacija«). Ali, taj prijedlog nije prihvaćen.[2] Prema patentu cara Franje I od 3. kolovoza 1816. Dalmacija, Dubrovnik i Boka tretirani su kao posebna cjelina s talijanskim kao službenim jezikom. Ta cjelina nazvana je 1817. god. — *Kraljevina Dalmacija*.[3] Ova »kraljevina«, u sklopu Habsburške Monarhije, bila je obična pokrajina, bez svoje samouprave, podvrgnuta svemoćnoj centralističkoj vlasti iz Beča.

Glavni grad Kraljevine Dalmacije bio je Zadar, u kojem se nalazila zemaljska vlada (Landesgubernium) — najviši organ pokrajinske činovničke uprave, na čelu s gubernatorom (upraviteljem).[4] Područne organe vlasti činila su četiri okruga[5] i, u njihovu okviru, kotarevi, a u sklopu kotareva — općine. Zadarsko okružje obuhvaćalo je deset kotareva: Zadar, Rab, Pag, Skradin, Kistanje, Obrovac, Benkovac, Drniš, Knin, i Šibenik. Splitsko okružje obuhvaćalo je dvanaest kotareva: Split, Vrgorac, Vis, Metković, Vrlika, Omiš, Makarska, Hvar, Supetar, Trogir, Imotski i Sinj. Dubrovačko okružje obuhvaćalo je pet kotareva: Dubrovnik, Ston, Orebić, Cavtat i Kor-

[1] Lj. (udmil) H. (auptmann), Povijest Austrije — Hrvatska enciklopedija. Sv. I, Zagreb 1941, 773.

[2] Stjepan Antoljak, Kako je nastala austrijska pokrajina kraljevina Dalmacija. Časopis za hrvatsku poviest, br. 3, Zagreb 1943, 238.

[3] Isto, 239.

[4] Od 1850. taj najviši organ pokrajinske uprave zove se Namjesništvo (Staathalterei, Luogotenenza) na čelu s namjesnikom. Kao i do tada, tako i od tada namjesnik je bio vojno lice, te je stajao na čelu ne samo civilne uprave već je istodobno bio i zapovjednik austrijskih vojnih snaga u Dalmaciji. Tek od 1902. odvojene su te dvije funkcije. Namjesnik je otada bio građansko lice i bavio se samo poslovima civilne uprave u pokrajini.

[5] Okruzi su ukinuti 1868. Umjesto njih (i dotadašnjih kotareva) osnovano je na području Dalmacije 12 kotareva: Zadar, Benkovac, Šibenik, Knin, Sinj, Split, Makarska, Imotski, Hvar, Korčula, Dubrovnik i Kotor. Na čelu svakog kotara stajao je kotarski poglavar.

čula. Kotorsko okružje obuhvaćalo je četiri kotara: Kotor, Budva, Risan i Herceg Novi.[6] Sudsku vlast obavljala su 24 kotarska i 4 okružna suda, te Prizivno sudište u Zadru, koje je bilo »vrhovni sud za Dalmaciju«.[7]

Za razliku od prethodne francuske uprave, koja je u Dalmaciji nastojala što brže i svestranije razviti gospodarski i prosvjetni život, austrijska uprava nije pokazivala takvo stvaralačko nastojanje. Problemi dalmatinskog sela, u kojem su pretežno postojali kmetski ili kolonatski odnosi, slabe prometne veze s gradskim centrima, neprosvijećnost i neorganiziranost zdravstvene zaštite — bili su problemi za koje austrijska uprava nije nimalo marila ili ih je vrlo sporo rješavala. U dalmatinskim gradovima, u kojima se u cjelokupnom javnom životu uredovalo nametnutim talijanskim jezikom, proces odnarođivanja bivao je sve izrazitiji. Poznavanje talijanskog jezika bio je uvjet za ulazak i u najniže javne službe. Činovnička zanimanja, s obzirom na brojne upravne i druge urede, bila su vrlo privlačna. Put do tih zanimanja vodio je kroz škole, koje su radile isključivo na talijanskom jeziku. I domaći poslovni ljudi iz gradskog privrednog života prihvaćali su talijanski jezik, jer je on — u tim okolnostima — bio jedan od osnovnih uvjeta uspješnosti njihova poslovanja. Prema tome, i domaća inteligencija i domaća buržoazija bile su na taj način — tuđim jezikom — odvajane od vlastitog naroda. Upravna politika austrijskog režima i išla je za tim da među ovdašnjim podanicima stvori što veće suprotnosti, koje će onemogućiti jedinstvo njihova otpora.

Narod, kao politički subjekt, nije za dugo bio uključen u sistem odlučivanja u Habsburškoj Monarhiji. U toj višenacionalnoj tvorevini, koju je sačinjavalo jedanaest naroda, bio je to velik problem. Taj problem se, poslije Bečkog kongresa, sve više zaoštravao, jer je gušenje narodnih prava bivalo sve više anakronizam. Čak je i ministar Metternich 1817. predlagao da se osnuje državni parlament, u kojem bi predstavnici zemaljskih sabora raspravljali o pitanjima od važnosti za cijelu državu. On je time htio »da laganim razvitkom pretvori centralističko uređenje države u federalizam historijskih zemalja«.[8] Međutim, car nije želio stvaranje parlamenta, jer je pretpostavljao da bi se poslanici zalagali i za jedinstvo svojih naroda i za narodne sloboštine, što je smatrao vrlo opasnim. Stoga je »apsolutizmom ogradio Austriju od novih ideja«.[9] U sprovođenju takva političkog usmjerenja glavnu ulogu povjerio je upravo Metternichu, kojeg je 1821. imenovao dvorskim i državnim kancelarom. Uza sve mjere pritiska, koje je Metternich provodio, narodne se potrebe i

[6] Grga Novak, Prošlost Dalmacije, II, Zagreb 1944, 316.
[7] Vjekoslav Maštrović, Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX. stoljeću, Zagreb 1959, 64.
[8] Lj. Hauptmann, n. d., 773.
[9] Isto, 773.

težnje nisu dale potpuno obuzdati. Jedan od krupnih dokaza za to je i ilirski pokret u banskoj Hrvatskoj, koji je imao brojne pristaše i u Dalmaciji.

Revolucionarna 1848. godina duboko je potresla i austrijsku carevinu. Već 13. ožujka 1848. izbila je revolucija u Beču i Metternich se tog istog dana morao odreći dužnosti kancelara, a car Ferdinand V, uplašen događajima, ukinuo je cenzuru i obećao donošenje ustava. Na stranicama »Zore dalmatinske« odmah je isticana potreba da se talijanski jezik zamijeni hrvatskim jezikom i da se oživi osjećaj narodnosti u narodu,[10] a potom i potreba da se Dalmacija sjedini s Hrvatskom i Slavonijom. Te »tri lađice« (Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju) nužno je povezati. Njihov spoj »bit će od koristi i Serbljem i Slovencim«, jer — kako je isticano u jednom napisu — »i oni će kada tada uz nas ili mi uza nje«.[11] Pored pobornika sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, bilo je u Dalmaciji i protivnika tog sjedinjenja. Govoreći o protivnicima i pobornicima sjedinjenja, urednik »Zore dalmatinske« Ante Kuzmanić vidio je u njima dvije međusobno suprotstavljene političke stranke. »Jedna je strana Lacmanska iliti Taljanska, to što po talijanski govori, nosi, misli i žive; a druga je Hrvatska, što hervatski nosi, govori, misli i žive«. U usporedbi s hrvatskom strankom, talijanska stranka je malobrojna — »jedna šaka ljudih«. Tu manjinu sačinjavali su tuđinci (dovedeni Talijani) ili potalijančeni domaći ljudi. Oni su živjeli u gradovima, radeći u raznim činovničkim službama ili u pojedinim granama gradske privrede. Stoga je Kuzmanić ukazivao i na moć te manjine, jer je »mudrija i bogatija«.[12]

Suradnik »Zore dalmatinske« Matija Ban isticao je da su se ti naši odnarođeni ljudi »odmetli od naroda«, ali da isto tako »njih narod odmeće od sebe«. S obzirom i na težnje za pokretanjem rada zemaljskih sabora, Ban je naglašavao da će narod Dalmacije« »poslati svoje poslanike u Sabor Zagrebački«, a što se tiče tih odnarođenih pojedinaca — »oni neka šalju svoje kud im drago«. Jer, prema Banovim riječima, pravo je naroda u Dalmaciji da se bori za svoj narodni jezik i za »sajuz sa braćom«, s kojom ga »taj jezik naravno sveživa«. Samo poslanici koji će se za to zalagati mogu se smatrati »kao prirodni i zakoniti poslanici naroda«.[13] Kako su protivnici sjedinjenja istupili tvrdnjom da bi Dalmatinci u ujedinjenoj Hrvatskoj bili obespravljeni, Ban je obrazlagao da ta tvrdnja nema osnova. Jer, kad se ujedine Dalmacija, Hrvatska, Slavonija i Vojna krajina (Granica) — svi će njihovi stanovnici biti »sinovi jedne domovine, sa jednakim pravima, kao što je to u Francuskoj«. U Dalmaciji će biti činovnici samo Dalmatinci, u Hrvatskoj — Hrvati, u Slavoniji —

[10] Zora dalmatinska (dalje: Z. d.) br. 13, Zadar 1848, 1.
[11] Z. d. br. 16 (1848.), 63.
[12] Z. d. br. 17 (1848.), 1.
[13] Z. d. br. 18 (1848), 71.

Slavonci, u Granici — graničari. Očito, Ban je to naglašavao ponajviše zbog dalmatinskih činovnika koji su poznavali samo talijanski jezik ili koji su znali bolje talijanski nego hrvatski, te su, bojeći se da zbog toga ne izgube svoje činovničke službe u ujedinjenoj Hrvatskoj, u kojoj bi hrvatski bio službeni jezik, bili najgorljiviji protivnici sjedinjenja. Potičući dalmatinske općine »koje dobro i narodno misle«, da izaberu svoje poslanike, koji će predstavljati Dalmatince u Hrvatskom saboru u Zagrebu, Ban je savjetovao da ti poslanici tamo »izjave da će se Dalmacija složiti s Hrvatskom«, ali pod jednim uvjetom: »da se Hervatska odcipi od Madjarske«.[14] I drugi suradnici »Zore dalmatinske« zalagali su se za sjedinjenje, pa prema tome i za jedan zajednički hrvatski zemaljski sabor.

Vladajući vrhovi austrijske carevine nisu željeli sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Oni su to pokazali još i za prve austrijske uprave u Dalmaciji (1797—1805),[15] a jednako tako i za druge austrijske uprave, konkretno tada — 1848, kad je pitanje sjedinjenja ponovno bilo snažno oživljeno. Suprotno težnji da se u Hrvatskom saboru u Zagrebu nađu i poslanici iz Dalmacije, dalmatinski Landesgubernium — izvršavajući nalog iz Beča — povjerio je zadarskom općinskom vijeću da izradi statut dalmatinskog pokrajinskog sabora. U tom postupku bio je jasno izražen i stav vladajućeg režima protiv sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. Jer, stvaranje Dalmatinskog sabora značilo je da se ide za tim da Dalmacija ostane odvojena. U listu »La Dalmazia costituzionale« izašlo je više članaka iz pera Špira Petrovića,[16] Josipa Grubišća,[17] Antuna Orosza,[18] Augusta Ante Grubišća[19] i dr., koji su podržavali zamisao stvaranja pokrajinskog sabora u Dalmaciji. Prema prijedlogu statuta tog sabora, koji je izradilo zadarsko općinsko vijeće, sabor bi imao 16 zastupnika (iz svakog okružja po 4), a zasjedao bi u Zadru jedamput godišnje i to — koliko bude potrebno — od 15. siječnja do 15. ožujka. Pored naknada za putne troškove zastupnici bi dobivali i po 4 fiorina dnevno dok traje zasjedanje.[20] Bilo je i javno iznesenih mišljenja da bi Dalmatinski sabor svake iduće godine zasjedao u drugom okružnom centru,[21] dakle — ne samo u Zadru već i u Splitu, Dubrovniku i Kotoru.

[14] Z. d. br. 19 (1848.), 75—76.

[15] Grga Novak, Pokret za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom (1797—1814.). Rad JAZU, knj. 269, Zagreb 1940.

[16] Spiridone Petrovich, Sulle attuali condizioni interne della Dalmazia e sul modo con cui migliorarle. La Dalmazia costituzionale, nro. 10, Zara 1848, 1.

[17] La Dalmazia costituzionale, nro. 10, Zara 1848, 3.

[18] Antonio Orosz, Assamblea provinciale. La Dalmazia costituzionale, nro. 15, Zara 1848, 2.

[19] Agostino Antonio Grubissicih, Ancora sull'assamblea provinciale. La Dalmazia costituzionale, nro. 19, Zara 1848, 1—3.

[20] Grga Novak, Dalmacija na raskršću. Rad JAZU, br. 274. Zagreb 1948, 128 i 129.

[21] La Dalmazia costituzionale, nro. 14 i nro. 20, Zara 1848.

Kao »krunovina« austrijskog carstva, Dalmacija je u srpnju 1848. izabrala svoje poslanike za sudjelovanje u radu državnog parlamenta u Beču. Taj je parlament imao zadatak da donese ustav. Uslijed nove revolucije u Beču (u listopadu 1848), parlament se preselio u Kromeriž i tamo nastavio svoj rad. Očekivalo se da će ustav, koji je trebao donijeti kromerižki parlament, »riješiti protivnost između centralizma, federalizma historijskih zemalja i autonomije nehistorijskih naroda«.[22] Kad je poslije abdikacije cara Ferdinanda V stupio 2. prosinca 1848. na carsko prijestolje Franjo Josip I, tog istog dana imenovan je ban Jelačić za gubernatora Rijeke i Dalmacije. U tadašnjim revolucionarnim prilikama bio je to samo taktički potez carskog dvora, koji je, iskazivanjem tog povjerenja, odavao Jelačiću priznanje za njegovu odanost interesima Monarhije. Inače, u tom potezu nije bila sadržana i namjera dvora da omogući objedinjavanje hrvatskih zemalja. Dalmatinski poslanik u državnom parlamentu u Kromerižu, Fridrik Paitoni, uporno se zalagao da Dalmacija dobije svoj pokrajinski sabor. On i još šestorica dalmatinskih poslanika poslali su svoju molbu ministarskom savjetu, tražeći preuređenje uprave u Dalmaciji i to: da se uz vojnog gubernatora postavi i gubernator za građanske poslove, da Zadar bude sjedište najviših vojnih ureda, da Split bude sjedište najviših civilnih organa pokrajinske uprave, da Šibenik postane okružni centar, a da Dubrovnik bude sijelo najviše sudske vlasti u provinciji.[23] Splitska je općina podržala to traženje. A i u štampi je bilo istupa koji su se zalagali za Split kao najpodesniji upravni centar Dalmacije.[24] U Dalmaciji je, međutim, ostalo sve kako je bilo prije 1848. godine. »Kromeriški« ustav, koji bi sigurno doveo do nekih promjena i u ovoj pokrajini, nije donesen, jer je car 7. ožujka 1849, prije izglasavanja tog ustava, raspustio parlament. Ustav koji je car tada oktroirao nije stupio na snagu ni do njegova sistiranja krajem 1851. A potom je slijedio ponovni apsolutizam, nazvan Bachov — po prezimenu austrijskog ministra unutrašnjih poslova.

S apsolutizmom se nije više moglo trajnije vladati. Nezadovoljstvo potlačenih naroda u austrijskoj carevini, vojni porazi koje je ta carevina 1859. doživjela na talijanskom frontu (u ratu s Kraljevinom Sardinijom i Francuskom), razne slabosti uprave i naročito financijske teškoće s državnim dugom od preko 2 miljarde forinti, prisilili su cara da što skorije napusti apsolutizam i uspostavi ustavnost. U rujnu 1860. sastalo se Prošireno carevinsko vijeće u Beču, u kojem su se našli ne izabrani već imenovani predstavnici svih zemalja carevine. U toku rada vijeća raspravljalo se o raznim pitanjima, pa prema tome i o pitanjima koja su bila pokrenuta još 1848. Predstavnik Hrvatske Ambroz Vranicani-Dobrinović, govoreći na sjednici 25. rujna 1860,

[22] Lj. Hauptmann, n. d., 774.

[23] Stjepan Antoljak, Pokret za decentralizaciju dalmatinske pokrajinske uprave god. 1848/9. Časopis za hrvatsku poviest, br. 3, Zagreb 1943, 277.

[24] Z. d. br. 1 (1849), 3.

istakao je želju da se Dalmacija sjedini s Hrvatskom. Sutradan, 26. rujna, govorio je i predstavnik Dalmacije, Frano Borelli, koji je, osvrćući se na pitanje sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom kazao da za to još nije vrijeme.[25] Takav stav odgovarao je i politici vladajućeg režima, koji je smatrao da Dalmacija i dalje treba ostati osamljena i da, poslije uvođenja ustavnosti, dobije svoj pokrajinski sabor. Tog istog dana, poslije Borellija, govorio je i Josip Juraj Strossmayer, predstavnik Slavonije, koji je obrazložio pravo i potrebu sjedinjenja Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Strossmayer je kazao da će se i Hrvatski sabor, kad se sastane, za tu stvar živo zauzeti. Ako Borelli misli — upozoravao je Strossmayer — da će biti dosta dalmatinske inteligencije koja će željeti Dalmatinski sabor (a time i dalju odvojenost Dalmacije), onda je on u pravu. Stoga je Strossmayer, kritički, ciljajući na pretežnu odnarođenost dalmatinske inteligencije i na pretežnu odnarođenost dalmatinskih gradova, koji su baš zato što su odnarođeni i protivni »življu slavenskom«, ukazivao da bi se i u Dalmatinskom saboru, zbog te protivnosti, slabo marilo za interese »naroda slavenskoga«.[26] Navedeni istupi u Proširenom carevinskom vijeću u Beču imali su popriličan odjek i u Dalmaciji i u banskoj Hrvatskoj.

Misao o sjedinjenju potakla je u Dalmaciji na aktivnost i pristaše i protivnike te misli. Ta aktivnost bivala je sve vidljivija i intenzivnija nakon objave carske diplome od 20. listopada 1860, kojom je obznanjeno napuštanje apsolutističkog i uvođenje ustavnog vladanja. U toj je diplomi istaknuto da će se u buduće zakoni donositi, preinačivati i ukidati jedino uz sudjelovanje zemaljskih sabora i državnog vijeća, u koje će zemaljski sabori slati svoje predstavnike u onolikom broju koliko će to naknadno biti određeno. Državno vijeće (parlament) donosit će one zakonske propise koji su zajednički svim »kraljevinama«. Ostali zakonodavni rad spadat će u nadležnost zemaljskih sabora i to u kraljevinama i zemljama ugarske krune u duhu njihovih prijašnjih ustavnih odredbi, a u drugim zemljama — u duhu njihova zemaljskog reda.[27] Što se Dalmacije tiče, bilo je, dakle, još neizvjesno kakav će biti njezin položaj.

Po carevu (kraljevu) nalogu sazvana je Banska konferencija u Zagrebu, koja je — pod predsjedanjem bana Josipa Šokčevića — započela radom 26. studenog 1860. Na tu konferenciju bilo je pozvano 55 pretežno političkih i drugih uglednih ljudi iz banske Hrvatske. Konferencija je imala zadatak da donese prijedlog izbornog zakona za Hrvatski sabor i »uputstva za privremeno uređenje županija i

[25] Glasnik dalmatinski (dalje: GD), br. 81—82, Zadar 1860, 1.

[26] GD br. 84 (1860.), 2.; Kosta Milutinović, Štrosmajer i jugoslavensko pitanje, Novi Sad 1976, 111—113.

[27] Prevodi illirski zakonah i naredabah kriepostnih za Dalmaciju obnarodovanih sredstvom Lista Deržavnog Lista Zakonah (dalje: Prevodi ilirskih zakonah), kom. XVII — 5. XI 1860, 85.

drugih municipija Hrvatske«.[28] U toku rasprava, vođenih na konferenciji, bio je donesen i zaključak da se kralju uputi delegacija, koja bi mu iznijela molbu da se Dalmacija, kvarnerski otoci, te istarski kotarevi Novigrad, Volosko i Labin ujedine s Hrvatskom i da imaju svoje zastupnike u Hrvatskom saboru. U vezi s tim kralj je, u svom »ručnom pismu« banu Šokčeviću od 5. prosinca 1860, odgovorio da je »voljan ispuniti želje« u pogledu sjedinjenja kraljevinâ Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, te da se — radi dogovora o tom sjedinjenju — pozovu i predstavnici Dalmacije na Bansku konferenciju.[29] Banska konferencija je potom izdala proglas Dalmatincima, u kojem je naglašavano da je narod s jedne i s druge strane Velebita »jedan te isti«. Razdvojenost hrvatskog naroda nije učinila ni »mržnja ni svađa« već tuđa »ruka i korist«. Želja je donosiocâ tog proglasa da sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom ojača hrvatski narod, da tom narodu donese korist, veće uspjehe i blagostanje u svakom pogledu. Proglas se obraćao i stanovnicima »talijanskog porijekla« u Dalmaciji, koji nazivaju Dalmaciju »domovinom svojom«, i poručivao im da u Hrvatima ne gledaju svoje neprijatelje. Jer, Hrvati ne žele dirati u njihov jezik, u njihove običaje, u njihova prava i ustanove.[30] Dalmatinski namjesnik Lazar Mamula, prema dobivenim instrukcijama iz Beča, nije dopustio da predstavnici Dalmacije pođu na Bansku konferenciju u Zagreb.

Mamulin nasljednik na položaju dalmatinskog namjesnika Franjo Filipović, spominjući tu zabranu kojom je onemogućen kontakt predstavnika Dalmacije s predstavnicima banske Hrvatske, smatrao je da je ona bila nepolitički čin i da je, kao takva, režimu donijela više štete nego koristi. Prema Filipovićevu mišljenju, trebalo je dopustiti da predstavnici Dalmacije odu u Zagreb i »da, uz izričito uvjetovano čuvanje autonomije Dalmacije, ispituju uzajamne odnose obiju pokrajina i razmotre dodirne točke obostranih interesa«.[31] Protiv sjedinjenja bili su u Dalmaciji i tada, kao i 1848, birokracija i uopće odnarođena inteligencija. Protiv sjedinjenja, kako je vidljivo iz Mamulina postupka, jer je Mamula, kao namjesnik, imao samo izvršne ovlasti, bila je nadalje i bečka vlada. »Ona naime nije htjela da dozvoli sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, dok se Hrvatska ne opredijeli za užu državnu zajednicu s Austrijom. U koliko bi Hrvatska ostala u užoj zajednici s Ugarskom, bečki ministri nisu htjeli dozvoliti da se aneksijom Dalmacije Hrvatskoj posredno ojača Ugarska, koja bi na taj način dobila najveći dio istočne jadranske obale i tim putem postala još opasniji partner u predstojećim ustavnim

[28] Hodimir Sirotković, Izborni red za Sabor od 1861. godine i provođenje izbora. Rad JAZU, knj. 347, Zagreb 1967, 212.

[29] Ferdo Čulinović, Sabor Hrvatske od 1861. Rad JAZU, knj. 347, Zagreb 1967, 98.

[30] Pozor br. 1, Zagreb, 2. siječnja 1861, 1.

[31] Mirko Valentić, Dvije predstavke generala Franje Filipovića o prilikama u Dalmaciji (1866.). Časopis za suvremenu povijest, br. 1, Zagreb 1976, 90.

pregovorima.[32] Svi oni koji su se u Dalmaciji zalagali za njezino sjedinjenje s banskom Hrvatskom bili su od organa vlasti nadzirani i krivo gledani. Najviše pristaša za sjedinjenje bilo je u južnoj Dalmaciji — u dubrovačkom i kotorskom okružju. Iz ovih okružja spremala se i jedna delegacija da pođe u Beč i da traži od cara sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Istodobno, u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji — u splitskom i zadarskom okružju — sve su bili glasniji protivnici sjedinjenja, koji su se zalagali za »autonomiju i sabor u Zadru«.[33] Dubrovačko-bokeljska delegacija nije mogla poći u Beč, jer je vlast predstavnicima iz Boke onemogućila odlazak. Dubrovčanin Niko Veliki Pucić otišao je potom sam u Beč, objavivši — prije polaska — otvoreno pismo svojim sugrađanima, u kojem je ukazivao na tadašnja politička raspoloženja u Dalmaciji i svoju riješenost da se založi za sjedinjenje. Pucićevi istomišljenici, koji su u Dubrovniku dijelili to pismo, bili su — po nalogu okružnog poglavara — »kažnjeni novčanom globom«, a »pismo je plijenjeno«.[34]

Organi vlasti svuda su tako u Dalmaciji onemogućavali javnu aktivnost pristaša sjedinjenja, nazvanih *aneksionisti,* a potom *narodnjaci* (i nazionali), jer su se zalagali za narodno ujedinjenje. Istovremeno, organi vlasti su svuda poticali istupe pristaša dalmatinske autonomije, nazvanih *autonomaši* (gli autonomi), poslije i *talijanaši.* Bilo je jasno da takvi stavovi izražavaju politiku vladajućih vrhova iz Beča. Prema toj politici Dalmacija je trebala ostati zasebna »kraljevina«, kao što je i do tada — pod austrijskom vlašću — bila, i da ima svoj zasebni sabor.

U tom smislu, djelujući po nalozima iz Beča, namjesnik Mamula je već 7. veljače 1861. dao »oznanjenje« o sastavljanju izbornih spiskova u općinama za predstojeće izbore za zastupnike u Dalmatinskom saboru.[35] U tom »oznanjenju« bile su sadržane i neke odredbe iz »izbornog reda«, koji još nije bio donesen. Carskim patentom od 26. veljače 1861. izvršena je provedba diplome od 20. X. 1860: proglašen je zakon o Carevinskom vijeću (državnom parlamentu), objavljeno je vraćanje prijašnjih zemaljskih ustava kraljevinama Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji, te velikoj kneževini Erdelju i proglašeni zemaljski i izborni redovi za ostale kraljevine, arhivojvodstva, vojvodstva, markgrofovije i grofovije carevine. S tim patentom konačno je, dakle, bilo uspostavljeno ustavno stanje. Glavni tvorac tog ustava (poznatog i pod nazivom »veljački patent«) bio je tadašnji ministar-predsjednik Anton Schmerling. Sve odredbe tog patenta, kao i njemu

[32] H. Sirotković, n. d., 222.

[33] Stijepo Obad, Narodnopreporodno gibanje u Dubrovniku i Boki Kotorskoj 1860/1861. godine. Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio historije...(4), Zadar 1972, 161.

[34] Isto, 161.

[35] Naredbe pokrajinskih vlastih za Dalmaciju, kom. III, Zadar 1861, 15—20.; GD br. 13 (1861.) — Dodatak k br. 13 GD.

priložene akte — zakon o Carevinskom vijeću, te zemaljske i izborne redove za zemaljske sabore — nije prethodno razmatrao ni izglasao nikakav predstavnički organ; svi su ti akti bili oktrojirani. Svemoć cara i velika upravna ovlaštenja državne vlade u Beču ostali su i dalje nadređena snaga i iznad uspostavljenih parlamentarnih ustanova. Duh i praksa centralističkog apsolutizma nastavljali su život i otada u ustavnoj austrijskoj carevini.

Veljačkim patentom — prema odredbi u njegovu III. dijelu[36] — stvoren je i Dalmatinski sabor (Dieta provinciala Dalmata). Tom patentu bio je priložen, između ostalih, i »Red zemaljski i red izborni za sabor zemaljski kraljevine Dalmacije«.[37] S obzirom na težnje u Dalmaciji da se ona sjedini s banskom Hrvatskom, kao i s obzirom na to da se nije mogla zanijekati pripadnost Dalmacije Hrvatskoj, u veljačkom patentu je bilo naglašeno da priloženi Zemaljski red za Dalmaciju ne može stupiti na snagu dok se ne donese konačna odluka o državnopravnom odnosu između kraljevine Dalmacije i kraljevine Hrvatske i Slavonije.[38] Priloženi Izborni red za Dalmaciju stupio je na snagu kako bi se, na temelju njegovih propisa, mogli održati saborski izbori.

Na prvom zasjedanju Dalmatinskog sabora zastupnici su trebali izabrati svoje odaslanike koji će poći u Zagreb i u Hrvatskom saboru — sa zastupnicima tog sabora — raspravljati o pitanju sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. To je vidljivo i iz careva pisma od 21. veljače 1861. upućenog banu Josipu Šokčeviću.[39] Istinska namjera careva nije bila da dođe do sjedinjenja. On i njegovi ministri smatrali su da je bolje da se Dalmatinski sabor izjasni protiv odašiljanja svojih odaslanika u Hrvatski sabor, a time i protiv sjedinjenja, nego da se iz Beča otvoreno i jasno kaže da se to sjedinjenje — sa stajališta državne politike — ne želi. Propisujući Izborni red za Dalmaciju, Schmerling je — kako ćemo to u daljem izlaganju vidjeti — napravio takve izborne kombinacije, polazeći od tadašnjih prilika i političkih raspoloženja u Dalmaciji, da je osigurao upravo takav sastav Dalmatinskog sabora koji će biti protiv sjedinjenja.

2. *Izbor saborskih zastupnika i izbor zastupnikâ u Carevinsko vijeće iz saborskog sastava*

Dalmatinski sabor — prema odredbi čl. 3. Zemaljskog reda — imao je 43 zastupnika. Među njima 2 su bil virilisti, zadarski nadbiskup i pravoslavni episkop, a ostali su — njih 41 — bili birani od birača.[40] Zastupnički mandat trajao je 6 godina. Nakon isteka tog

[36] Prevodi ilirskih zakonah..., kom. VI — 9. III 1861, 20.
[37] Isto, 26—43.
[38] Isto, 20.
[39] GD br. 21 (1861.), 3.
[40] Prevodi... (36), isto, 26.

mandata isti zastupnik, po istom izbornom postupku, mogao je biti ponovno izabran.[41] Izbori su se vršili po kurijama, i to — prema Izbornom redu — u četiri kurije.

U *kuriji* veleporeznika birano je ukupno 10 zastupnika. Veleporeznici zadarskog okružja birali su 4, veleporeznici splitskog okružja — 3, veleporeznici dubrovačkog okružja — 2 i veleporeznici kotorskog okružja — 1 zastupnika. Biranje je vršeno u okružnim centrima — Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru. Status veleporeznika, na osnovi Izbornog reda, imali su svi oni posjednici koji su — u zadarskom, splitskom i dubrovačkom okružju — plaćali najmanje 100 fiorina izravnog poreza, a u kotorskom okružju — najmanje 50 fiorina izravnog poreza godišnje. Glasanje se vršilo neposredno. U slučaju suposjedništva, glasanje je izvršavao onaj suposjednik kojeg su opunovlastili ostali suposjednici. Izborni imenik birača-veleporeznika sastavljao je okružni poglavar.[42] Ako se uporedi broj veleporeznika u dalmatinskim okružjima 1861. god. s brojem zastupnika koje su birali, odmah će se uočiti i smicalice takve izborne geometrije. U kotorskom i dubrovačkom okružju bilo je po 74, u splitskom okružju 110 i u zadarskom okružju 158 veleporeznika.[43] Dok su — kako je vidljivo — 74 veleporeznika kotorskog okružja birala jednog zastupnika, dotle je u splitskom okružju jedan zastupnik dolazio na 36, u dubrovačkom na 37 i u zadarskom na 39 veleporeznika. Kotorsko okružje nije dobilo pravo na još jednog zastupnika u kuriji veleporeznika iz razloga što su skoro svi tamošnji veleporeznici bili za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Smanjenje poreskog cenzusa za status veleporeznika u tom okružju trebalo je poslužiti samo kao zgodno opravdanje zbog čega se tu ne može ići na više od jednog zastupnika.

U *kuriji gradova* birano je ukupno 8 zastupnika. Po jednog zastupnika birali su gradovi Zadar, Šibenik, Split, Makarska, Dubrovnik i Korčula. Gradovi Hvar i Starigrad birali su zajedno jednog, a isto tako i gradovi Kotor, Perast i Herceg Novi zajedno jednog zastupnika. U gradovima koji su samostalno birali svog zastupnika bilo je i samostalno biralište za vrijeme izbora. Za gradove Hvar i Starigrad biralište je bilo u Hvaru, a za gradove Kotor, Perast i Herceg Novi — u Kotoru. Izborni imenik birača sastavljao je općinski načelnik. Pravo glasanja utvrđivalo se na osnovi plaćanja izravnog poreza. Svi građani koji su plaćali izravni porez bili su podijeljeni u tri grupe po veličini plaćanja izravnog poreza. Na glasanje su imali pravo samo prve dvije trećine tih poreskih obveznika. Očito, u tom ograničenom pravu vidljiv je, dakle, i njegov klasni karakter. Bira-

[41] Isto, 26, čl. 6.
[42] Isto, 33 i d., čl. 1., 9., 10. i 22.
[43] Ivan Grgić, Stranački sastav Dalmatinskog sabora u prva četiri saziva po kurijama i izbornim jedinicama, Zadarska revija, br. 2, Zadar 1960, 123. Također i GD (1861.) br. 22 i br. 23.

lišta nisu bila dostupna siromašnijim građanima. A svi oni koji nisu mogli birati nisu mogli biti ni birani. Pravo glasanja u kuriji gradova imali su još činovnici, pomorski pisari i pomorski kapetani, svećenici svih vjera, profesori i javni učitelji, oficiri stalne vojske i sve osobe s doktoratom.[44] Za vladajući režim bilo je osobito važno da činovnici u Dalmaciji imaju pravo izbora i izberivosti, jer se taj režim, u svojoj politici, oslanjao na ovdašnje autonomaški orijentirano činovništvo i kao na političku snagu.

Postojala je i *kurija trgovačko-obrtničkih komora,* u kojoj su se birala ukupno 3 zastupnika. Trgovačko-obrtničke komore zadarskog i splitskog okružja birale su po jednog, a trgovačko-obrtnička komora za dubrovačko i kotorsko okružje — jednog zastupnika.[45] I u ovoj kuriji, kao i u prethodne dvije, glasanje se vršilo neposredno.

Četvrta kurija bila je *kurija vanjskih (tj. seoskih) općina.* Tu je kuriju sačinjavalo 12 izbornih kotareva, koji su ukupno birali 20 zastupnika. Evo o tome i pobližih podataka:

Izborni kotar vanjskih općina:	Broj zastupnika, koje bira:
1. Zadar—Rab—Pag	2
2. Šibenik—Skradin	2
3. Benkovac—Obrovac—Kistanje	1
4. Drniš—Knin—Vrlika	3
5. Split—Trogir—Omiš	2
6. Brač—Hvar—Vis	2
7. Sinj	2
8. Imotski	1
9. Vrgorac—Makarska—Metković	1
10. Dubrovnik—Cavtat	1
11. Korčula—Ston—Orebić—Pelješac	1
12. Kotor—Risan—Budva—Herceg Novi	2

U kuriji vanjskih općina biranje zastupnikâ se vršilo posredno — preko biranih birača. Na svakih 500 stanovnika biran je jedan izbornik (birani birač). Ako je npr. u nekom mjestu bilo manje od 500, a više od 250 stanovnika, također se birao jedan izbornik. I pri izboru biranih birača najsiromašniji ljudi nisu mogli glasati, a time nisu mogli biti ni birani za izbornike. Pravo glasanja utvrđivalo se na osnovi iznosa izravnog poreza. Najniži poreski iznos koji je dopuštao korištenje tog prava bio je 1 fiorin godišnje. Samo prve dvije trećine poreskih obveznika, dakle oni koji su plaćali najviše i veće poreske iznose, imali su izborno pravo. To pravo u ovoj kuriji imali su još činovnici, svećenici svih vjera, javni učitelji i profesori, pomorski pisari, pomorski kapetani, oficiri stalne vojske i sve osobe s doktoratom. Nakon zbora biranih birača, ovi su se sastajali u zakazani dan u birališnom mjestu radi izbora zastupnika.[46] Za naprijed nave-

[44] Prevodi... (36), isto, 33 i d., čl. 2., 3., 12. i 25.
[45] Isto, 34., čl. 5.
[46] Isto, 34., čl. 6., 7., 8., 13. i 14.

dene izborne kotareve birališna mjesta su bila u Zadru, Šibeniku, Benkovcu, Drnišu, Splitu, Supetru, Sinju, Imotskom, Vrgorcu, Dubrovniku, Korčuli i u Kotoru.

Prema odredbama tog Izbornog reda izborno pravo birača u svim izbornim kurijama nije, dakle, bilo jednako. Veleporeznici, gradovi i trgovačko-obrtničke komore birali su više zastupnika nego sve vanjske općine. Ili dok su sve vanjske općine, u kojima je 1861. živjelo više od 350.000 stanovnika, birale 20 zastupnika, dotle je samo 316 veleporeznika biralo 10 zastupnika. Nesrazmjer je veoma upadljiv kad se uporedi i broj zastupnika koje su birali gradovi s brojem zastupnika biranih u vanjskim općinama. Od ukupnog broja stanovnika Dalmacije 1861. god. (taj je broj bio iznad 400.000)[47] — u gradovima, koji su ukupno birali 8 ili 18,6 posto zastupnika, živjelo je tek oko 10 posto, a u vanjskim općinama, koje su birale 20 ili 46,5 posto zastupnika, živjelo je oko 90 posto žitelja. Očito, Izborni je red preferirao ne samo najbogatije slojeve stanovništva već i uopće građane. Smatralo se da je među njima najviše odnarođenih ili u toku odnarođivanja i da će se oni, i preko svojih zastupnika u Dalmatinskom saboru, najpouzdanije izjasniti za autonomiju Dalmacije.[48] Taj Izborni red ostao je na snazi do sloma Habsburške Monarhije. Manje dopune i preinake koje su u njemu tokom vremena bile izvršene, nisu narušile bit njegovih odredbi.

Prva preinaka u Izbornom redu izvršena je 1869. Tada je preinačen čl. 17. Izbornog reda. Prema formulaciji iz 1861. god. taj je član određivao da nemaju pravo birati zastupnike niti biti izabrani za zastupnike oni ljudi koji su bili osuđeni zbog zločina, zbog krađe ili zbog javne nećudorednosti, ni oni koji su oslobođeni krivnje za ta djela zbog nedostatka dokaza, kao ni oni koji su pod istragom za ta djela dok traje istraga. Isto tako, nisu mogli birati ni biti birani ni oni ljudi čija je imovina pod stečajem dok traje stečajni postupak.[49] Preinaka tog člana iz 1869. god. određivala je da ne mogu birati ni biti birane osobe koje su zbog kakva zločina, krađe, pronevjere ili sukrivnje u tim djelima bile osuđene. Te osobe dobivale su izborno pravo nakon izdržane kazne i to najranije tri godine poslije izlaska iz zatvora. One osobe koje su bile na izdržavanju kazne 5 i više godina dobivale su izborno pravo tek 10 godina nakon isteka te kazne. Izborno pravo — prema ovoj preinaci — nisu imale ne samo osobe nad čijom je imovinom otvoren stečaj, već i one osobe nad čijom je imovinom otvoren izviđaj, i to za vrijeme dok traje stečajni, odnosno

[47] Luigi Maschek, Reportorio geografico-statistico dei luoghi abitati nel Regno di Dalmazia sulla base di dati ufficiali elaborato, Zara 1888, str. XXV.
[48] G. Novak, n. d. (6), 374.; Rade Petrović, Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću, Sarajevo 1968, 323.; Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman i Dragovan Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, Zagreb 1968, 55.
[49] Prevodi... (36), isto, 36.

izviđajni postupak.[50] Istovremeno, bilo je tada (1869) posebnom zakonskom uredbom određeno kad saborski zastupnik — po sili zakona — prestaje biti zastupnikom.[51] U toj je uredbi utvrđeno da zastupnik koji u vrijeme svog zastupničkog mandata počini krivično djelo zbog kojeg se gubi izborno pravo gubi i pravo da bude zastupnik.

Nove preinake u Izbornom redu izvršene su 1875. godine.[52] Prema ovim preinakama svaki grad u kuriji gradova bio je biralište. To se odnosilo na Hvar i Starigrad, koji su birali jednog zastupnika, a biralište je — prema odredbi iz 1861. — bilo samo u Hvaru. Od 1875. biralište je bilo i u Hvaru i u Starigradu. Isto tako, to se odnosilo još i na Kotor, Perast i Herceg Novi, koji su također birali zajedno jednog zastupnika, a biralište je bilo u Kotoru. Od 1875. biralište je bilo i u Kotoru, i u Perastu i u Herceg Novom. Izvršena je i preinaka čl. 35, koji je određivao izborne komisije. Prema formulaciji tog člana iz 1861. god.bilo je određeno da izborima za izbor saborskih zastupnika rukovode izborne komisije. Tu su komisiju, u kuriji veleposednika, sačinjavala 4 veleposednika i 3 člana koje imenuje okružni poglavar. U kuriji gradova tu su komisiju sačinjavali općinski načelnik, 2 člana općinskog vijeća i 4 člana koje odredi izborni komesar. U kuriji vanjskih općina tu su komisiju sačinjavala 4 člana koje su birali sami birači i 3 člana koje je odredio izborni komesar. Nova formulacija tog člana iz 1875. određivala je da u svakom izborništvu postoji vladin povjerenik i izborno povjereništvo. Izborno povjereništvo u izborništvu veleposednika sačinjavala su otada 4 člana koje biraju birači i 3 člana koje imenuje vladin povjerenik. Izborno povjereništvo u izborništvu gradova sačinjavali su u svakom gradu općinski načelnik ili njegov zamjenik, 2 člana općinskog vijeća i 4 člana koje imenuje izborni povjerenik. Izborno povjereništvo u izborništvu vanjskih općina sačinjavala su 4 člana koje biraju birači između sebe i 3 člana koje imenuje izborni povjerenik. Preinačen je bio i čl. 50, koji je — prema formulaciji iz 1861. — određivao da izborni materijal potpisuju izborna komisija i izborni komesar, i taj materijal šalju namjesniku. Prema novoj formulaciji iz 1875. određeno je da se nakon dovršenja izbora sastavi zapisnik, koji potpisuju izborni povjerenik i zapisničar. Taj zapisnik s popisom birača i popisom glasova (i punomoći) preuzima izborni povjerenik, koji sve to zajedno šalje namjesniku.

Godine 1904. izvršena je zadnja preinaka u Izbornom redu.[53] Tada je preinačen čl. 6, koji je određivao izborne kotareve u kuriji vanjskih općina. Po toj preinaci iz 1904. izborne kotareve u kuriji vanjskih općina sačinjavali su sudski kotarevi i to: 1. Zadar, Biograd,

[50] Pokrajinski list zakonah i naredbah za Dalmaciju (dalje: Pok. 1. z. i nar.). Kom. II, zakon br. 3 — 23. I 1869, 24.

[51] Pokr. 1. z. i nar. Kom. II — zakon br. 4 (23. I 1869.), 25.

[52] Pokr. 1. z. i nar. Kom. 15, zakon br. 40 — 24. IX 1875, 76—77.

[53] Pokr. 1. z. i nar. Kom VI, zakon br. 7 — 13. III 1904, 16.

Rab i Pag — 2.Šibenik, Tijesno i Skradin. — 3. Benkovac, Obrovac i Kistanje — 4. Drniš, Knin i Vrlika — 5. Split, Trogir i Omiš — 6. Hvar, Starigrad, Vis i Brač — 7. Sinj — 8. Imotski — 9. Vrgorac, Makarska i Metković — 10. Dubrovnik i Cavtat — 11. Korčula, Ston i Orebić — 12. Kotor, Herceg-Novi, Perast i Budva.

Za saborskog zastupnika mogao je biti izabran svaki austrijski državljanin koji je imao 30 godina života i izborno pravo u dotičnoj kuriji u kojoj je kandidiran. To izborno pravo moglo se imati u jednom izbornom kotaru i to u pravilu — osobno. Veleporeznici su, izuzetno, mogli glasati i preko svojih opunomoćenika pod uvjetom da ti opunomoćenici inače imaju izborno pravo. Ako je birač svojim radom i boravkom bio vezan za više općina, mogao je glasati samo u jednoj općini i to u onoj u kojoj je imao stalno prebivalište. Svako izborno mjesto moralo je imati spisak birača. Svaki birač dobivao je izbornu iskaznicu, u kojoj su bili navedeni ovi podaci: biračevo prezime i ime, redni broj u spisku birača, te mjesto, dan i sat glasanja. Te iskaznice davale su biračima pravo pristupa na biralište. Ako bi izborna komisija posumnjala u identitet birača, mogla je — prema čl. 42. Izbornog reda — donijeti odluku da mu se ne dopusti glasanje. Protiv te odluke nije bilo prava žalbe.[54] Pristupajući glasanju, birač je navodio ime osobe za koju daje svoj glas. Ako su se u dotičnom izborništvu birala dva ili više zastupnika — birači su navodili toliko imena koliko treba biti izabrano zastupnika. Izbori su se vršili u dane koji su bili za to određeni u javnom oglasu i to ovim redoslijedom: prvo u kuriji vanjskih općina, zatim u kuriji gradova, potom u kuriji trgovačko-obrtničkih komora i najzad u kuriji veleporeznika. Izbori su, u pravilu, trajali jedan dan. Iznimno, dogovorom između izborne komisije (izbornog povjereništva) i izbornog komesara (izbornog povjerenika), mogli su se produžiti i na drugi, idući dan. Izbori su, prema čl. 37, obavljani i bili valjani bez obzira na to koliko je birača došlo na biralište.[55] Zastupnički kandidat koji je dobio najviše glasova izabran je za zastupnika. U slučaju kad dva zastupnička kandidata dobiju jednak broj glasova, odlučivao je ždrijeb. Ako bi bilo više kandidata za jedno zastupničko mjesto, a ni jedan od njih ne dobije većinu glasova, u tom se slučaju između onih koji su imali najviše glasova vršio ponovni (»tješnji«) izbor.

[54] Autonomaši su redovito vršili zloupotrebe tog člana, te su mnogim narodnjacima onemogućavali glasanje. Na to je namjerno računao i tvorac tog Izbornog reda, kad je za svako izborno mjesto predvidio vladina izbornog komesara (poslije: izbornog povjerenika) i dao mu pravo da imenuje dio članova izborne komisije (poslije: izbornog povjereništva). Taj imenovani dio komisije sačinjavali su obično činovnici, i oni su najviše stavljali u sumnju identitet pojedinih birača.

[55] I taj su član autonomaši podosta zloupotrebljavali, utječući raznim smicalicama na birače narodnjačke orijentacije da ne dođu na biralište, a ponegdje su — da to postignu — vršili i razna nasilja prema tim biračima.

U Dalmatinskom se saboru više puta pokretalo pitanje dopuna i preinaka Izbornog reda za izbor saborskih zastupnika. Godine 1868. bio je izabran i poseban saborski odbor sa zadatkom da predloži dopune i preinake tog Izbornog reda.[56] Godine 1871. razmatran je u Saboru prijedlog novog Izbornog reda, koji je predviđao samo dvije izborne kurije i to: kuriju gradova, u kojoj bi se biralo 12 zastupnika, i kuriju vanjskih (seoskih) općina, u kojoj bi se birao 31 zastupnik. Glasanje bi se u obje kurije vršilo neposredno. Pravo glasa imali bi i nadalje samo muškarci koji su navršili 24 godine života i koji mogu već slobodno »raspolagati sobom i svojom imovinom«. I ovaj prijedlog Izbornog reda nije davao pravo glasa siromašnim ljudima u gradovima i selima, iako ga je predlagala narodnjačka saborska većina. Gotovo svi saborski zastupnici i iz te narodnjačke većine bili su pripadnici buržoazije i plemstva, te je i u tom prijedlogu novog Izbornog reda došao do izražaja njihov klasni stav. Prema tom prijedlogu pravo glasa imale su osobe koje u gradovima Zadru, Splitu i Dubrovniku plaćaju najmanje 5 forinti izravnog poreza, u ostalim gradovima (Šibenik, Trogir, Makarska, Korčula, Hvar, Starigrad, Kotor, Herceg Novi, Perast i Budva) — najmanje 4 forinte izravnog poreza, a u seoskim općinama — najmanje 3 forinte izravnog poreza. Očito, demokracija buržoaskog društva, kako pokazuje i taj primjer, i kad je određuju liberalni predstavnici tog društva ograničena je demokracija. Bez obzira na porez, i taj je prijedlog Izbornog reda predviđao da i nadalje imaju pravo glasa činovnici, svećenici, oficiri, učitelji, profesori, pomorski pisari, pomorski kapetani i osobe s doktoratom. Zastupnički kandidat, uz izborno pravo, trebao je — kao i prema starom Izbornom redu — imati 30 godina života.[57] Taj prijedlog Izbornog reda nije bio odobren.

Godine 1887. u Dalmatinskom saboru je također raspravljano o prijedlogu novog Izbornog reda za izbor saborskih zastupnika. Govoreći o potrebi tog prijedloga zastupnik Miho Klaić je, u ime Zemaljskog odbora, iznio da postoji više pitanja koja traže jasan stav, kao npr.: da li zadržati li ukinuti izborne razrede; da li promijeniti omjer broja zastupnika u postojećim izbornim razredima; da li treba mijenjati uvjete za korištenje izbornog prava; da li treba drukčije odrediti izborne kotareve; da li treba umjesto usmenog uvesti tajno glasanje, itd.[58] Klaić je posebno ukazao, ako treba zadržati izborni razred veleposjednika, da treba povećati poreski cenzus za status veleposjednika. U to vrijeme, uslijed ukidanja vanrednog (ratnog) poreza i uvođenja zemljarine i kućarine, broj veleposjednika u Dalmaciji je upadno porastao. Prema odredbama Izbornog reda iz 1861, po kojima se smatraju veleposjednicima u okružjima Zadru, Splitu

[56] Hitropisna izvješća VIII zasjedanja dalmatinskog pokrajinskog sabora (dalje: *Izvj. DS*), Zadar 1868, 419.

[57] Izvj. DS, Zadar 1871, 381—387.

[58] Izvj. DA (1887.), Zadar 1888, 314—316.

i Dubrovniku svi oni koji plaćaju najmanje 100, a u okružju Kotor najmanje 50 f. izravnog poreza — bilo je tada (1887) ukupno 710 veleporeznika, među kojima u zadarskom veleporezničkom izborništvu — 309, u splitskom — 189, u dubrovačkom — 87, i u kotorskom — 125. Prema mišljenju Zemaljskog odbora, koje je obrazložio Klaić, poreski cenzus za status veleporeznika trebalo bi povisiti na najmanje 150 f. izravnog poreza i to u sva četiri veleporeznička izborništva (zadarskom, splitskom, dubrovačkom i kotorskom) — jednako. Ako tako ostane, kako jest, nelogično je — upozorio je Klaić — da u kotorskom veleporezničkom izborništvu 125 veleporeznika bira jednog, a u dubrovačkom 87 veleporeznika bira dva zastupnika. Ako se poreski cenzus povisi na najmanje 150 f. izravnog poreza u sva četiri veleporeznička izborništva jednako, broj veleporeznika bi se smanjio i tada bi ih bilo u zadarskom veleporezničkom izborništvu — 181, u splitskom — 78, u dubrovačkom — 50 i u kotorskom — 22. Nakon Klaićeva izlaganja bio je izabran odbor od 7 članova, koji je trebao izraditi prijedlog novog Izbornog reda. Ali, vlada u Beču nije bila sklona da odobri ni ovaj prijedlog novog Izbornog reda, te tako on nije ni tada bio donesen.

Uvođenje općeg i jednakog izbornog prava pri izboru zastupnikâ za Carevinsko vijeće (1907. god.) dalo je poticaj da se traži i prizna to pravo i pri izboru zastupnikâ za pokrajinske sabore. U tom smislu bilo je i zahtjeva, izraženih i u Dalmatinskom saboru i u dalmatinskom novinstvu. Na sjednici Dalmatinskog sabora od 7. listopada 1907. raspravljano je o prijedlogu preinake Zemaljskog i Izbornog reda, izrađenog od grupe saborskih zastupnika, koju su sačinjavali: Ante Trumbić, Vinko Milić, Pero Čingrija i Đuro Vukotić. Prema tom prijedlogu ukidale su se izborne kurije, a izbor saborskih zastupnika trebao se vršiti u 15 izbornih kotareva. Svaki izborni kotar birao bi po 3 zastupnika i 3 njihova zamjenika. U Saboru je, dakle, trebalo biti ukupno 45 zastupnika. Pravo glasa imali bi svi muškarci sa navršene 24 godine života koji su imali austrijsko državljanstvo i koji su do dana izbora prebivali barem godinu dana u općini u kojoj glasaju.[59] Taj prijedlog preinakâ Zemaljskog i Izbornog reda nije odobren od nadležnih organa u Beču. U Dalmaciji se i dalje smatralo da su te preinake nužne.

Početkom 1912, na zasjedanju Dalmatinskog sabora, zastupnici Stranke prava, među svojim prešnim prijedlozima, podnijeli su i prijedlog da se izabere odbor od 7 osoba koji će izraditi novi Izborni red za izbor saborskih zastupnika.[60] Dalmatinski sabor je tada zaključio da se priđe tom poslu. Izrada novog Izbornog reda bila je povjerena odboru koji su sačinjavali predstavnici svih političkih

[59] Izvj. DS, XXXXI, Zadar 1907, 1194.

[60] Izvj. DS, XLIV (1912.), 15.

stranaka u Dalmaciji.[61] Prvi sastanak tog međustranačkog odbora održan je već 17. veljače 1912. Do kraja 1912. održana su još dva sastanka: 28. svibnja i 7. rujna. Potrebno je to istaknuti da bi se vidjelo kako je taj odbor nastojao izvršiti povjereni zadatak.

Međutim, kako vlada u Beču — zbog antiaustrijskih raspoloženja i među dalmatinskim zastupnicima, pojačanim naročito od izbijanja prvog balkanskog rata i intenziviranim daljim zbivanjima na Balkanu — nije htjela više sazivati Dalmatinski sabor, imalo je to odraza i na rad tog međustranačkog odbora za izradu novog Izbornog reda, koji se sastao tek početkom 1914. god. U utvrđivanju načela novog Izbornog reda odbor se opredijelio i dalje za kurijalni izborni sistem i predviđao tri izborne kurije: kuriju veleporeznika, kuriju srednjeg poreza i pučku kuriju. Članovi odbora nisu bili jedinstveni u pogledu utvrđivanja poreske granice između kurije srednjeg poreza i pučke kurije; nisu bili jedinstveni ni u pogledu davanja prava glasa ženama u kuriji veleporeznika i u kuriji srednjeg poreza; isto tako nisu bili jedinstveni u pogledu utvrđivanja broja zastupničkih mandata. Na zadnjem sastanku odbora, 29. siječnja 1914, bilo je zaključeno da se s dotadašnjim radom odbora upoznaju stranački klubovi i da se izjasne »o spornim pitanjima i odaberu ovlaštenike za daljnje pregovore«.[62] Do početka prvog svjetskog rata klubovi to nisu učinili, a za vrijeme rata nisu se mogli ni sastajati, kao što se nije sastajao ni Dalmatinski sabor. Prema tome, Izborni red iz 1861. god. ostao je na snazi za cijelo vrijeme postojanja Dalmatinskog sabora uz nebitne dopune i preinake, izvršene 1869, 1875. i 1904. god., na koje smo ukazali.

Dalmacija je imala svoje zastupnike i u državnom parlamentu *(Carevinskom vijeću)*. Prema Osnovnom zakonu o zastupstvu carevine, Carevinsko vijeće se sastojalo od Gospodskog i Zastupničkog doma. Članovi Gospodskog doma bili su svi punoljetni prinčevi iz careve kuće, zatim plemići s velikim dobrima kojima je car dodijelio nasljedno pravo vijećnika i potom svi nadbiskupi i biskupi s knežev-skim naslovom. Car je mogao imenovati za doživotne članove Gospodskog doma i pojedine ličnosti, zaslužne za državu, za crkvu, za znanost ili za umjetnost. Zastupnički dom imao je 343 birana zastupnika. Broj zastupnika iz pojedinih dijelova carevine izgledao je ovako: kraljevina Ugarska — 85, kraljevina Češka — 54, kraljevina lombardijsko-mletačka — 20, kraljevina Dalmacija — 5, kraljevina Hrvatska i Slavonija — 9, kraljevina Galicija i Vladimirija s vojvodinama Osviećinskom i Zatorskom, te s velikom vojvodinom Krakovskom — 38, arhivojvodina Austrija pod Anižom — 18, Austrija nad Anižom — 10, vojvodina Salzburg — 3, vojvodina Štajerska — 13, vojvodina Koruška — 5, vojvodina Kranjska — 6, vojvodina

[61] Historijski arhiv Zadar (dalje: HAZd), Spisi Dalmatinskog sabora i Zemaljskog odbora dalmatinskog, Fasc. 26.

[62] Isto.

Bukovina — 5, velika kneževina Erdelj — 26, markgrofovija Moravska — 22, vojvodina Gornja i Donja Šleska — 6, pokneženа grofovija Tirol i Vorarlberg — 12, markgrofovija Istra s pokneženom grofovijom Goricom i Gradiškom, te Trstom i tršćanskom okolicom — 6. Ove zastupnike u Carevinskom vijeću birali su zemaljski sabori iz svog zastupničkog sastava.[63] Mandat zastupnika u Carevinskom vijeću trajao je koliko i mandat zastupnikâ u zemaljskim saborima.

Zastupnici u Carevinskom vijeću, kao i zastupnici u zemaljskim saborima, uživali su zastupnički imunitet. O tome je bio donesen i poseban zakon.[64] U tom zakonu je istaknuto da zastupnici u Carevinskom vijeću i u zemaljskim saborima ne mogu biti pozvani na odgovornost za ono što govore, vršeći svoju dužnost. Na odgovornost ih je mogla pozvati samo zastupnička kuća kojoj pripadaju. Dok je trajalo zasjedanje Carevinskog vijeća ili zemaljskog sabora zastupnik nije mogao biti uhapšen ili podvrgnut sudskom postupku zbog kažnjivih djela bez privole zastupničke kuće. U slučaju ako bi zastupnik bio zatečen u vršenju krivičnog djela, mogao je biti uhapšen i podvrgnut sudskoj istrazi s tim što je o tome odmah trebalo obavijestiti zastupničku kuću kojoj pripada. Ako bi zastupnička kuća, dok traje zasjedanje, tražila da se uhapšeni zastupnik pusti iz zatvora, nadležni je organ bio dužan da to izvrši. Zastupnička kuća je mogla tražiti puštanje uhapšenog zastupnika iz zatvora i u vrijeme izvan zasjedanja.

Carevinsko vijeće i zemaljski sabor plaćali su zastupnicima putne troškove i dnevnice. Prema zakonu, koji je to regulirao za zastupnike u Carevinskom vijeću, svaki zastupnik u tom vijeću primao je za vrijeme zasjedanja po 10 fiorina dnevno, a za putne troškove po 1 fiorin za svaku milju udaljenosti od sjedišta zemaljskog sabora do Beča i natrag.[65] Zastupnici u Dalmatinskom saboru, prema saborskom zaključku od 22. travnja 1861. god., primali su naknadu za prijevozne troškove od mjesta svog boravka do Zadra i natrag, kao i dnevnice u iznosu od po 5 fiorina. Taj iznos dnevnice za saborske zastupnike u Dalmaciji isplaćivan je tokom svih saborskih zasjedanja dok su autonomaši u Dalmatinskom saboru imali zastupničku većinu. Kad su narodnjaci u Dalmatinskom saboru postali zastupnička većina, oni su — da bi zadovoljili razne potrebe pokrajine — prišli smanjivanju nekih dotadašnjih rashoda, među kojima i rashoda za održavanje saborskih zasjedanja. Na saborskoj sjednici 3. rujna 1870. god. narodnjački zastupnik Lovro Monti predložio je da se dnevnice saborskih zastupnika smanje od 5 na 4 fiorina, da se te dnevnice ne plaćaju dalje dvojici zastupnika-virilista koji stanuju u Zadru i da se tako ušteđena suma od 1.840 f. doda u »korist pučkih

[63] Prevodi... (36), isto, 22—23, čl. 2—6.
[64] Prevodi ilirski zakonah... Kom. XXII — 23. X 1861, 96.
[65] Prevodi ilirskih zakonah... Kom. XIV — 28. VI 1861, 70.

učiona«.[66] Sabor je tada donio zaključak da dnevnice saborskih zastupnika iznose u buduće 4 f. Dnevnice u tom smanjenom iznosu ostale su nepromijenjene sve do 1907. god. Od 1908. god. one su povišene na 6 f., odnosno na 12 kruna.[67] Radi jasnoće napominjemo da je 1 fiorint vrijedio 2 krune.

Poslije austro-ugarske nagodbe (1867) donesen je zakon kojim su izvršene preinake u Osnovnom zakonu o zastupstvu carevine iz 1861. Zastupnički dom Carevinskog vijeća — prema čl. 6. tog zakona iz 1867. — imao je otada 203 člana.[68] Broj zastupnika koje je Dalmatinski sabor odašiljao u Carevinsko vijeće i dalje je ostao isti — 5. O zajedničkim poslovima Austrije i Ugarske (bili su to: politički i trgovinski odnosi s drugim zemljama, vojska i financije za pokriće tih zajedničkih potreba) odlučivale su delegacije Carevinskog vijeća i Ugarskog sabora, o čemu je bio donesen poseban zakon.[69] Delegaciju Carevinskog vijeća sačinjavalo je — prema tom zakonu — 60 članova i to: 20 iz Gospodskog i 40 iz Poslaničkog doma. Među članovima delegacije biranim u Zastupničkom domu bio je, na osnovi odredbe tog zakona, i jedan član iz Dalmacije.

Izbor zastupnikâ za Carevinsko vijeće vršio se iz zastupničkog sastava u zemaljskim saborima do 1873. god. Otada se taj izbor vršio putem izravnih izbora. Prema zakonu od 2. travnja 1873. god., kojim su uvedeni ti izravni izbori, broj zastupnika u Zastupničkom domu Carevinskog vijeća povećan je od 203 na 353. U vezi s tim povećanjem povećan je i broj zastupnika koje je birala Dalmacija — od 5 na 9. U čl. 7. navedenog zakona određeno je da se od 9 zastupnika iz Dalmacije — 1 bira u kuriji veleposjednika, 2 u kuriji gradova i trgovačko-obrtničkih komora i 6 u kuriji vanjskih općina.[70] Prema Izbornom redu, koji je također bio donesen 2. travnja 1873. god., izbor zastupnika u kuriji veleposjednika, kao i u kuriji gradova i trgovačko-obrtničkih komora vršio se neposrednim glasanjem birača, a u kuriji vanjskih općina (kao i za Sabor) vršio se posredno — preko biranih birača. Na svakih 500 stanovnika birao se 1 birani birač.

Iako se, dakle, od 1873. god. zastupnici u Carevinskom vijeću ne biraju iz zastupničkog sastava Dalmatinskog sabora, neće biti suvišno da ukratko predočimo kako se dalje izravno vršio taj izbor u Dalmaciji.[71] U kuriji veleposjednika, koja je birala jednog zastupnika, bila su četiri birališta i to: u Zadru (za sudske kotareve Zadar, Rab, Pag, Benkovac, Obrovac, Kistanje, Knin, Drniš, Šibenik i Skradin), u Splitu (za sudske kotareve Split, Trogir, Omiš, Brač, Sinj, Vrlika, Imotski, Makarska, Metković, Vrgorac, Hvar, Starigrad i Vis), u

[66] Izvj. DS, X (1870), 78.
[67] Izvj. DS... (59), 1191.
[68] Prevodi ilirskih zakonah... Kom. I — 25.I 1868, 2.
[69] Isto, 15—17.
[70] Državno-zakonski list za kraljevine i zemlje, zastupane u vieću carevinskom — Kom. XV — 12. IV 1873, 162.
[71] Isto, 167—182.

Dubrovniku (za sudske kotareve Dubrovnik, Cavtat, Ston, Korčula i Pelješac) i u Kotoru (za sudske kotareve Kotor, Risan, Budva i Herceg Novi). U zajedničkoj kuriji gradova i trgovačko-obrtničkih komora, u kojoj su se birala dva zastupnika — jedan se birao na području Zadra, Šibenika, Hvara, Starigrada i Korčule, a drugi na području Splita, Makarske, Dubrovnika, Kotora, Herceg Novog i Perasta. U kuriji vanjskih općina, u kojoj se biralo šest zastupnika — jedan se birao u sudskim kotarevima Zadar, Pag, Rab, Benkovac, Obrovac i Kistanje; jedan u sudskim kotarevima Šibenik, Skradin, Vrlika, Knin i Drniš; jedan u sudskim kotarevima Split, Trogir, Omiš, Brač, Hvar, Starigrad i Vis; jedan u sudskim kotarevima Dubrovnik, Cavtat, Ston, Korčula i Pelješac, i jedan u sudskim kotarevima Kotor, Risan, Budva i Herceg Novi.

Zakon o izravnim izborima za Carevinsko vijeće iz 1873. god. bio je dopunjen zakonom od 14. lipnja 1896. god. Tom zakonskom dopunom bio je uveden još jedan izborni razred (kurija), nazvan »opći razred birača«.[72] Uslijed toga je broj zastupnika u Zastupničkom domu Carevinskog vijeća porastao od 353 na 425. Dalmacija je birala 2 zastupnika u općem razredu birača i 9 u ostalim razredima (kurijama), dakle otada ukupno 11. U općem razredu birača pravo glasa imali su, kao i do tada, svi muškarci s navršene 24 godine života. Od 2 zastupnika, koliko ih se biralo u tom razredu (kuriji), 1 se birao na području sudskih kotareva Zadar, Biograd, Pag, Rab, Benkovac, Obrovac, Kistanje, Šibenik, Skradin, Vrlika, Knin, Drniš, Sinj i Imotski, a drugi na području sudskih kotareva Split, Trogir, Omiš, Brač, Hvar, Starigrad, Vis, Makarska, Vrgorac, Metković, Dubrovnik, Cavtat, Ston, Korčula, Pelješac, Kotor, Risan, Budva i Herceg Novi.[73] U općem razredu birača glasali su oni isti birači koji su imali pravo glasa veleporeznika, u razredu gradova i trgovačko-obrtničkih komora i u razredu vanjskih općina.

Najzad, zakonom od 26. siječnja 1907. god. uvedeno je opće i jednako izborno pravo za izbor zastupnika u Carevinskom vijeću. Po tome zakonu Gospodski dom Carevinskog vijeća imao je od 150 (najmanje) do 170 zastupnika (najviše). Zastupnički dom Carevinskog vijeća imao je 516 zastupnika.[74] Dalmacija je u Zastupničkom domu Carevinskog vijeća imala i nadalje 11 zastupnika. Ti su zastupnici, prema novom Izbornom redu, birani u 11 izbornih kotareva. Te izborne kotareve sačinjavali su sudski kotarevi i to: 1. Zadar, Rab, Pag i Biograd; 2. Benkovac, Kistanje, Obrovac i Knin; 3. Šibenik, Tijesno i Skradin; 4. Drniš, Trogir i općina Promina; 5. Sinj i Vrlika; 6. Split; 7. Imotski i Omiš; 8. Hvar, Vis, Brač i Starigrad; 9. Makar-

[72] List državnih zakona za kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeću. Kom. LXVI — 25. IX 1896, 529.

[73] Isto, 540—541.

[74] List državnih zakona za kraljevine i zemlje zastupane u Carevinskom vijeću. Kom. IX — 30. I 1907, 57.

ska, Vrgorac, Metković, Pelješac i općina Ston; 10. Dubrovnik, Korčula, Cavtat, Ston i općina Orebić, i 11. Kotor, Perast, Budva i Herceg Novi.[75] Prvi izbori po tome novom zakonu i izbornom redu održani su u svibnju 1907. Taj zakon i izborni red nisu se više mijenjali do sloma Habsburške Monarhije.

3. Nadležnosti Sabora

U carskoj diplomi od 20. listopada 1860. bilo je istaknuto da će se nadležnosti zemaljskih sabora odrediti ili u duhu prijašnjih zemaljskih ustava (u zemljama koje pripadaju ugarskoj kruni) ili propisima zemaljskog reda, koji će se donijeti (za ostale zemlje).[76] Zemaljski red za Dalmaciju donesen je u prilogu carskog patenta od 26. veljače 1861. Izjava u tom patentu kojom se saopćilo da Zemaljski red za Dalmaciju ne može stupiti na snagu dok se ne donese konačna odluka o državnopravnom odnosu između kraljevine Dalmacije i kraljevine Hrvatske i Slavonije bila je samo izgovor s obzirom na manifestirane težnje da se Dalmacija sjedini s banskom Hrvatskom. Te težnje nisu bile poćudne režimu. Sama činjenica da je taj Zemaljski red donesen i objavljen jasno je svjedočila o stavu vladajućeg režima prema daljem položaju Dalmacije. Autonomaška zastupnička većina u Dalmatinskom saboru, stvorena pogodujućim Izbornim redom i punim angažiranjem režimskih organa pri saborskim izborima, odlučila je na saborskoj sjednici 18. travnja 1861. da se ne pošalju saborski izaslanici u Hrvatski sabor u Zagreb radi pregovora o ujedinjenju. Ona se izjasnila za autonomiju Dalmacije.[77] Nastavljajući svoje djelovanje, Dalmatinski sabor — kao najviši predstavnički organ pokrajinske (»zemaljske«) autonomije — djelovao je u skladu s odredbama naprijed navedenog Zemaljskog reda.

Prema čl. 1. Zemaljskog reda, Dalmatinski sabor je zastupao Dalmaciju u pokrajinskim (»zemaljskim«) poslovima.[78] On je, iz svog zastupničkog sastava, slao 5 zastupnika u Carevinsko vijeće (čl. 16). Mogao je donositi zakone, važeće za Dalmaciju, koji se odnose na školstvo, zdravstvo, socijalnu skrb i razne gospodarske interese. Ti zakoni postajali su pravovaljani tek kad ih sankcionira car (čl. 17). Sabor je mogao donositi odluke u vezi s unapređivanjem poljodjelstva, zatim o javnim građevinama koje se čine pokrajinskim troškom, potom o dobrotvornim zavodima kojih se sredstva formiraju iz pokrajinskih prihoda, o pokrajinskim porezima za svrhe pokrajine, te o uredovnim i izvanrednim prihodima i rashodima za pokrajinske namjene.

[75] Isto, 83.
[76] Prevodi... (27), 85.
[77] La voce dalmatica nro. 7, Zara 1861, 1.
[78] Prevodi... (36), 26.

Nadalje, Dalmatinski je sabor mogao donositi razne odluke koje su se ticale blagostanja i potreba pokrajine. Saborske odluke o općinskim, školskim i crkvenim poslovima, kao i odluke o obavezama prema vojsci (davanje priprega, opskrbljivanja i ukonačivanja) morale su se kretati u okvirima postojećih općih (državnih) zakona.[79] Sabor je mogao predlagati vladi da se zauzme za donošenje pojedinih zakona i uredbi, koji su od interesa i za pokrajinu, a isto tako trebao je — ako to vlada od njega zatraži — dati i svoje primjedbe i podnijeti svoje prijedloge u vezi s tim zakonima i uredbama.

Sabor je, na osnovi čl. 20. Zemaljskog reda, vodio brigu o pokrajinskoj imovini, o pokrajinskim zakladama i drugim pokrajinskim zavodima. Njegovi zaključci o opterećenju ili zalogu zakladne imovine postajali su valjani tek poslije careve privole. Sabor je, također, upravljao poslovima iz okvira pokrajinske vjeresije i pokrajinskih dugova, brinući se da pokrajina točno i pravodobno izvršava svoje dužnosti. On je imao pravo, radi pokrića raznih pokrajinskih rashoda, odrediti prirez u visini do 10 posto od izravnog državnog poreza. Za veći procent prireza bilo je potrebno carevo odobrenje.[80] U nadležnosti Sabora bilo je i odobravanje završnog računa pokrajinskih prihoda i rashoda za prethodnu godinu, kao i utvrđivanje predračuna pokrajinskih prihoda i rashoda za godinu koja slijedi.

Kako je vidljivo, nadležnosti Dalmatinskog sabora bile su dosta ograničene, pogotovo u zakonodavnom pogledu. Sabor je mogao i jednoglasno izglasati neki pokrajinski zakon, ali ako car nije želio (ili još određenije: ako vlada u Beču nije željela) da taj zakon stupi na snagu, do njegove primjene nije moglo doći. Slično je bilo i s mnogim drugim odlukama koje je izglasavao Dalmatinski sabor i koje nisu mogle biti oživotvorene, jer to nisu željeli vladajući vrhovi u Beču. Ograničenost saborskog djelovanja vidljiva je naročito i iz jedne odredbe Zemaljskog reda,[81] kojom je Dalmatinskom saboru bilo zabranjeno kontaktirati s drugim saborima. Dalmatinski sabor, prema toj istoj odredbi, nije mogao »izdavati nikakvih proglasa«. Nije mogao primati ni deputacije u vrijeme svog zasjedanja. Molbe koje su dolazile s terena pokrajine mogle su biti saopćene samo preko saborskih zastupnika. Slanje saborske deputacije caru moglo se učiniti tek nakon pribavljanja careva dopuštenja.

4. Organizacija rada

a) Zgrada u kojoj se odvijao rad Sabora — sabornica

Kao glavni grad »mletačke« Dalmacije, Zadar je ostao glavnim gradom te pokrajine i za prve austrijske uprave (1797—1805) i za

[79] Isto, 28, čl. 18.
[80] Isto, 30, čl. 22.
[81] Isto, 33, čl. 40.

francuske uprave (1806—1814) i za druge austrijske uprave (1814—1918). U njemu je bilo sjedište najviših pokrajinskih upravnih i sudskih organa. On je postao sjedištem i Dalmatinskog sabora, što je u čl. 8. Zemaljskog reda bilo i izričito naglašeno.[82] Osnutak Dalmatinskog sabora i saziv njegova prvog zasjedanja, koje je uslijedilo za nepun mjesec i po dana poslije tog osnutka, nametali su zadatak dalmatinskom Namjesništvu da pronađe i odgovarajuću zgradu za sabornicu. Namjesništvo je odredilo da se sabornica uredi u crkvi sv. Ante, koja se nalazila »u ulici istog imena«.[83] Ta je crkva još 1807. godine, za francuske uprave, bila zatvorena, te otada »prešla u državnu svojinu i služila za razne profane svrhe«.[84] U tom je zgradi Sabor ostao do kraja svog djelovanja.

Površina saborske dvorane iznosila je 152 četvorna metra (19x8). Uzduž zidova s jedne i s druge strane i iznad ulaznog dijela nalazio se galerijski prostor, koji je mogao primiti oko 200 ljudi.[85] Na tim galerijama — za svakog saborskog zasjedanja — bilo je uvijek znatiželjnikâ: novinara, zadarskih građana, a često i drugih osoba iz raznih krajeva Dalmacije. Zastupničke klupe u dvorani bile su poredane u tri reda s 5 prilaza: 2 sa strane i 3 između njih. Podalje, ispred tih klupa, nalazilo se dugo postolje sa stolovima: središnji stol za predsjednika, lijevo od njega — stolovi za potpredsjednika i tajnika, a desno — stolovi za namjesnika i vladine povjerenike. Govorničkog pulta nije bilo, te su svi govornici (zastupnici, namjesnik, namjesništveni savjetnici i vladin povjerenik) govorili s mjesta gdje su sjedili. Ostalih odvojenih prostorija u sabornici ili uz sabornicu, osim nekadašnje sakristije, nije bilo. I ta je sakristija — kako navodi Ivan Grgić — bila iskorištena »za zastupničku garderobu i za foyer«.[86] Saborski odbori sastajali su se ili u sabornici kad nije održavano zasjedanje ili negdje drugdje izvan sabornice. Zastupnički klubovi držali su svoje sastanke također izvan sabornice. Narodnjački zastupnički klub, npr., obično je držao svoje sastanke u zadarskoj Narodnoj čitaonici (od 1863. god. dalje).

Radovi na uređenju sabornice nastavljeni su i poslije prvog zasjedanja Dalmatinskog sabora.[87] Ali, ti radovi nisu nikad bili tako urađeni da bi zastupnici mogli biti potpuno zadovoljni. U Saboru su iznašani i prijedlozi da se gradi nova sabornica.[88] Međutim, ti prijedlozi — uslijed prešnijih potreba — nisu bili izglasavani. Na nepodobno stanje u sabornici žalio se 10. ožujka 1899. i zastupnik Vladimir Trojanović. On je upozoravao da su grede ispod galerija vjerojatno gnjile, da u galerijskom podu iznad njega i ostalih zastupnika koji

[82] Prevodi... (27), 27.
[83] GD br. 29 (1861.), 2.
[84] Ivan Grgić, Bivša sabornica. Zadarska revija, br. 4—5 (1961.), 407.
[85] Isto, 407.
[86] Isto, 407.
[87] Isto, 407.
[88] Izvj. DS, XXXIV (1899.), 455.

sjede oko njega »ima velikih pukotina i da bi se nesreća mogla od časa do časa dogoditi«.[89] Kao i do tada, i otada su više puta vršeni popravci u sabornici.

S obzirom na udaljenost Zadra od pojedinih dijelova Dalmacije, bilo je i želja — kao što je to npr. vidljivo i iz prijedloga zastupnika Augustina Masovčića, iznijetog u saborskoj sjednici od 9. rujna 1881.[90] god. — da se sjedište Dalmatinskog sabora prenese u neki drugi grad, koji bi bio podesniji za većinu zastupnika. Obično se pri tome mislilo na Split kao najveći i najprirodniji centar Dalmacije. Pokrajinski organi uprave u Zadru bili su protiv premještaja Dalmatinskog sabora, pa su se stalno bojali novih zastupničkih inicijativa da do tog premještaja dođe. O tom strahu pisao je iz Splita 7. prosinca 1895. god. urednik »Jedinstva«, Antonije Stražičić, zastupniku Peru Čingriji: »Plaše se vas *oni u Zadru* kao ognja da ne pokrenete u saboru premještaj njegov«.[91] Ni vlada u Beču nije bila sklona da dopusti taj premještaj. Među zastupnicima iz srednje i južne Dalmacije, odakle su uglavnom poticala nastojanja da se izvrši premještaj Dalmatinskog sabora, bilo je i pojedinaca kojima to, osobno, i nije odgovaralo. Ovi su, po svom zanimanju, bili odvjetnici. Dolazak u Zadar, gdje je bilo sjedište i najviših sudskih pokrajinskih organa, oni su redovito vezivali i za svoj odvjetnički posao. Stoga im je bilo u interesu da Dalmatinski sabor i nadalje ostane u tom gradu. U nekim drugim pokrajinama Cislajtanije zemaljski sabori su mijenjali svoja sjedišta. Tako npr. i Istarski sabor. On je do 1898. zasjedao u Poreču, a potom u Puli i u Kopru.[92]

Nakon posljednjeg zasjedanja Dalmatinskog sabora, održanog u siječnju i veljači 1912. god., u sabornici su se još samo jedamput našli dalmatinski zastupnici, 27. studenog 1912, i to ne samo oni koji su zastupali svoja izborništva u Dalmatinskom saboru već i oni u Carevinskom vijeću, zajedno sa članovima upravnih odbora političkih stranaka i predstavnicima općina. Ta velika skupština u sabornici nije bila sazvana od organa vlasti već od vodstva političkih organizacija, sa zadatkom da protestira protiv raspuštanja općinskih vijeća u Šibeniku i Splitu.[93] Nikada više sabornica nije poslužila svojoj svrsi, jer Dalmatinski sabor nije ni sazivan do sloma Habsburške Monarhije. Sa slomom te monarhije nestalo je i Dalmatinskog sabora. Zgrada, u kojoj se nalazila sabornica razorena je krajem 1943. god. za vrijeme strahovitih bombardiranja kojima je bio izložen grad Zadar.[94] Na tome mjestu — danas u ulici koja nosi me Mihovila

[89] Isto, 455.
[90] Izvj. DS, XVIII (1881.), 257.
[91] Historijski arhiv Dubrovnik. Arhiv Čingrija (dalje: HAD, AČ) — Č. X. 7 Di 28.
[92] Zora Brečević, Zemaljski sabor Istre do njegove likvidacije (1861—1942). Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu, sv. XIX, Rijeka 1974, 474.
[93] Narodni list (dalje: NL), br. 94, Zadar 1912, 1.
[94] I. Grgić, n. d. (84), 409.

Pavlinovića, jednog od narodnjačkih korifeja među prvim saborskim zastupnicima — nalazi se novoizgrađena stambena zgrada i na njezinu zidu spomen-ploča,[95] koja podsjeća da je tu nekada bila saborница Dalmatinskog sabora.

b) Sazivanje i trajanje saborskog zasjedanja

Sazivanje Dalmatinskog sabora — na osnovi čl. 8. Zemaljskog reda za Dalmaciju — vršio je car, i to, u pravilu, jedamput godišnje.[96] Prvo zasjedanje tog sabora bilo je sazvano carskim patentom od 26. veljače 1861. — za 6. travnja 1861.[97] god. Kratki tekst odluke o sazivu saborskog zasjedanja objavljivan je u službenom glasilu carevine. Posljednje zasjedanje Dalmatinskog sabora bilo je sazvano po carevu nalogu za 24. siječnja 1912. godine.

U tom razdoblju od 1861. do 1912. god. Dalmatinski je sabor imao 44 zasjedanja. U nekim godinama Sabor je zasjedao dva puta, kao npr. 1864. (2. III — 6. IV; 26. IX — 22. X) i 1910. (17. I — 3. II; 3. X — 29. X). Kad vladajućem režimu nije odgovaralo da saziva Sabor, nije ga sazivao. Uslijed toga se dešavalo da saborskog zasjedanja ne bi bilo za dulje vrijeme. Tako se, npr., krajem osmog decenija prošloga stoljeća Sabor nije sastao za više od tri godine (bilo je to između 5. veljače 1877. i 8. lipnja 1880). To je bio najdulji vremenski razmak bez saborskog zasjedanja. Kraćih razmaka od godinu i po do dvije bilo je više, kao npr.: između 24. IV 1861. i 12. I 1863, između 10. IX 1881. i 25. VI 1883, između 7. XI 1890. i 4. III 1892, te između 21. XI 1905. i 11. IX 1907. godine.

Trajanje saborskih zasjedanja bilo je različito, ovisno o dnevnom redu i o stavu vlade iz Beča. Najdulje zasjedanje održano je 1863. god. (12. I — 29. III). Tada je, dakako, održan i najveći broj sjednica, ukupno 33, od kojih su se 7 odvijale dvokratno (prije i poslije podne). Neka dulja zasjedanja započinjala su u staroj, da bi — nakon božićnih i novogodišnjih praznika — bila nastavljena u novoj godini. Tako je npr. zasjedanje koje je počelo 23. XI 1865. završilo 14. II 1866. god. Ponekad su, u toku saborskog zasjedanja, sjednice održavane svakog radnog dana, ali bilo je ponekad i razmakâ između pojedinih sjednica od jednog do tri dana.

Na saborskim zasjedanjima koja su sazivana nakon duljeg vremena od prethodnog zasjedanja pojedini zastupnici su postavljali upit vladi zašto zasjedanje nije bilo prije, uredovno sazvano. Takav upit npr. na saborskoj sjednici 2. travnja 1892. god. postavili su

[95] Ta spomen-ploča postavljena je i otkrivena (uz prigodnu riječ dr Vjekoslava Maštrovića) 1962. god. u vrijeme održavanja simpozija posvećenog 100-godišnjici narodnog preporoda u Dalmaciji.

[96] Prevodi... (27), 27.

[97] Prevodi... (36), 45.

zastupnici Biankini, Perić, Ljubić, Paštrović i Buzolić, tražeći od vlade odgovor zašto 1891. god. nije bilo saborskog zasjedanja.[98] U takvim slučajevima vlada nije nikada dala decidiran odgovor. Zastupnicima su, međutim, uvijek bili jasni politički motivi zbog kojih vlada nije željela saborsko zasjedanje kad ga nije sazivala. Ponekad su zastupnici, mjesto takvih upita, otvoreno kritizirali stavove vlade, kao što je to npr. učinio i zastupnik Radić[99] na saborskoj sjednici od 11. rujna 1907, polazeći od činjenice da Sabor nije bio sazvan za gotovo dvije prethodne godine.

Većina saborskih zasjedanja trajala je do iscrpljenja njihova dnevnog reda. Ali, bilo je i zasjedanja koja su — odlukom vlade iz Beča — bila prekinuta. Vlada je to obično činila da onemogući raspravu i donošenje zaključaka o nečemu što joj nije bilo po volji, ili da rasturi zastupnike kad su ovi složnije istupali protiv vladine politike, ili kad su se politička raspoloženja, suprotna interesima Austrije, prenaglašeno manifestirala u saborskom radu. Tako je npr. 17. veljače 1894. god., po nalogu ministra unutrašnjih poslova, zasjedanje Dalmatinskog sabora bilo prekinuto.[100] Saborsko zasjedanje — po nalogu ministra-predsjednika — bilo je odgođeno 19. prosinca 1900.[101] Na isti je način — po »previšnjem nalogu« — odgođeno saborsko zasjedanje i 24. veljače 1912.[102] god. Car je — u duhu čl. 10. Zemaljskog reda — mogao »u svako doba« raspustiti Sabor i narediti »nove izbore«.[103] Učinio je on to prvi put svojim patentom od 6. travnja 1864. god.[104] Tada je raspustio Dalmatinski sabor i izdao nalog za izbor novih saborskih zastupnika.

Bilo je i saborskih zasjedanja koja su imala tek po jednu sjednicu. Tako je npr. 1876. god. održana samo jedna sjednica (13. III), jer su narodnjački zastupnici, koji su sačinjavali saborsku većinu, napustili sabornicu, tražeći smjenjivanje saborskog predsjednika S. M. Ljubiše.[105] Slično se desilo i 1904, kad je također održana samo jedna sjednica (6. X), jer su zastupnici svih političkih stranaka u Dalmatinskom saboru napustili sabornicu, tražeći smjenjivanje tadašnjeg namjesnika E. Handela.[106] Inače, najkraće saborsko zasjedanje, s uredovnim početkom i završetkom, održano je 1888. Trajalo je usve 13 dana (5. — 18. VII) i za to vrijeme imalo 5 sjednica.

[98] Izvj. DS, XXVII (1892.), 808.
[99] Izvj. DS... (59), 740.
[100] Izvj. DS, XXIX (1894.), 562.
[101] Izvj. DS, XXXVI (1901.), 385.
[102] Izvj. DS... (60), 352.
[103] Prevodi... (27), 27.
[104] Prevodi ilirskih zakonah... Kom. V — 15. IV 1864, 35.
[105] NL br. 22 (1876.), 2.
[106] Ivo Perić, Slom namjesnika Handela u svijetlu politike novog kursa u Dalmaciji. Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, god. XVII, Sarajevo 1969, 390.

c) *Predsjednici Sabora*

Dalmatinski sabor imao je, kao što su imali i svi ostali zemaljski sabori, svog predsjednika i zamjenika predsjednika. Predsjednika i zamjenika predsjednika nisu birali zastupnici, već ih je — na temelju čl. 4. Zemaljskog reda — imenovao car.[107] Razumije se, kad je jedino caru pripadalo to pravo imenovanja, da se on pri tome rukovodio glavnim kriterijem da to budu osobe njegova »izuzetnog povjerenja«.[108] Na saborskoj sjednici od 7. listopada 1871. god. iznesen je prijedlog zastupnika Miha Klaića o preinaci čl. 4. Zemaljskog reda. Po tom prijedlogu pravo izbora saborskog predsjednika i njegova zamjenika trebalo bi biti preneseno na zastupnike.[109] Tadašnji predsjednik Sabora, Stefan Ljubiša, podržavajući Klaićev prijedlog, naglasio je da Carevinsko vijeće ima »pravo biranja svog predsjednika«, pa bi bilo logično da to pravo ima i Dalmatinski sabor. On je uz to i ukazivao da će »jedan izabrani predsjednik imati svakad bolji upliv i višu moralnu silu nad većinom Sabora, nego jedan koji mu se nametne«.[110] To, kao ni nastojanja poslije toga, nisu dovela do promjene čl. 4. Zemaljskog reda. Prema tome, za cijelo vrijeme postojanja Dalmatinskog sabora car je imenovao saborskog predsjednika i zamjenika predsjednika.

Saborski predsjednik i zamjenik predsjednika imenovani su na vrijeme od 6 godina, koliko je inače i trajao njihov zastupnički mandat.[111] Ako bi Sabor bio raspušten prije isteka šestogodišnjeg razdoblja, za koje su zastupnici izabrani, u tom slučaju, poslije novih saborskih izbora, car je imenovao predsjednika i zamjenika predsjednika Sabora iz novog zastupničkog sastava. Dužnost je predsjednika Sabora bila da otvara saborsko zasjedanje, da predsjeda saborskim sjednicama i da zatvara saborsko zasjedanje kad se iscrpi dnevni red ili po »previšnjem nalogu«.[112] Ako je predsjednik bio spriječen da prisustvuje zasjedanju, njegovu dužnost vršio je zamjenik predsjednika (potpredsjednik).

Prvi predsjednik Dalmatinskog sabora bio je Špiro Petrović.[113] Na tu dužnost bio je imenovan tri puta: 1861, 1864. i 1867. Njegovi zamjenici bili su: Ante Bajamonti (1861—1864), Vicko Vuletić (1864—1867), Niko Pucić (1867—1869) i Luigi Serragli (1869—1870). Drugi predsjednik Dalmatinskog sabora — u razdoblju od 1870. do 1876.

[107] Prevodi... (27), 27.
[108] I. Grgić, Klaićeva pisma Rafi Arneriju. Zadarska revija, br. 4—5 (1961.), 299.
[109] Izvj. DS, X... (66), 201.
[110] Isto, 201.
[111] Prevodi... (27), čl. 6.
[112] Isto, čl. 10.
[113] Špiro Petrović (1804—1870), odvjetnik u Zadru, autonomaš, zastupnik u Dalmatinskom saboru 1861. do 1870.

god. — bio je Stefan Ljubiša.[114] Njegovi zamjenici bili su: Mate Gligo (1871—1874) i Đorđe Vojnović (1874—1876). Treći predsjednik Dalmatinskog sabora bio je Đorđe Vojnović,[115] koji je na tu dužnost imenovan tri puta, 1877, 1883. i 1889. god., obavljajući je punih 19 godina (1877—1895). Njegovi zamjenici bili su: Nikola Trigari (1877—1883), Mihovil Kapović (1883—1889) i Gajo F. Bulat (1889—1895). Četvrti predsjednik Dalmatinskog sabora bio je Miho Klaić,[116] koji nije predsjedao ni jednom saborskom zasjedanju, jer je nedugo poslije imenovanja na tu dužnost umro. Peti predsjednik Dalmatinskog sabora — u razdoblju od 1896. do 1900. god. — bio je Gajo F. Bulat,[117] a njegov zamjenik Radoslav Kvekić. Šesti, posljednji predsjednik Dalmatinskog sabora bio je Vicko Ivčević,[118] koji je imenovan na tu

[114] Stefan Ljubiša (Budva, 1824. — Beč, 1878.), zastupnik u Dalmatinskom saboru (1861—1864, 1866—1877.) i u Carevinskom vijeću (1861—1864. i 1867—1878.). Do 1873. bio jedan od prvaka Narodne stranke. Godine 1873. — suprotno stavu te stranke — glasao, s ostalim zastupnicima u Carevinskom vijeću, za zakon o izravnim izborima za izbor zastupnika za to Vijeće. Pošto je većina narodnjaka osudila taj postupak »bečke petorice«, oni su, na čelu s Ljubišom, istupili iz Narodne stranke i osnovali svoju zasebnu Narodno-srednjačku stranku, nazivanu, po njezinu organu »Zemljak«, i Zemljačka stranka. Skrajnje ozlojeđeni Ljubišinom političkom djelatnošću nakon 1873, narodnjački saborski zastupnici su 1876. napustili Sabor, ne želeći sudjelovati u njegovu radu dok je Ljubiša saborski predsjednik, a potom su, poslije novih saborskih izbora, pri ovjeri zastupničkih mandata, uzimajući za povod i Ljubišino lično okorištenje prodajom dobivene koncesije za izgradnju dalmatinske željeznice, poništili Ljubišin mandat saborskog zastupnika (1877.).

[115] Đorđe Vojnović (Herceg-Novi, 1834. — Zadar, 1895.), zastupnik u Dalmatinskom saboru (1867—1895.) i u Carevinskom vijeću (1870—1873. i 1879—1895.). Gimnaziju svršio u Dubrovniku. Pravo studirao u Padovi i u Beču. Javni bilježnik. Bio je i načelnik općine Herceg-Novi. Poslije raskola u Narodnoj stranci (1879.) pripadao je Srpskoj stranci. On je brat istaknutog narodnjaka Koste Vojnovića.

[116] Miho Klaić (Dubrovnik, 1829 — Zadar, 1896.), zastupnik u Dalmatinskom saboru (1861—1896.) i u Carevinskom vijeću (1873—1896.). Gimnaziju pohađao u Dubrovniku i Livornu. Studirao u Padovi, gdje je 1853. postigao doktorat arhitekture. Profesorski ispit iz matematike i fizike položio u Beču i potom (od 1855.) radi kao profesor u zadarskoj gimnaziji. Od nastanka Narodne stranke jedan je od njezinih najistaknutijih prvaka. Zbog svoga narodnjačkog političkog djelovanja otpušten je 1863. iz profesorske službe. Godine 1866. ponovno je uzet u državnu službu, ovaj put kao pokrajinski školski nadzornik. Kad ga je režim 1869. god., zbog političkog djelovanja, htio ukloniti iz Dalmacije premještajem na istu dužnost u Kopar, on se odrekao službe, zatražio penziju i otada se potpuno posvetio političkom radu kao vođa Narodne stranke.

[117] Gajo File Bulat (Supetar, 1836. — Beč, 1900.), zastupnik u Dalmatinskom saboru (1876—1900.) i u Carevinskom vijeću (1879—1900.). Jedan od prvaka Narodne stranke. Gimnaziju svršio u Zadru. Pravo studirao u Grazu i u Padovi. Odvjetnik. Kao vođa splitskih narodnjaka zaslužan za ponarođivanje splitske općine i rušenje političkog autoriteta autonomaškog prvaka Ante Bajamontija u splitskoj sredini. Bulat je bio načelnik splitske općine od 1885. do 1893.

[118] Vicko Ivčević (Trogir, 1843. — Zadar, 1922.), zastupnik u Dalmatinskom saboru (1876—1883, 1884—1918.) i u Carevinskom vijeću (1901—1918.). Odvjetnik. Pristaša Narodne stranke. Kad se ta stranka 1905. fuzionirala sa Strankom prava u zajedničku Hrvatsku stranku, pripadao Hrvatskoj stranci.

dužnost tri puta: 1900, 1901. i 1908, obavljajući je punih 19 godina (1900—1918). Njegovi zamjenici bili su: Radoslav Kvekić (1900), Josip Kulišić (1901) i Vladimir Simić (1902—1918).

Vršenje dužnosti predsjednika Sabora nije bilo lako u uvjetima režimskog sputavanja saborskog djelovanja i stranačke podvojenosti među zastupnicima. Saborski predsjednik bio je ne samo osoba careva povjerenja već ujedno i zastupnik kojem su dali svoje povjerenje i birači, i pripadnik jedne od političkih stranaka u pokrajini. Svaki je predsjednik nastojao svojim držanjem opravdati povjerenje i cara, i birača i svoje stranke, ali i pridobiti naklonost Sabora u cjelini. Predsjednik Đorđe Vojnović, kad je bio ponovno, drugi put, imenovan za saborskog predsjednika (1883), izjavio je zastupnicima da će, vršeći tu dužnost, poštivati njihovu slobodu riječi u sabornici.[119] Kad je 1885. za vrijeme saborske debate o pokrajinskom proračunu zastupnik Bjelanović »o svemu govorio, a samo ne o proračunu«, predsjednik Vojnović je, osvrćući se na Bjelanovićev govor, kazao: »kao poštovatelj slobode riječi, pustio sam da govori o svačemu, premda sam, vršeći predsjedničku dužnost imao pravo oduzeti mu riječ«.[120] Ponekad su predsjednici (ili njihovi zamjenici kad bi predsjedali pojedinim sjednicama), upozoravajući pojedine zastupnike na blaži kritički ton prema vladi ili protivničkoj stranci, dolazili s ovima i u oštre verbalne sukobe. Tako se, npr., 1895. god. u sabornici odvijao ovakav dijalog između saborskog predsjednika i zastupnika Biankinija:

»*Predsjednik* (zvoni): Molim, pozivljem vas na red!
Biankini: Pozivajte još bolje, nek čuje narod!
Predsjednik: Štujte slobodu i dostojanstvo Sabora!
Biankini: Štujte vi slobodu, a ne budite vladin komesar. Vi ste vladin komesar, a ne predsjednik Sabora!«[121]

Govoreći o sebi kao predsjedniku Dalmatinskog sabora, Gajo F. Bulat je kazao da će se on smatrati »samo predstavnikom zakona i reda« i da će se uvijek držati svog političkog mišljenja »kao narodni zastupnik«, želeći istodobno da u saborskom radu otpočne »novo doba: doba umjerenosti i sklada«.[122] Za Bulata, kao saborskog predsjednika, isticano je da je bio »pun okretnosti i pronicavosti, prožet grozničavom radinošću, čovjek čvrsta htijenja«, koji je pokretao »svakoga na rad, bio neumoran« i »poštovao slobodu riječi do skrajnje granice«.[123] Predsjednik Sabora nije mogao donijeti odluku o odgađanju ili zatvaranju saborskog zasjedanja, pa ni u slučaju kad su to tražili saborski zastupnici. Tako je, npr., kad je 11. prosinca

[119] Izvj. DS, XIX (1883.), 3.
[120] Izvj. DS, XXI (1885.), 197.
[121] Izvj. DS, XXX (1895.), 75.
[122] Izvj. DS, XXXI (1896.), 229.
[123] Izvj. DS, XXXVI (1900.), 285.

1900. god. zastupnik Ante Trumbić, podržan i od ostalih pravaških zastupnika, zatražio da Dalmatinski sabor obustavi svoje zasjedanje u znak protesta protiv nagodbe vladâ u Beču i Pešti, koje su se dogovorile o gradnji novih željezničkih pruga u Bosni i Hercegovini, a odgodile »na neizvjestno vrijeme« pitanje željezničkog spoja Dalmacije s Bosnom,[124] predsjednik Sabora Vicko Ivčević izjavio: »Samo Njegovo Veličanstvo može odrediti zatvaranje ili odgađanje saborskog zasjedanja prije nego je Sabor riješio svoje poslove. A saborski je predsjednik dužan da vrši previšnje naloge. Ja dakle odbijam prijedlog i prelazim na dnevni red«.[125] Ipak, saborska sjednica tog dana nije održana, jer su pravaški zastupnici, nakon Ivčevićevih riječi da o njegovoj izjavi »nije dopuštena rasprava«, napustili sabornicu, u kojoj potom nije bilo kvoruma.

Ivčević je inače, koliko je mogao, bio veoma tolerantan čovjek. Bilo je to vidljivo u mnogim saborskim situacijama. Na jednoj saborskoj sjednici 1909. — kad je zastupnik Lujo Bakotić u svom antiaustrijskom raspoloženju kazao: »kao što je naš narod bio sretan i radostan kad se je sa državnih zgrada skidao mletački lav, tako će biti još sretniji i radosniji kad se bude sa državnih zgrada skidao omraženi crni orao« — predsjednik Ivčević je, prema sjećanju jednog tadašnjeg saborskog stenografa, »sasvim tihim glasom«, da su ga mogli čuti samo stenografi, opomenuo Bakotića: »Molim govornika da ne vrijeđa lojalna čuvstva ostalih članova Sabora«. Bakotić je dalje, ne obaziruć se na tu opomenu, »nastavio svoj govor«.[126] Ivčević ga više nije prekidao.

Saborski predsjednik, preuzimajući tu dužnost, davao je svečano obećanje namjesniku: da će Caru biti vjeran i poslušan, da će se držati zakona i zdušno izvršavati svoje dužnosti.[127] Sadržaj tog svečanog obećanja bio je isti kao i za zastupnike.

Predsjednik Sabora bio je ujedno, po svom položaju, i predsjednik saborskog izvršnog organa — Zemaljskog odbora. Kao predsjednik Zemaljskog odbora primao je stalnu plaću i morao je, zbog raznih izvršnih poslova, biti nastanjen u Zadru, glavnom gradu pokrajine, u kojem su imali svoje sjedište i Dalmatinski sabor i Zemaljski odbor.

d) Namjesnici i vladini povjerenici

Pored zastupnikâ, u radu Sabora su imali pravo sudjelovati namjesnik i vladini povjerenici.[128] I namjesnik i vladini povjerenici mogli su uzeti riječ u svako doba. Oni su imali i počasna sjedišta,

[124] Isto, 292.
[125] Isto, 295.
[126] V. Mašić, Dalmatinski sabor. Uspomene bivšeg saborskog stenografa. Zadarska revija, br. 1 (1966.), 65.
[127] Izvj. DS... (123), 283.
[128] Prevodi... (27), čl. 36.

s desne strane predsjednika Sabora, na podijumu ispred zastupničkih klupa.

Namjesnik je redovito, ukoliko nije bio spriječen nekim drugim neodgodivim službenim poslom u Zadru ili izvan Zadra, sudjelovao na svečanoj sjednici Sabora, kojom je započinjalo saborsko zasjedanje. Ako je to bilo prvo zasjedanje novog saborskog saziva, on je obično saopćavao zastupnicima carevu odluku o imenovanju predsjednika i zamjenika predsjednika Sabora. Ili, ako je to bilo prvo saborsko zasjedanje, kojem namjesnik prisustvuje pošto je postavljen na tu dužnost, on je obično uzimao riječ da se predstavi zastupnicima i da izrazi svoje razumijevanje za razne probleme Dalmacije, u čijem rješavanju sudjeluje i Sabor. Namjesnik je ponekad prisustvovao i ostalim radnim sjednicama Sabora. On se nikada nije upuštao da daje objašnjenja vladine politike. Njegova je zadaća bila da tu politiku sprovodi, da je izvršava. U tom smislu namjesnici su i tumačili svoju ulogu. Namjesnik Filipović je, npr., okarakterizirao sebe »kao prvog činovnika pokrajine«.[129] Namjesnik Handel je kazao saborskim zastupnicima da je on »samo informativni i eksekutivni organ vlade« i da stoga od njega ne treba očekivati »kakvog političkog programa«, jer da jedino vlada »može da odredi politički smjer«.[130] Vlada je davala naloge namjesniku da neposredno i posredno (preko povjerenikâ) prati zastupničke istupe i zahtjeve u Saboru. Ako bi ti istupi i zahtjevi bili odviše suprotstavljeni, namjesnik je bivao i ovlašten da može, pozivajući se na vladin nalog, odgoditi ili zatvoriti saborsko zasjedanje.

Austrijski namjesnici u Dalmaciji, sve do početka 20. st., bili su vojna lica, generali. Kao takvi stajali su ne samo na čelu Namjesništva — najvišeg organa civilne uprave, već su bili i zapovjednici vojnih snaga u ovoj pokrajini. Namjesnici, generali, namjesnikovali su u Dalmaciji u vrijeme postojanja Dalmatinskog sabora ovim redom: Lazar Mamula (do 1865), Franjo Filipović (1865—1867), Ivan Wagner (1867—1869),[131] Gavrilo Rodić (1870—1881), Stjepan Jovanović (1881—1885), Ljudevit Cornaro (1886), Dragutin Blažeković (1886—1890) i Emil David (1890—1902). Još 7. travnja 1864, prigodom osnutka Liberalnog saveza, pripadnici tog saveza (narodnjaci i liberalni autonomaši) istakli su želju »da se vojnička vlast odieli od

[129] M. Valentić, n. d., 95.

[130] Izvj. DS, XXXVII (1902.), 267.

[131] U vrijeme od odlaska namjesnika Wagnera i dolaska namjesnika Rodića, kad je Dalmacija ostala bez namjesnika (od prosinca 1869. do kolovoza 1870.), upravljanje poslovima Namjesništva bilo je povjereno Josipu Flucku, penzioniranom šefu jednog odjela u Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beču. Fluck je, po nalogu vladajućih vrhova u Beču, pokazao naklonost prema narodnjacima, te su ga ovi, kad je odlaskom Lapenne ostalo upražnjeno mjesto zastupnika u Carevinskom vijeću, nosili i izabrali u naknadnim izborima 1875. kao svog kandidata.

građanske« u dalmatinskom Namjesništvu.[132] Narodnjački zastupnici su na saborskoj sjednici 10. srpnja 1883. predložili vladi da se i u Dalmaciji, kao i u ostalim zemljama u Cislajtaniji, postavi građanska osoba za namjesnika.[133] Zahtjevi u tom smislu isticani su potom više puta u Saboru. Tek 1902. god. došlo je do promjene: zapovjedništvo nad vojskom u Dalmaciji povjereno je, dakako, i nadalje vojnoj osobi u činu generala, a za namjesnika koji je upravljao civilnim poslovima bilo je postavljeno građansko lice. Prvi namjesnik civil bio je Erazmo Handel (1902—1905). Poslije njega namjesnici su bili: Niko Nardelli[134] i Marij Attems.

Kao izvršni organi vlade namjesnici su u Dalmaciji provodili, dakle, vladine naloge, vladinu politiku. Njihovi postupci odražavali su stavove vlade iz Beča. Saborski zastupnici, dolazeći u sukobe s namjesnicima, sukobljavali su se u stvari s politikom vlade. Istina, poneki su namjesnici, u svojoj izvršnoj revnosti i u težnji da budu što bolje gledani iz Beča, djelovali odviše kruto, te su svojim postupcima izazvali i jače izraze nezadovoljstva u Dalmaciji. Poznati su naročito otpori koji su pružani postupcima namjesnika L. Mamule, I. Wagnera, S. Jovanovića i E. Handela. Neki su namjesnici i hvaljeni od narodnjakâ, kao npr. F. Filipović, a ponekad i G. Rodić. Kad je N. Nardelli 1906. imenovan namjesnikom Pero Čingrija je, zadovoljan tim imenovanjem, pisao Anti Trumbiću: »Bolju kombinaciju, glede namjesnika, od ove sadanje mi ne možemo imati nikad«.[135] I zaista, Nardelli je, kao domaći čovjek, djelovao s mnogo više takta od ostalih svojih prethodnika na toj dužnosti.

Saborskim sjednicama prisustvovali su, kako smo već istakli, i vladini povjerenici, koje namjesnik odredi. Bili su to prvenstveno namjesništveni činovnici u rangu namjesništvenog potpredsjednika kao, poimenično, npr. Karlo Roszner,[136] Alfons Pavić,[137] Josip Ton-

[132] Vinko Kisić, Listajući stare godišnjake... Jubilarni broj Narodnog lista (1862—1912.), Zadar 1912, 99.

[133] Izvj. DS, XIX (1883.), 141.

[134] Nakon odlaska namjesnika Handela, namjesništvenim poslovima tokom 1905. i početkom 1906. upravljao je, kao v. d. upravitelja, Niko Nardelli. Nardelli je, uoči imenovanja na tu dužnost, bio u tom Namjesništvu visoki činovnik — u zvanju dvorskog savjetnika. Imenovan potom i namjesnikom, on je jedini Dalmatinac kojem je bila povjerena ta dužnost. Niko Nardelli je rođen u Dubrovniku 1857. Tu je svršio osnovnu školu i gimnaziju. Pravo je studirao u Grazu. Radeći u administrativno-upravnim poslovima stekao je povjerenje režima, te je bio i kotarski poglavar u Zadru, a potom i dvorski savjetnik u Namjesništvu. Na dužnosti namjesnika nalazio se od 1906. do 1911. Potom se, otišavši u penziju, nastanio u Trstenom kraj Dubrovnika, a poslije prvog svjetskog rata u Dubrovniku, gdje je i umro 1925.

[135] Hrvoje Morović, Pisma dra Pera Čingrije dru Anti Trumbiću. Izdanje Historijskog arhiva u Splitu, sv. 7., Split 1969, 259.

[136] Relazioni della I.a sessione Dieta provinciale Dalmata aperta 8, e chiusa 24 aprile 1861., Zara 1861, 21.

[137] Izvj. DS, XXXV (1900.), 245.

čić,[138] ili savjetnici u rangu namjesništvenog, odnosno dvorskog savjetnika. Ponekad je namjesnik imenovao vladinim povjerenicima u Saboru i osobe svog povjerenja izvan Namjesništva. Tako su, npr., dužnost vladina povjerenika u Saboru obavljali i zadarski poglavari Niko Nardelli[139] i Juraj Grabmayer,[140] kao i savjetnici Prizivnog suda u Zadru Federik Paitoni[141] i Josip Petranović.[142] Obično su na svakoj saborskoj sjednici prisustvovala dva vladina povjerenika, ali ponekad i samo jedan. Njima su predavani upiti zastupnikâ upućeni pokrajinskoj ili pak centralnoj vladi. Oni su, kad pokrajinska ili centralna vlada dade odgovor na te upite, saopćavali te odgovore. Po ovlaštenju vlade davali su i druga obavještenja, koja su zanimala zastupnike. Prateći rad Sabora, oni su — u duhu dobivenih uputa — izvještavali svoje pretpostavljene o svemu što se u Saboru događa. Na osnovi tih izvještaja — ako je njima upozoravano na nešto što je vladi bilo krajnje nepoćudno — donašane su i odluke da se odgodi ili zatvori saborsko zasjedanje.

e) Ovjera izbora i zakletva zastupnikâ

Nakon obavljenih izborâ, izborne komisije su, prema izbornom redu, sav izborni materijal odašiljale namjesniku. Na osnovi izbornih rezultata namjesnik je izdavao svjedodžbu svakom izabranom zastupniku. Ta je svjedodžba davala pravo zastupniku da dođe u Sabor. Potom je namjesnik sve izborne spise dostavljao Zemaljskom odboru. Zemaljski odbor je, pregledavši te spise, davao svoje mišljenje o izborima u svakom izbornom kotaru. To mišljenje i te spise Zemaljski odbor je zatim ustupao Saboru, koji je vršio ovjeru izbora svakog zastupnika.[143] Sabor je prije te ovjere birao i saborske odbore za uvid u izborne spise i za predlaganje ovjerovljenja. Birana su četiri odbora: za svaku izbornu kuriju po jedan. U svakom odboru bilo je po pet zastupnika.

Ovjerovljenje se vršilo u sklopu zasebne točke dnevnog reda. Predsjednik Sabora na osnovi prijedloga odbora petorice davao je na glasanje ovjeru izbora svakog zastupnika. Ako za ovjeru izbora nekog zastupnika nije glasala natpolovična većina zastupnikâ, taj se izbor smatrao nevažećim. U tom su se slučaju u dotičnom izbornom kotaru morali održati ponovni izbori. Često su pristizale i žalbe iz pojedinih kotareva na izbor nekih zastupničkih kandidata. Te žalbe su obično ukazivale na razne nezakonitosti u izbornom postupku,

[138] Izvj. DS, XXXXII (1909.), 855.
[139] Izvj. DS, XXVI (1890.), 307.
[140] Isto, 245.
[141] Izvj. DS, II (1863.), 249.
[142] Izvj. DS, XII (1872.), 3.
[143] Prevodi... (36), 43, čl. 50—52.

kao npr.: da su glasali i neki birači kojih nije bilo u izbornom spisku ili da su bili uvršteni u izborni spisak a da na to nisu imali pravo; da je izborna komisija onemogućavala izborno pravo nekim biračima; da su vršeni falsifikati i sl. Bilo je u tim žalbama istinitih navoda, koje se lako i dokazivalo, ali bilo je i stranačkih insinuacija. Sabor se izjašnjavao i u povodu tih žalbi. Odluka Sabora bila je konačna.

Prema čl. 9. Zemaljskog reda svaki zastupnik je, nakon ovjerovljenja njegova izbora, morao svečano obećati predsjedniku Sabora da će biti vjeran i poslušan caru, da će poštivati zakone i da će savjesno izvršavati svoje dužnosti.[144] Taj čin svečanog obećanja izgledao je ovako: predsjednik bi, stojeći, kazao zastupniku koji daje obećanje: »Vi ćete obećati da ćete Cesaru biti vjerni i poslušni, da ćete obdržavati zakone i da ćete zdušno ispunjavati vaše dužnosti«, a zastupnik bi, također stojeći, odgovorio: »Obećajem!«[145] Pojedini su zastupnici, pripadnici Stranke prava, pri tome obećanju izjavljivali da ne mogu dati obećanje samo caru, nego caru kao hrvatskom kralju, što je predsjednika Sabora dovodilo u nezgodnu situaciju, jer je morao objašnjavati da se obećanje daje jedino tako kako je propisano. Zastupnik Ivo Prodan, pravaš, zahtijevao je, npr., da u svečanom obećanju umjesto »caru« stoji »kralju«, jer da zastupnici trebaju dati obećanje samo »kralju Hrvatske«.[146] Zastupnik Niko Skurić, pravaš, dajući obećanje, umjesto jedne riječi, »Obećajem«, nadodao je: »Obećajem kralju hrvatskomu«. Na to je predsjednik Sabora reagirao: »Molim, dodaci nisu potrebni. Morate reći samo: obećajem. Drugo ne dolazi u zapisnik«.[147] I zastupnik Ante Tresić Pavičić, pripadnik Hrvatske stranke, kad je davao obećanje, rekao je: »Obećajem kralju i narodu!«[148]

Birači nisu, prema odredbama Zemaljskog reda, mogli opozvati svog zastupnika.[149] Zastupnik, vršeći svoju zastupničku dužnost, nije smio primati nikakve upute, već je trebao djelovati isključivo po svom uvjerenju.[150] Isti je zastupnik u idućim saborskim izborima mogao biti ponovno izabran za zastupnika.

f) Izbor saborskih odbora i saborskih tajnika

Da bi se pojedina pitanja iz nadležnosti Sabora mogla unaprijed proučiti i predočiti Saboru s konkretnim prijedlozima za njihovo rješavanje, Sabor je iz svog zastupničkog sastava birao nekoliko odbora. Neki su odbori bili stalno birani, početkom svakog saborskog

144 Isto, 27.
145 Izvj. DS, XXXV (1900.), 250.
146 Izvj. DS... (138), 861.
147 Izvj. DS, XXXXIII (1910.), 464.
148 Izvj. DS, XXXIX i XL (1904. i 1905.), 937.
149 V. bilj. 143, isto, 26, čl. 6.
150 Isto, čl. 7.

zasjedanja, kao npr. molbenički odbor, financijski odbor i odbor za praćenje rada Zemaljskog odbora,[151] a ostali su odbori birani prema privremenoj potrebi. Takvi privremeni odbori bili su npr.: odbor za realne učione, odbor za zakonsku osnovu o školskom nadzoru, odbor za preinaku zemaljskog ustava, odbor za praćenje vladinih prijedloga i odbor za pogranične parnice,[152] zatim odbor za pitanje uvođenja hrvatskog jezika u javne urede[153] i dr.

U tim odborima bilo je od najmanje 3 do najviše 7 zastupnika. Pojedini su zastupnici ponekad istodobno bili u dva, pa čak i u tri odbora. Neki su zastupnici stalno — iz zasjedanja u zasjedanje — birani u isti odbor (kao npr. Pero Čingrija, koji je uvijek bio biran u financijski odbor). Odbor je na svojoj prvoj konstituirajućoj sjednici birao svog predsjednika, izvjestitelja i zapisničara, i o tome obavještavao predsjednika Sabora.

Na početku svakog saborskog zasjedanja birano je i 6 tajnika, koji su naizmjenično, po dvojica, pomagali saborskom predsjedniku da se zastupnicima razdijele razni pisani izvještaji, da se utvrdi broj glasova (pri glasanju u sabornici), da čitaju prijedloge i druge dopise upućene Saboru, da utvrđuju kvorum, da ovjerovljuju zapisnike i da vode brigu o uređenju i izdavanju tiskanih izvještaja o radu Sabora.

Svaki zastupnik — izabran u saborski odbor ili za saborskog tajnika — bio je dužan prihvatiti izbor i zdušno obavljati povjereni posao u duhu svog zastupničkog svečanog obećanja.

g) Saborski poslovnik

Već za prvo zasjedanje Dalmatinskog sabora bio je pripremljen i saborski poslovnik. Taj je poslovnik zatim više puta djelomično mijenjan i nadopunjavan. Predočit ćemo ovdje najbitnije odredbe tog poslovnika[154] prema njegovoj redakciji iz 1885. godine.

Dužnost prisustvovanja saborskim sjednicama. Zastupnici su bili dužni prisustvovati saborskim sjednicama. Dopust do 8 dana mogao je dati predsjednik Sabora, a više od 8 dana — Sabor. Ako zastupnik, bez dopusta, ne bi došao na zasjedanje ili bi napustio zasjedanje, predsjednik mu je upućivao poziv da dođe ili da opravda svoje odsustvo.

Pravo prisustvovanja odborskim sjednicama. Saborski odbori imali su pravo da na svoje sjednice pozivaju pojedine zastupnike za koje su smatrali da su dobri poznavaoci predmeta o kojem se raspravlja. Predsjednik Sabora i prisjednici Zemaljskog odbora mogli su prisustvovati svakoj sjednici, ali bez prava glasa. Isto su tako i

[151] Izvj. DS, VI (1866.), 35.
[152] Izvj. DS, VIII (1868.), 419.
[153] Izvj. DS, XX (1884.), 146.
[154] Izvj. DS, XXI (1885.), u dijelu: *Prilozi*, 194—203.

namjesnik i vladini povjerenici mogli prisustvovati svakoj odborskoj sjednici osim za vrijeme kad se u odboru o nečemu glasalo.

Uloga predsjednika Sabora. Predsjednik Sabora (ili njegov zamjenik kad predsjedava saborskoj sjednici) predlaže dnevni red, daje i oduzima riječ zastupnicima, postavlja pitanja, daje na glasanje zaključke, vodi brigu o radu tajnikâ i stenografâ. Rukovodeći sjednicama on nije mogao sudjelovati u saborskoj raspravi. Ako je predsjednik želio sudjelovati u toj raspravi, morao je svoje rukovodeće mjesto ustupili svom zamjeniku i govorili iz zastupničke klupe. U tom slučaju nije mogao ponovno zauzeti svoje predsjedničko mjesto dok se o dotičnom predmetu ne bi izvršilo glasanje. Predsjednik je imao pravo predlagati izbor u razne saborske odbore i glasati za predložene, ali to nije morao. Bio je obavezan sudjelovati jedino u izboru prisjednika Zemaljskog odbora i njihovih zamjenika. Dnevni red je morao biti saopćen zastupnicima makar 24 sata prije zasjedanja. Predsjednik je zakazivao dan i sat iduće saborske sjednice. Ako bi na to bio uložen prigovor, odluku je donosio Sabor.

Postavljanje upitâ. Zastupnici su imali pravo postavljati upite namjesniku ili njegovu zamjeniku. Ti upiti morali su biti predani predsjednku Sabora prije sjednice i to pismeno i u duplikatu, potpisani od najmanje 4 zastupnika. Ti su upiti potom pročitani na sjednici i predani upitanome. Odgovor se mogao dati odmah ili odgoditi. Rasprava se nije mogla voditi ni o upitu ni o odgovoru. (To onemogućavanje rasprave, pogotovo u odnosu na odgovor, bio je jedan od tipičnih tlačiteljskih poteza vlade iz Beča, koja je inzistirala da takva odredba mora biti u saborskom poslovniku). Zastupnik nije mogao postaviti upit zastupniku.

Zakonski prijedlozi. Zastupnici, Zemaljski odbor i pokrajinska vlada mogli su podnositi zakonske prijedloge iz zakonodavne nadležnosti Sabora. Ako podneseni zakonski prijedlog — odlukom Sabora — nije ustupljen posebnom saborskom odboru, smatralo se da je taj prijedlog odbačen. Vladin zakonski prijedlog nije mogao biti odbačen u prvom čitanju. Taj prijedlog se morao dati saborskom odboru na pretres. Drugo čitanje zakonskog prijedloga slijedilo je nakon izvještaja saborskog odbora. Rasprava u drugom čitanju dijelila se na opću i posebnu (Opća rasprava odnosila se na razloge donošenja dotičnog zakonskog prijedloga, a posebna rasprava na pojedine dijelove i članove tog zakonskog prijedloga.). Ako Sabor ne bi prešao s opće na posebnu raspravu, smatralo se da je taj zakonski prijedlog odbačen. U trećem čitanju zakonskog prijedloga nije se smjela voditi rasprava ni praviti izmjene i dopune. Mogle su se samo ispraviti pismene, tiskarske i jezične greške u tekstu. Sabor je, u iznimnim slučajevima, mogao neki zakonski prijedlog proglasiti prešnim i sva tri čitanja obaviti u istoj sjednici.

Traženje i dobivanje riječi. Zastupnik nije mogao govoriti u sabornici ako nije tražio i dobio riječ. Dobivši riječ, govorio je stojeći,

sa svog mjesta. Samo mu je Sabor mogao dopustiti da govori sjedeći. Nitko — prema poslovniku — nije smio prekidati govornika. Ali, često se dešavalo da su pojedini zastupnici upadali u riječ govorniku, pri čemu je, da spriječi te upadice, morao intervenirati i predsjednik Sabora. Predsjednik Sabora je imao pravo, ako se govornik udalji od predmeta rasprave, da ga pozove »na stvar«, odnosno ako upotrebljava nedolične ili preoštre izraze, da ga pozove »na red«.[155] Svaki je zastupnik mogao zahtijevati od predsjednika da pozove govornika »na stvar« i »na red«. Ako govornik ne bi poslušao predsjednikovo upozorenje, predsjednik mu je mogao oduzeti riječ. U tome slučaju govornik je mogao zatražiti od Sabora da mu dopusti nastavak govora. Sabor je, u povodu takva traženja, odlučivao samo glasanjem, bez rasprave. Zastupnici nisu mogli čitati svoje izlaganje, opaske i sl. Morali su govoriti usmeno. O istom predmetu rasprave nitko nije mogao govoriti više od dva puta. Ali, zastupnici su imali pravo u svako doba »pitati riječ za stvarni ispravak, za lični čin i za poziv na poslovnik«.[156]

Način biranja. Pri biranju saborskih odbora nije bilo kandidiranja a zatim glasanja za predložene kandidate. Glasalo se na cedulјicama pismeno. Na ceduljici je svaki zastupnik, prema svom nahođenju ili po nalogu kluba svoje stranke, upisivao toliko imena koliko ih se biralo. Ako su, npr., dvojica tako upisanih dobila isti broj glasova, a jedan je morao otpasti, vršio se između te dvojice ponovni izbor. Svaki prisutni zastupnik bio je dužan glasati.

Donošenje odluka. Sabor je mogao — na temelju Zemaljskog reda[157] i u duhu ovog svog poslovnika — donositi odluke ako je prisutna natpolovična većina zastupnikâ. Da bi odluka bila valjana, morala je biti izglasana natpolovičnom većinom prisutnih. Ako je broj glasova za i protiv bio jednak, predmet se odbacivao. Za promjene Zemaljskog reda bile su potrebne tri četvrtine zastupnikâ i da od tog broja glasuju »za« barem dvije trećine. Glasanje se, u načelu, vršilo usmeno. Zastupnici su mogli glasati i ustajući. Jedino kad je vršen izbor saborskih odbora glasanje se obavljalo putem ceduljica, pismeno.

Podnesci. Da bi se o raznim podnescima (molbe, žalbe, prigovori i sl.) upućenim Saboru raspravljalo, morali su biti predani jednom od zastupnika, koji ih je dalje uručivao saborskom predsjedniku ili

[155] Svaki je saborski predsjednik koristio to pravo. Ali, zastupnici su se najčešće, u svojim govorima, udaljavali od predmeta rasprave. Ta udaljavanja obično su prelazila na teren međustranačke političke polemike, u kojoj su ponekad izgovarane i vrlo oštre riječi. Oštre kritičke riječi upućivane su često i vladi u Beču zbog njezina nepovoljna odnosa prema Dalmaciji.

[156] Ta je mogućnost još više pogodovala političko-polemičkom karakteru zastupničkih rasprava u Dalmatinskom saboru.

[157] Prevodi... (36), 32, čl. 37. i 38.

molbeničkom saborskom odboru. Anonimna pisma nisu uzimana u obzir. Takva pisma — dostavljena Saboru — saborski je predsjednik uništavao.

h) Službeni jezik u Saboru

Talijanski, kao službeni jezik u Dalmaciji, nametnut i za druge austrijske uprave, bio je — s obzirom na većinu ovdašnjeg slavenskog (hrvatskog i srpskog) stanovništva — sredstvo tuđinske tlačiteljske politike. Stavljajući se na čelo otpora toj politici dalmatinski su narodnjaci zahtijevali da hrvatski ili srpski jezik postane službenim jezikom u cjelokupnom javnom životu ove pokrajine. Razumljivo je stoga što su i narodnjački zastupnici u Dalmatinskom saboru već na prvoj saborskoj sjednici pokrenuli pitanje prava upotrebe hrvatskog jezika i u ovom parlamentarnom tijelu. Suprotno prijedlogu saborskog potpredsjednika Ante Bajamontija, autonomaša, da »jezik u Saboru bude samo talijanski«, jer »da taj jezik svi zastupnici poznaju«, Mihovil Pavlinović, narodnjak, predložio je »da ako tko želi može svoje govore držati na hrvatskom jeziku« i da se izvještaji o radu Sabora objavljuju i na talijanskom i na hrvatskom »kao prilog zemaljskim listovima«.[158] Pavlinovićev prijedlog bio je prihvaćen.

Ali, već na idućoj saborskoj sjednici neki su autonomaši htjeli oboriti taj zaključak. Bajamonti se i ovaj put zalagao samo za talijanski kao jedini govorni jezik u Saboru. Pavlinović je, obrazlažući ponovno svoj stav, branio pravo upotrebe i hrvatskog jezika.[159] Videći napetost koja je nastala u sabornici i smatrajući da se zastupnicima ne može oduzeti pravo da govore i hrvatskim jezikom ako to žele, saborski je predsjednik Špiro Petrović, inače autonomaš, izjavio: »ludost bi bila zanijekati da od dinarskih planina do najdaljih jadranskih otoka ova zemlja i ovaj narod nije slovinski«.[160] Petrovićeve riječi imale su smirujući utjecaj i Sabor je donio zaključak da zastupnici mogu govoriti i hrvatski s tim što su obavezni da na kraju svog govora to isto, u sažetu obliku, ponove i na talijanskom.[161] Time je u stvari talijanski jezik bio potvrđen »kao uredovni jezik zemaljskog zastupstva«.[162]

U toku prvog saborskog zasjedanja zastupnik Mihovil Pavlinović je »prvi i jedini govorio na hrvatskom jeziku«.[163] Ostalim narodnjačkim zastupnicima to nije bilo lako, jer su — školovani u školama

[158] Vjekoslav Maštrović, Uvođenje hrvatskog jezika u Dalmatinski sabor. Zbornik Dalmacija 1870, Zadar 1972, 165.

[159] Isto, 166.

[160] Josip Stipanov, Razvitak jezičnog pitanja 1861—1911, Jubilarni broj Narodnog lista (1862—1912.), Zadar 1912, 42.

[161] V. Maštrović, n. d. (158), 166.

[162] Gajo F. Bulat, Jezično pitanje u kraljevini Dalmaciji. Bilješke i isprave. Split 1900, 5.

[163] V. Maštrović, n. d. (158), 166.

s talijanskim nastavnim jezikom, čitajući djela talijanske literature i kontaktirajući s općinskim, pokrajinskim i državnim institucijama u kojima je talijanski bio službeni jezik — ovaj jezik bolje poznavali. Istaknuti narodnjak Kosta Vojnović je, govoreći o sebi, kazao da do 1862. nije nikada »ni umočio« pero da napiše »prijatelju list u našemu jeziku«.[164] Pisao je, dakle, samo talijanski. Kad su narodnjaci pokrenuli i svoj politički polutjednik »Il Nazionale«, kojeg je prvi broj izašao 1. ožujka 1862.[165] god., oni su veoma vješto pisali talijanski. Pisanje hrvatskim jezikom pričinjalo im je znatne teškoće. Vidljivo je to kad se uporedi i istovjetni sadržaj programa tog lista: »Programma del Nazionale«, objavljen na talijanskom, i »Proslov k Narodnom listu«, objavljen na hrvatskom. Tekst programa na talijanskom »pisan (je) upravo klasično«, a tekst programa na hrvatskom »pun (je) barbarizama i sintaksnih pogrešaka«.[166] Zastupnik Mihovil Pavlinović, koji je u Saboru svaki put kad bi uzeo riječ govorio hrvatski, kritizirao je namjesnika Lazara Mamulu zbog toga što ovaj pri otvorenju Sabora početkom 1863. god. »nije govorio i hrvatski nego samo talijanskim jezikom«.[167] Pavlinovićev primjer u Saboru slijedili su postepeno i ostali narodnjački zastupnici, koji su pogotovo nakon 1870. god., kad su u Saboru postali većina, gotovo isključivo govorili hrvatski.

Talijanski je ostao i dalje kao službeni jezik Sabora i to ne samo formalno, jer su izvještaji koji su na hrvatskom podnašani Saboru morali biti podneseni i na talijanskom.[168] Najzad, početkom devetog decenija, narodnjaci su odlučili da hrvatski jezik proglase službenim jezikom Sabora. Odlučili su se na to iz više razloga. Htjeli su pokazati središnjoj vladi u Beču da je pravo narodnog zastupstva da odlučuje o jeziku svog uredovanja i potaknuti je — pošto je to bilo u njezinoj nadležnosti — da što prije odobri potpuno ponarođenje i ostalih javnih ureda u Dalmaciji. Htjeli su time zbližiti i dvije struje u svojim redovima (radikalna struja sve se više suprotstavlja malo korisnoj taktici oportunizma.). Isto tako htjeli su time postići i akciono zbliženje sa Srpskom strankom, koja se također zalagala za ponarođenje svih javnih ustanova u pokrajini.

Predlažući proglašenje hrvatskog jezika službenim jezikom Dalmatinskog sabora, u ime svoje i u ime grupe narodnjačkih zastupnika, Mihovil Pavlinović je između ostalog kazao: »Ptici prostori nebeski da leti, ribi more da pliva, tako narodu njegov jezik da živi«.[169] Zastupnik Ignacij Bakotić, pripadnik Srpske stranke, uzevši

[164] Kosto Vojnović — Valtazaru Bogišiću, Zagreb 15. XI 1874, Bogišićeva biblioteka u Cavtatu. Korespondencija: V—XI.
[165] Vjekoslav Maštrović, Jadertina croatica, II, Zagreb 1954, 31.
[166] Vinko Kisić, n. d., 97.
[167] V. Maštrović, n. d. (158), 167.
[168] Isto, 175.
[169] Izvj. DS, XIX (1883.), 313.

riječ, naglasio je: »Kao Slaven imam dužnost podupriti predlog«.[170] Pošto je u toku debate postavljeno i pitanje latinice i ćirilice, Miho Klaić je, polazeći od toga da je u prijedlogu koji je Pavlinović obrazložio jezik Hrvata i Srba nazvan hrvatskim ili srpskim, istakao: »Kad je rečeno hrvatski ili srbski, tim je rečeno da su latinica i ćirilica podpuno ravnopravne, to nitko nije doveo u sumnju«. Klaić je još naveo da Zemaljskom odboru stižu dopisi pisani i ćirilicom i da »nikomu ni na kraj pameti ne pada« da ne bi odgovorio tim istim pismom. Za sebe je kazao: »i ja sam, da znam pisati ćirilicom, ja bi ćirilicom odgovorio«.[171] Svi prisutni zastupnici Narodne i Srpske stranke glasali su tada za ovaj zaključak: »Jezik Sabora i Zemaljskog odbora jest narodni jezik hrvatski iliti srbski. Tim se jezikom raspravlja, pišu se saborski zapisnici, glasuju zakoni, predlozi i zaključci, i dopisuje se sa svakom vlasti. Uz Sabor, Zemaljski odbor tim jezikom piše, uređuje unutarnje knjige, sve poslove, rješitbe, oglednice i dopise. Zastupnicim ostaje prosto u Saboru govoriti i podnositi predloge i talijanski«.[172] Otada je hrvatski ili srpski jezik postao službeni jezik Dalmatinskog sabora i Zemaljskog odbora.

Autonomaški (talijanaški) zastupnici govorili su i podnosili svoje prijedloge i dalje talijanski. To im je pravo davao i taj saborski zaključak. Ponarođenje Dalmatinskog sabora iznenadilo je središnju vladu u Beču. Ali, ona se nije usuđivala mijenjati tu odluku, jer bi to u Dalmaciji izazvalo nova i mnogo dublja, a time i više uznemirujuća nezadovoljstva.

i) Javnost saborskog rada

Saborske sjednice — prema odredbama Zemaljskog reda — bile su javne. Njima su, dakle, mogli prisustvovati i o njima izvještavati novinari, a isto tako njima su mogli prisustvovati i ostali zainteresirani građani. Iznimno su saborske sjednice mogle biti za javnost i zatvorene, tj. održavati se samo u prisustvu zastupnika i službenih predstavnika vlasti. Takve »zatvorene« sjednice održavane su na zahtjev predsjednika ili barem 5 zastupnika, ako taj zahtjev uvaži Sabor.[173] Tokom svakog saborskog zasjedanja vođeni su stenografski zapisnici njegovih sjednica. Za taj posao bili su angažirani vrsni stenografi i to ne samo iz Zadra nego po potrebi i iz ostalih upravnih centara pokrajine. Tako, su npr., drugo saborsko zasjedanje (1863) pratila 4 stenografa: Aleksandar Schmiedl, Mate Ismaeli, Luigi Ernesto Bonmartini i Silvio Bonmartini.[174] Ponekad je bio samo jedan

[170] Isto, 314.
[171] Isto, 317.
[172] J. Stipanov, n. d., 42.
[173] Prevodi... (36), čl. 33.
[174] Izvj. DS, II (1863.), 249.

stenograf (g. 1867, npr., Luigi Ernesto Bonmartini sam je vodio zapisnike saborskih sjednica).[175] Pošto je i hrvatski kao govorni jezik u Saboru zauzimao sve više maha, a pogotovo nakon narodnjačke pobjede 1870. i naročito poslije 1883, kad je taj jezik postao službenim jezikom Sabora, trebalo je za saborskih sjednica imati vrsne stenografe i za hrvatski jezik. U Dalmaciji se teško moglo naći takve ljude. Zbog toga su redovito pozivani stenografi iz Hrvatskog sabora iz Zagreba.[176] Obično su poslije 1883. god. saborski rad pratila 4 stenografa i to: 1 za talijanski i 3 za hrvatski jezik.

Prvo saborsko zasjedanje (1861) opširno su predočili tadašnji listovi »La voce dalmatica« i naročito »Glasnik dalmatinski«. Iduća saborska zasjedanja od 1863. i dalje redovito je predočavao »Il Nazionale« (»Narodni list«), a slično i »Il Dalmata« (počev od 1866). Nakon svakog saborskog zasjedanja »Narodni list« je donosio i opširne komentare saborskih stavova i odluka. Zainteresirani čitaoci mogli su imati poprilično detaljan uvid u rad Sabora i u raspoloženja kakva su vladala u sabornici. I ostali stranački listovi (»Srpski list«, poslije »Srpski glas«, zatim »Narod«, poslije »Jedinstvo«, pa »Hrvatska kruna«, »Crvena Hrvatska« i dr.) obavještavali su svoje čitaoce o radu i zaključcima Sabora.

Javnost saborskog rada bila je pogotovo zastupljena preko tiskanih izvještaja, koji su objavljivani u zasebnim, voluminoznim knjigama. Godine 1861. objavljen je taj izvještaj samo na talijanskom jeziku.[177] Izvještaj o radu drugog saborskog zasjedanja (1863) objavljen je i na hrvatskom jeziku.[178] Otada su ti zvještaji bili tiskani zasebno na talijanskom a zasebno na hrvatskom jeziku, dok najposlije hrvatski jezik nije postao jedini jezik na kojem su objelodanjivani. Od IV do VIII saborskog zasjedanja (1864—1868) ti tiskani saborski izvještaji nose naslov »Hitropisna izvješća«. Tiskani izvještaj IX saborskog zasjedanja (1869) ima naslov »Izvješća hitropisna i razglobna«. Od X do XVI saborskog zasjedanja (1870—1877) ti se tiskani izvještaji naslovljuju »Izvješća brzopisna i analitična«, a od XVII do XLIV saborskog zasjedanja (1880—1912) samo »Brzopisna izvješća«.

U tim tiskanim izvještajima donašani su opširni izvještaji Zemaljskog odbora o stanju školstva, zdravstva, šumarstva, poljoprivrede, trgovine, puteva, raznih zaklada, te završni računi predračuni o rashodima i prihodima pokrajinskih financija. Donašani su i tekstovi raznih ugovora, zatim nacrti raznih pravilnika i zakona. Posebno detaljno prikazan je tok saborskih sjednica. Bilježeni su i tu donašani svaka riječ, svaki podatak, svako zapažanje stenografa.

[175] Izvj. DS, VII (1867.), 69.
[176] V. Mašić, n. d., 65.
[177] Relazioni... (136).
[178] Izvješća štenografička II saborovanja pokrajinskoga sabora dalmatinskoga otvorenog 12. siječnja, a zatvorenog 29. ožujka 1863., Zadar 1864.

Potpuna historija Dalmatinskog sabora sadržana je u tima izvještajnim knjigama o njegovu radu. U njima je dobrim dijelom sadržana i povijest Dalmacije u razdoblju djelovanja Dalmatinskog sabora.

5. *Zemaljski odbor — upravni i izvršni organ Sabora*

U Zemaljskom redu, uz odredbe o Dalmatinskom saboru, nalaze se i odredbe o Zemaljskom odboru. Prema tim odredbama Zemaljski odbor je upravni i izvršujući organ Sabora.[179] Zemaljski odbor (Giunta provinciale Dalmata) ima 4 člana (prisjednika) i 4 njihova zamjenika. Predsjednik Dalmatinskog sabora ujedno je i predsjednik Zemaljskog odbora. Predsjednik Zemaljskog odbora imenuje jednog od prisjednika za svoga zamjenika. Izbor prisjednika (i njihovih zamjenika) vršio se ovako: jednog prisjednika (i njegova zamjenika) birali su zastupnici veleporeznika, jednog prisjednika i njegova zamjenika birali su zastupnici gradova i trgovačko-obrtničkih komora, jednog prisjednika i njegova zamjenika birali su zastupnici vanjskih (seoskih) općina, a jednog, četvrtog, prisjednika i njegova zamjenika birali su svi zastupnici zajedno.

Ako prisjednik umre ili ako je uslijed kakva drugog razloga dulje vrijeme spriječen da vrši tu svoju dužnost, zamjenjuje ga njegov zamjenik. Predsjednik Zemaljskog odbora (predsjednik Sabora) i prisjednici Zemaljskog odbora bili su dužni prebivati u Zadru. Oni su za svoj rad primali plaću, koju im je — iz sredstava pokrajine — određivao Sabor. Mandat članova Zemaljskog odbora trajao je koliko i mandat Sabora koji ih je izabrao. Nakon isteka mandata Sabora Zemaljski odbor je nastavljao vršiti svoju dužnost dok novi Sabor ne izabere novi Zemaljski odbor.

Zemaljski odbor je obavljao poslove koji se odnose na upravljanje pokrajinskom (»zemaljskom«) imovinom, pokrajinskim zakladama i zavodima, nadgledao je rad svojih službenika i o svemu tome izvještavao Sabor.[180] On je imao određena prava patronata i prezentacije u ime pokrajine, otvarao je i popunjavao službenička radna mjesta u pokrajinskim zakladama i zavodima, predlagao je dodjelu stipendija i pojedinih mirovina. On je bio predstavnik Sabora u svima pravnim poslovima. Isprave koje je izdavao u ime Sabora morale su biti potpisane od predsjednika i dvojice prisjednika i ovjerene pečatom. (Zemaljski odbor je imao svoj pečat s tekstom: *Zemaljski odbor kraljevine Dalmacije*). Nadalje, Zemaljski odbor je vršio sve pripremne radnje za saborsko zasjedanje, vodio je brigu o održavanju sabornice i sebi potčinjenih pokrajinskih ureda, razmatrao je iskaznice novih saborskih zastupnika i izvještavao Sabor u vezi s verifi-

[179] Prevodi... (36), čl. 11—15.
[180] Isto, čl. 26—31.

kacijom izbora tih zastupnika. On je obavljao i druge poslove po napucima Sabora. Svoja prava i dužnosti prema općinama i pokrajinskim porezima vršio je u skladu s općinskim i poreznim zakonima.

Rad Zemaljskog odbora odvijao se u sjednicama.[181] On je mogao donositi odluke ako su na sjednici prisutna najmanje tri prisjednika. Predsjednik Zemaljskog odbora mogao je obustaviti izvršenje odluke Zemaljskog odbora ako je smatrao da je donesena odluka protivna javnom dobru ili zakonu. U tom slučaju on je morao preko namjesnika tražiti mišljenje viših organa vlasti o svom postupku. Zemaljski odbor je mogao surađivati samo sa Saborom, koji ga je izabrao, ali ne i s ostalim zemaljskim saborima u Monarhiji. Nije smio primati nikakve deputacije niti izdavati proglase izvan djelokruga povjerenih mu poslova.

Zastupnik izabran za prisjednika ili zamjenika prisjednika morao je prihvatiti tu dužnost. Ako mu prihvaćanje te dužnosti nije nipošto odgovaralo, a obično nije nekima odgovaralo zbog obaveznog preseljenja u Zadar (prisjednik) ili eventualnog preseljenja u Zadar (zamjenik prisjednika), u tom je slučaju mogao zamoliti Sabor da ga oslobodi tog izbora i da se, umjesto njega, izabere drugi zastupnik. Sabor je uvažavao takve molbe ako su one zaista bile opravdane. Kad je, npr., zastupnik Pero Čingrija, kao izabrani zamjenik prisjednika, zatražio 1874. god. da bude oslobođen tog izbora, Sabor je udovoljio njegovoj molbi.[182] Ako Sabor ne bi udovoljio takvoj molbi, dotičnom je zastupniku jedino preostajalo da se zahvali na zastupničkom mandatu. S prestankom zastupničkog mandata prestajala je istodobno u tom slučaju i izborna funkcija u Zemaljskom odboru. Tako su se, npr., zastupnici Josip Smodlaka i Petar Ružević u siječnju 1904. god., pošto kao prisjednici Zemaljskog odbora, zbog obiteljskih razloga, nisu mogli prijeći u Zadar, a Sabor ih nije oslobodio tog izbora, morali zahvaliti i na svom zastupničkom mandatu.[183]

Predsjednik Sabora (ujedno i predsjednik Zemaljskog odbora) primao je plaću u iznosu od 3.500 f. godišnje. Prisjednici su imali plaću po 2.400 f. godišnje.[184] Te su plaće — zaključkom Sabora — povećane 1902. god. Otada je predsjednik primao 9.000, a prisjednici po 6.000 kruna godišnje.[185] Budući da je 1 f. vrijedio 2 k., znači da je godišnja plaća predsjednika bila povećana za 1.000, a godišnje plaće prisjednikâ za po 600 f.

Do 1902. god. Zemaljski odbor imao je 4 prisjednika i 4 njihova zamjenika. Te je godine Sabor izmijenio čl. 12. i 13. Zemaljskog reda, pa je, na temelju te izmjene, već 1903. god. izabran i peti prisjednik,

[181] Isto, čl. 41—42.
[182] Izvj. DS, XII (1874.), 59.
[183] Izvj. DS, XXXIX (1905.), str. I.
[184] Izvj. DS, XXIV (1888.), 192.
[185] Izvj. DS, XXXVII (1902.), 908.

kao i njegov zamjenik.[186] Prema tome, Zemaljski odbor je imao od tog vremena 5 prisjednika i 5 njihovih zamjenika.

Za svako saborsko zasjedanje Zemaljski odbor je podnašao opširan izvještaj o svojem djelovanju. U tom izvještaju navađani su podaci o pokrajinskom zakonodavstvu, tj. koji su pokrajinski zakonski prijedlozi potvrđeni od cara, koji čekaju potvrdu i koji tu potvrdu nisu dobili; zatim o upravnom radu Zemaljskog odbora (što je rješavao i kako riješio, što je pokretao na rješavanje i s kakvim uspjehom), potom o javnim dobrotvornim zavodima, o poljodjelstvu, o trgovini i obrtu, o općinama i nagodbenim uredima, o oružništvu i javnoj sigurnosti, o zdravstvenoj službi, o školstvu, o prihodima i rashodima pokrajinskih zaklada, o vodama, o putevima i o šumarstvu. Na svakom saborskom zasjedanju podnašan je i izvještaj posebnog saborskog odbora o pregledu rada Zemaljskog odbora. Iz tih je izvještaja vidljivo da je Zemaljski odbor uvijek poduzetno vršio svoju dužnost. Više puta bilo je u tim izvještajima i pohvala inicijativama i zalaganju Zemaljskog odbora.

Posljednje zasjedanje Dalmatinskog sabora održano je od 24. siječnja do 24. veljače 1912. god. Ali, Zemaljski odbor je i dalje nastavio radom. On je i svoje godišnje izvještaje, pa i mnoge dopise, naslovljavao Dalmatinskom saboru,[187] iako ovaj nije više sazivan. Zemaljski odbor je djelovao i za vrijeme prvog svjetskog rata. Nakon sloma Austro-Ugarske, koji je posvuda i u Dalmaciji radosno dočekan, utjecajniji pripadnici Narodne organizacije, nastanjeni u Zadru, smatrali su da bi, zbog potreba daljeg funkcioniranja vlasti, trebalo zadržati Zemaljski odbor, Namjesništvo i neke druge pokrajinske ustanove. Oni su, pošto je posljednji austrijski namjesnik Marij Attems napustio Zadar, izabrali za namjesnika Stevu Metličića, a za njegova zamjenika Josipa Cortellazzu.[188] Ovaj izbor potvrdila je potom i dalmatinska Privremena vlada u Splitu, koju je, po nalogu Narodnog vijeća SHS iz Zagreba, imenovala Uprava Narodne organizacije za Dalmaciju.[189] Djelovanje Zemaljskog odbora i tog novog Namjesništva u Zadru bilo je veoma otežano zbog talijanske okupacije Zadra i nekih drugih dijelova Dalmacije.

Prisjednik Zemaljskog odbora Milorad Medini pisao je iz Zadra 22. studenog 1918. god. Peru Čingriji da on ne vidi više opravdanja za postojanje ni Zemaljskog odbora ni zemaljskog Gospodarskog vijeća »u novoj državnoj organizaciji«, te je očekivao da će ljudi koji su tada stajali »na čelu tih ustanova« biti pozvani da provedu »likvidaciju njihovu«.[190] Ipak, Zemaljski je odbor ostao u Zadru ne samo do Rapallskog ugovora, nego i više mjeseci poslije tog ugovora,

[186] Izvj. DS... (183), str. I.
[187] HAZd, Spisi Zemaljskog odbora (1865—1918.), fasc. 1.
[188] Zapisi Dr Josipa Smodlake, Zagreb 1972, 58. Cortellazzo = Jablanović.
[189] NL br. 3 (1918.), 1.
[190] HAD, AČ—Č. X. 10. B. 19.

dok nije bio nasilno uklonjen. U lipnju 1921. god. izvršena je rušilačka provala u prostorije Zemaljskog odbora. Podgovorena rulja razbijala je ne samo namještaj, nego tom prilikom uništila i neka umjetnička djela, koja su resila te prostorije. Najzad, dekretom talijanske vlasti u Zadru od 30. kolovoza 1921. god. Zemaljski odbor je bio raspušten.[391] Pojedini činovnici iz pokrajinskih ureda u Zadru, koji nisu željeli ostati podanici talijanske vlasti, već i prije Rapallskog ugovora, a pogotovo poslije tog ugovora, preselili su se u ostale dalmatinske gradske centre, među kojima ponajviše u Split.

II. STRANAČKA PRIPADNOST SABORSKIH ZASTUPNIKA I ODRAZ NJIHOVIH MEĐUSTRANAČKIH ODNOSA U RADU SABORA

1. Političke stranke u Dalmaciji i njihova zastupljenost u Dalmatinskom saboru

Još 1848. god., kad je istaknuto pitanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, to je pitanje postalo osnova političke diferencijacije između pristaša i protivnika sjedinjenja. Taj proces političke diferencijacije na toj osnovi nastavljen je 1860/61. god., ovaj put u zrelijim uvjetima i za toliko snažnije. U tom procesu političke aktivnosti i političke diferencijacije nastale su u Dalmaciji i prve dvije suparničke političke stranke: Narodna stranka i Autonomaška stranka.

Pristaše *Narodne stranke* — narodnjaci, nazivani ponekad i aneksionisti, zalagali su se za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom i za uvođenje hrvatskog jezika kao službenog jezika u sve javne ustanove ove pokrajine. Utječući na buđenje, razvijanje i usmjeravanje narodne svijesti, boreći se za prava narodnog jezika i rukovodeći otporom naroda protiv svih oblika tlačenja sa strane tuđinske vlasti i tuđinske politike — Narodna stranka bila je glavni nosilac i realizator narodnog preporoda. Među protagonistima Narodne stranke nalazili su se pripadnici nacionalno osviještene domaće inteligencije, pripadnici plemstva, razni posjednici, pojedini trgovci i većina pripadnika nižeg svećenstva. U redovima Narodne stranke, ne toliko ispočetka, koliko poslije, nakon postignuća njezinih značajnijih političkih pobjeda, izbijale su i razne suprotnosti, zasnovane na razlikama odnosa prema političkoj taktici stranke (između pristaša oportunizma i radikalizma), kao i na razlikama ideološke prirode (između liberala i klerikalaca, te između pristaša nacionalnog unitarizma i nacionalizma). Pojedini istaknutiji narodnjaci ponekad

[391] Šime Peričić, Prilog poznavanju talijanske okupacije Dalmacije od 1918. do 1923. god. Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 20, Zadar 1973, 22 i 28.

su, povremeno, i napuštali redove stranke (1872, 1883). U Narodnoj stranci dolazilo je i do secesija (1873, 1879. i 1892), nakon kojih su bile osnovane i zasebne, nove političke stranke. Narodna stranka je 1889. god. u svom tada nadopunjenom nazivu naglasila svoje hrvatsko obilježje, nazvavši se Narodna hrvatska stranka, ali je i tada, kao i prije (do 1879), kad su u njezinim redovima bili, zajedno s Hrvatima, i Srbi — naglašavala svoje programatsko stajalište da su Hrvati i Srbi »jedan narod« i da oni u Dalmaciji »uživaju ista prava u svakom pogledu«. Što se tiče vjere, Narodna hrvatska stranka je i dalje isticala da neće miješati »vjeru sa narodnosti«.[192] Tih svojih načela ona se stalno i pridržavala. Među narodnjačkim prvacima najviše su se istakli Miho Klaić, Mihovil Pavlinović, Natko Nodilo, Lovro Monti, Ivan Vranković, Gajo F. Bulat i Pero Čingrija. Glavna glasila Narodne (hrvatske) stranke bila su zadarski »Il Nazionale« — »Narodni list« i potom splitsko »Jedinstvo«.

Autonomaška stranka zalagala se za autonomiju Dalmacije (tj. protiv sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom) i za očuvanje službene upotrebe talijanskog jezika u javnim ustanovama ove pokrajine. Takvo njezino programatsko usmjerenje odgovaralo je austrijskoj politici. Uslijed toga su autonomaši i uživali podršku austrijskih organa vlasti. U redovima Autonomaške stranke nalazilo se mnogo režimskih činovnika, koji su svojom političkom aktivnošću zastupali ne samo politiku vlade iz Beča već su tom aktivnošću učvršćivali i svoj položaj. Braneći npr. talijanski jezik, koji su jedino dobro poznavali i njim uredovali, oni su time štitili i svoju službeničku sigurnost. U ujedinjenoj Hrvatskoj, u kojoj bi hrvatski jezik bio i službeni jezik, oni su vidjeli opasnost i za gubitak svog zaposlenja. Pored činovnika, koji su u početku bili glavna snaga Autonomaške stranke, bilo je među pristašama te stranke i mnogo pripadnika drugih profesija, kao i raznih posjednika. Svi su oni — uz malobrojne strance, pretežno talijanskog porijekla — uglavnom pripadali krugovima odnarođenog hrvatskog i srpskog građanstva. Prema popisu stanovništva iz 1880. god. — u Dalmaciji se služilo hrvatskim kao govornim jezikom 440.279, a talijanskim 27.305 stanovnika.[193] Na kraju stoljeća (1900) bilo je u Dalmaciji »samo 15.273 talijanskih žitelja«.[194] Autonomaštvo mnogih pristaša Autonomaške stranke iz redova domaćeg — hrvatskog i srpskog — stanovništva, nadahnjivano je raznim pojedinačnim i grupnim interesima, privilegijama i nedemokratskim shvaćanjima. Oni su pod svaku cijenu htjeli zadržati svoj gospodujući položaj. Smatrali su sebe više vrijednima i zaštitnicima talijanske kulture i talijanskog jezika. Mnogi od njih, međutim,

[192] V. Kisić, n. d., 107.

[193] Dinko Foretić, O etničkom sastavu stanovništva u XIX st. s posebnim osvrtom na stanovništvo talijanske narodnosti. Zbornik Dalmacija 1870., Zadar 1972, 72.

[194] Isto, 74.

nisu bili ni odgajanici ni poznavaoci te kulture, kao ni dobri poznavaoci talijanskog književnog jezika. Autonomaši su prezirali hrvatske i srpske narodne mase, mrzili hrvatski ili srpski jezik, potcjenjivali hrvatsku i srpsku kulturu i običaje. Stalno slabljeni, autonomaši su sve više poistovjećivali svoje autonomaštvo s osjećajem svoga talijanaštva, da bi najzad njihova Autonomaška stranka postala u stvari talijanska stranka — predstavnik malobrojnih Talijana i onih naših naroda koji su se, privrženi talijanskom jeziku, htjeli osjećati Talijanima. Među autonomaškim prvacima u Dalmaciji najviše su se istakli Špiro Petrović, Luigi Lapenna, Ante Bajamonti, Lujo Serragli, Nikola Trigari i Vjekoslav Ziliotto. Glavno glasilo Autonomaške stranke bio je »Il Dalmata«, koji je izlazio u Zadru.

Narodno-srednjačka stranka, nazvana još i Zemljačka stranka (po svom glasilu »Zemljak«, koji je izlazio u Zadru) nastala je 1873. god., poslije odcjepljenja »bečke petorice« od Narodne stranke. »Bečku petoricu« činili su zastupnici u Carevinskom vijeću Stefan Ljubiša, Ivan Danilo, Đorđe Vojnović, Frane Fontana i Josip Antonietti. Njihovoj stranci pristupila su još trojica saborskih zastupnika iz redova Narodne stranke (Ivan Dešković, Jerotej Kovačević i Gerasim Petranović) i neki drugi dotadašnji narodnjaci izvan zastupničkih redova.[195] Pristaše te stranke, ne odričući se težnje k sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom, ali videći teškoće koje su se suprotstavljale izvedivosti te težnje u uvjetima dualističke državne organizacije, smatrali su da — dok se to sjedinjenje ostvari — treba učiniti što više u rješavanju jezičnih, prosvjetnih i gospodarskih problema u Dalmaciji, u što tješnjoj suradnji s vladom, bez čije naklonosti to ne bi bilo moguće. Djelujući tako, Narodno-srednjačka stranka je surađivala i s pokrajinskom vladom u Zadru i sa središnjom vladom u Beču. Kao takva, ona je u velikoj mjeri i bila vladina stranka.[196] Ta se stranka nije održala dugo: postojala je tek nešto više od tri godine.

Srpska stranka je nastala 1879. god., kad su se Srbi izdvojili iz Narodne stranke. Tom izdvajanju prethodile su vjerske suprotnosti, koje je stvarao katolički i pravoslavni klerikalizam u porastu, zatim nastale nacionalne hrvatsko-srpske suprotnosti, manifestirane već za trajanja zemljaštva (1873—1876),[197] a osobito poslije poništenja Ljubišina zastupničkog saborskog mandata (1877),[198] i najzad — nakon austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine — različitost stavova o pripadnosti tih susjednih teritorija.[199] Proces hrvatskog i srpskog

[195] R. Petrović, n. d., 409.
[196] Isto, 410.
[197] Isto, 412.
[198] Kosta Milutinović, Politički lik Stefana Mitrova Ljubiše. Boka, br. 6—7, Herceg-Novi 1975, 64.
[199] V. Kisić, n. d., 106.; Grga Novak, Podvojene narodne snage u Dalmaciji. Radovi Instituta JAZU, sv. X, Zadar 1963, 14.

nacionalnog diferenciranja unutar Narodne stranke i njihova posebnog nacionalnog identificiranja bio je inače ne samo posljedica nego i osnovni sadržaj njihova narodnog preporoda. Narodni preporod Hrvata i Srba u Dalmaciji odvijao se u onovremenim teškim uvjetima pod tuđinskom vlašću, koja je stalno nastojala da te preporodne tokove što više omete i da među svojim dalmatinskim podanicima što više podržava njihove međusobne političke sukobe. Srpska stranka se izjasnila protiv sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. To njezino autonomaštvo omogućilo joj je suradnju s Autonomaškom strankom u borbi protiv Narodne (hrvatske) stranke, što je naročito izražavalo pri općinskim i saborskim izborima. Glavno glasilo Srpske stranke bio je »Srpski list«, odnosno potom »Srpski glas«, koji su izlazili u Zadru. Među prvacima te stranke najviše su se istakli Sava Bjelanović, Đuro Vukotić, Nikodim Milaš, Antun Pugliesi, Vladimir Simić i Dušan Baljak. Poslije Zadarske rezolucije (1905) politička sloga između Hrvata i Srba u Dalmaciji ponovno je uspostavljena i njihove političke stranke uspješno su dalje surađivale.

Stranka prava u Dalmaciji oformljena je 1894. god. U njoj su se tada našle udružene tri pravaške grupe: jedna, najstarija, koja je postojala oko Ivana Prodana, druga koja se okupljala oko Ante Trumbića i Frana Supila, i treća koja je djelovala na čelu s Jurjem Biankinijem. Ističući se svojim radikalizmom, pravaši su dolazili i u žestoke sukobe s Narodnom hrvatskom strankom, koja je vodila oportunističku politiku. S tom strankom oni su poslije stupili i u suradnju i kroz tu suradnju doprinijeli izgradnji zajedničke platforme politike »novog kursa«. Pored već spomenutih pravaša, istakli su se još u redovima Stranke prava naročito Josip Smodlaka, Ante Tresić Pavičić i Ivan Majstrović. Zadarski »Narodni list« i dubrovačka »Crvena Hrvatska« — iako ne službeno — bili su glasila te stranke.

Čista stranka prava nastala je 1898. god. kad se Ivo Prodan sa svojim pristašama, koji su slijedili primjer frankovaca, odijelio od Stranke prava. Zadarska »Hrvatska kruna« bila je glasilo dalmatinskih »čistih« pravaša.

Hrvatska stranka je nastala 1905. god. fuzijom Stranke prava i Narodne hrvatske stranke. U svom je programu istakla da će se zalagati za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom »na temelju narodnog i državnog prava«, da će doprinositi jačanju hrvatske svijesti u Dalmaciji putem širenja »pučke prosvjete« i organiziranjem narodnih snaga »na političkom i gospodarskom polju«, da će se boriti za hrvatski jezik koji treba da postane službenim u cjelokupnom javnom životu Dalmacije i da će se zauzimati za razne prosvjetne i gospodarske interese pokrajine. Stranka će što se tiče vjere poštivati »svačije vjersko čuvstvo«; vjera se neće »spajati ni miješati sa narodnosti«, a razlike u vjeroispovijesti neće moći niti smjeti biti prepreka »složnom narodnom radu«. Prema stavu Hrvatske stranke

— Hrvati i Srbi su »jedan narod po krvi i po jeziku, nerazdruživo spojeni zemljištem na kojem obitavaju«, i ona će nastojati da se među njima »uklone i onemoguće razmirice« i »uvriježi ljubav«.[200] U svojoj akciono-političkoj usmjerenosti Hrvatska stranka je zauzela opozicioni stav prema režimu. Imala je veliku ulogu u utvrđivanju i zastupanju politike sadržane u Riječkoj rezoluciji. Glasilo Hrvatske stranke bio je zadarski »Narodni list«. Među njezinim prvacima naročito su se istakli Pero Čingrija, Ante Trumbić, Juraj Biankini, Vinko Milić i Niko Duboković.

Hrvatska pučka napredna stranka (tako nazvana 1906. god. nakon fuzije s Naprednom strankom u Banovini) započela je rad 1905. god. pod imenom Hrvatska demokratska stranka. Njezin glavni organizator i vođa bio je Josip Smodlaka, a njezina glasila su »Sloboda« i »Pučka sloboda«. Oba lista izlazila su u Splitu. Hrvatska pučka napredna stranka zalagala se za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, »za narodno jedinstvo i ravnopravnost Hrvata i Srba«, »za pravo svakog naroda za nezavisnost«, za »demokratsko uređenje države uz suradnju pojedinih staleža«, za odvajanje crkve od države, za »očuvanje i proširenje građanskih sloboda«, za podizanje »narodne prosvjete i privrede«, za »stručno organiziranje seljaka, radnika i pomoraca i socijalne reforme za poboljšanje njihova života«, za »priznanje manjinskih prava domaćim Talijanima« i za »bezuslovno poštenje u javnom životu«.[201] Ta je stranka doživljavala žestoke napade sa strane klerikalno-pravaških i režimskih krugova. Ispočetka je dolazila i u oštre sukobe s Hrvatskom strankom, s kojom je poslije (od 1910) provela dobru suradnju.

Pravaške grupe i stranke u godinama uoči prvog svjetskog rata. Čista stranka prava djelovala je u Dalmaciji do 1908. god. Kad je te godine došlo do rascjepa u banovinskoj Čistoj stranki prava, iz koje su se izdvojili Frankovi protivnici, sljedbenici Mile Starčevića, i osnovali zasebnu Starčevićevu stranku prava, dalmatinski »čisti« pravaši, istomišljenici Ivana Prodana, razočarani Frankovom povezanošću sa Sandorom Wekerleom, predsjednikom ugarske vlade, i podrškom koju je Frank pružao banu Pavlu Rauchu, napustili su frankovce i, udruženi s pravaškim grupama iz Šibenika i Dubrovnika, našli se u novoj dalmatinskoj Stranci prava.[202] Ta je stranka trajala do 1910. god. Stranka s tim imenom koja je postojala od 1910. i dalje bila je izrazito klerikalna. U 1911. god. dalmatinski pravaši pristupili su novoosnovanoj Stranki prava, na čelu s Milom Starčevićem, koja je okupljala pravaše ne samo iz banske Hrvatske, Dalmacije i Istre, nego i iz Bosne i Hercegovine.[203] Sukobi unutar te stranke doveli su do toga da je 1913. god. istupila iz njezinih redova

[200] NL br. 35 (1905.), 1.
[201] Zapisi... (188), 44.
[202] Mirjana Gross, Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1973, 354.
[203] Isto, 381.

šibenska, Drinkovićeva pravaška grupa, koja je otada nastavila samostalnim djelovanjem. Glavna glasila tih pravaških grupacija u Dalmaciji bile su zadarska »Hrvatska kruna«, dubrovačka »Prava Crvena Hrvatska« i šibenska »Hrvatska riječ«.

Sve te političke stranke, o kojima je naprijed bilo govora i koje su imale svoje zastupnike i u Dalmatinskom saboru, bile su građanske stranke. One su kao takve u svojoj političkoj aktivnosti zastupale uglavnom poglede, interese i težnje pojedinih slojeva i grupacija građana. Iz tih slojeva i grupacija potjecali su i saborski zastupnici. Od 256 zastupnika, koliko ih je — poimenično — bilo u sveukupno 10 saborskih saziva[204] — 76 su bili razni posjednici, 69 — odvjetnici, 25 — činovnici raznih činovničkih službi, 20 — profesori, 19 — svećenci, 17 — bilježnici, 13 — liječnici, 8 — suci, 4 — učitelji, 4 — novinari, i 1 — književnik.

Navest ćemo ih ovdje tim redom.

Posjednici: Abelić Petar, Bakota Josip, Banović-Damianović Josip, Begna Kuzman, Bjelovučić Stjepan, Bonda Orsat, Borelli Frane, Borelli Manfred, Borelli Hubert, Buljan Ante, Caboga Brnja, Cambi Jerko, Cindro Augustin, De Giulli Vlaho, Dešković Ivan, Didolić Tomo, Didolić Vice, Difniko Melkior, Dojmi Petar, Duboković Nikola, Dudan Leonardo, Duplančić Vice, Đurović Josip, Fanfogna Ante, Frari Luigi, Galvani Miroslav Antun, Gojković Špiro, Gondola Frano, Jerković Kristofor, Kamenarović Pavo, Katić Aleksandar, Klarić Mate, Kulišić Josip, Kulišć Kristofor, Kunjašić Joakim, Lupis F. Ivo, Macchiedo Jerolim, Macura Lovro, Marasović Ivan, Matas Vinko, Micheli-Vitturi Šimun, Mirošević Nikola, Mladineo Josip, Morpurgo Vid, Nakićenović Jovan, Petrić Ante, Pucić Nikola, Račeta Ilija, Radić Ante, Radulović Petar, Ristović Atanasije, Rolli Ante, Rossi Ante, Sablić Pane, Salghetti-Drioli Ivan, Sbutega Ferdo, Serragli Lujo, Simić Vladimir, Skelin Marko, Srzentić Stjepan, Stefanović Nikola, Strmić Antun, Strmić Leopold, Šarić Mate, Šimunić Petar, Šupuk Ante, Tartaglia Petar, Trigari Nikola, Tripalo Petar, Tripalo Stjepan, Tripković Luka, Ucović Antun, Vidić Nikola, Vuletić Vice, Vuković Luka, Vuković Pero i Žuro Marko.

Odvjetnici: Arneri Jerko, Arneri Roko, Bakotić Ignacij, Bakotić Lujo, Baljak Dušan, Bersa Antun, Botteri Ivan, Buić Ivan, Bujas Šime, Bulat F. Gajo, Bulat Gajo, Cindro Augustin, Colombis Ante, Čingrija Melko, Čingrija Pero, Đorđić Marin, Filippi Božo, Fontana Ivan Krstitelj, Giglianović Jakov, Giglianović Roberto, Giovanizio Đorđo, Giunio Dinko, Grgić Eduard, Ivčević Vicko, Karaman Srećko, Katnić Nikola, Klaić Pero, Knežević Stjepan, Krušević Andrija, Kvekić Radoslav, Lubin Ivan, Macchiedo Ante, Macchiedo Ivan Krstitelj, Majstrović Ivan, Manger Ivan, Marović Ivan, Masovčić Augustin,

[204] Iste zastupnike, koji se javljaju u dva, tri ili više saborskih saziva, iskazujemo, dakako, samo jedanput.

Matijević Vlaho, Mihaljević Vicko, Mitrović Aleksandar, Monti Lovro, Moretti Luiggi, Nutrizio Vjekoslav, Paštrović Josip, Pavlović Lučić Lovre, Petrović Špiro, Pini Lujo, Podić Baldo, Pucić Rafo, Radman Josip, Radmilli Ivan Krstitelj, Rendić Miočević Duje, Rossignoli Šimun, Ružević Petar, Salvi Erkolan, Smerchinić Stjepan, Smodlaka Josip, Smrkinić Ivan, Tacconi Edvard, Tomanović Lazar, Tripalo Antun, Trumbić Ante, Verona Bernard, Vojnović Konstantin, Vuković Jakov, Zaffron Josip, Zaffron Vicko, Ziliotto Vjekoslav i Žmirić Ante.

Činovnici: Alberti Vice, Alesani Jerko, Alesani Vicko, Antonietti Josip, Dešković Josip, Dojmi Stjepan, Dulibić Ante, Fanfogna Ivan, Franić Ante, Gligo Mate, Ivanić Gustav, Krekić Božo, Lapenna Luigi, Mery Luigi, Mikačić Dujam, Milković Frane, Nikolić Andrija, Pellegrini-Danieli Cesar, Petranović Marko, Piperata Josip, Tommaseo Jerko, Vuković Antun, Vusio Jerolim, Zanchi Frane i Žmirić Ante.

Profesori: Benevenia Lovro, Borčić Lovro, Brajković Tomo, Budmani Petar, Bulić Frane, Buzolić Stjepan, Carić Juraj, Danilo Ivan, Klaić Miho, Korlaet Božo, Lanza Frane, Medini Milorad, Mrkušić Ante, Nisiteo Ante, Nodilo Natko, Perić Virgil, Pulić Đuro, Radman Ante, Vujnović Ljubomir i Zore Luko.

Svećenici: Bačić Petar, Dvornik Mato Dujam, Godeassi Josip, Jovanović Konstantin, Knežević Stefan, Kovačević Jerotej, Lučić Pavlović Stjepan, Ljubić Kažimir, Maupas Petar Dujam, Milaš Nikodim, Mrkica Josip, Pavlinović Mihovil, Petranović Gerasim, Pulišić Vicko, Raimondi Josip, Rajčević Grgur, Ribičić Nikola, Zaffron Ivan i Zanchi Pavao.

Bilježnici: Arneri Rafo, Botteri Ivan Antun, Galvani Ante, Gaxa Nikola, Ivičević Stjepan, Kamber Petar, Katić Ernest, Ljubiša Stefan, Matić Lovre, Messa Josip, Pezzi Josip, Ponte Valerij, Pugliesi Antun, Vidović Nikola, Vojnović Đorđe, Vranković Ivan i Vujatović-Šarov Andrija.

Liječnici: Bajamonti Ante, Bioni Vittorio, Drinković Mate, Kovačević Krsto, Macchiedo Jerko, Mišetić Roko, Mladinov Josip, Rubricius Ivan, Spalatin Ante, Štambuk Ivan, Tomić-Michieli Valerij, Trojanović Vladimir i Verona Adam.

Suci: Fontana Frane, Frari Gajetan, Ivellio Ante, Kapović Mihovil, Lalić Nikola, Luković Vicko, Milić Vinko i Natali Jerko.

Učitelji: Matulina Petar, Radimiri Mato, Skurić Niko i Vukotić Đuro.

Novinari: Biankini Juraj, Bjelanović Sava, Matković Enrik i Prodan Ivo.

Književnik: Tresić Pavičić Ante.

Među navedenim posjednicima bilo je plemića i drugih bogatih zemljovlasnika, zatim brodovlasnika, kućevlasnika i trgovaca. I među odvjetnicima, činovnicima, bilježnicima, profesorima, liječnicima i sucima bilo je posjednika. Neki od njih imali su veće prihode od

posjedovnih dobara nego od svoje profesije. Pojedini zastupnici, iskazani tu po profesiji, nisu se zapravo ni bavili profesijom, jer im je potpuna okrenutost vlastitim posjedovnim dobrima bila mnogo važnija i unosnija.

Po broju stanovnika koji su živjeli od bavljenja poljoprivrednim djelatnostima Dalmacija je bila izrazito agrarna zemlja. Njezin agraritet nije toliko bio izraz povoljnih prirodnih uvjeta koliko je bio izraz njezine ostale privredne nerazvijenosti, te je silom prilika većina stanovništva bila vezana za poljodjelstvo. Godine 1880. živjelo je, npr., 82,71 posto dalmatinskog stanovništva od bavljenja poljoprivredom, šumarstvom i ribarstvom.[205] Ni jedan ribar, težak ni bilo tko drugi iz nižih radnih slojeva dalmatinskog seoskog ili gradskog pučanstva nije bio izabran za zastupnika u Dalmatinskom saboru ili u Carevinskom vijeću. Zaziralo se čak i od bogatih seoskih zemljoposjednika. Desilo se samo jednom da je za saborskog zastupnika bio izabran bogati seljak. Bio je to Nikola Vidić iz sela Lučane u sinjskom izbornom kotaru, izabran u naknadnim izborima 1868. god. u kuriji vanjskih općina. Iako je Vidić pripadao Narodnoj stranki, jedan od prvaka te stranke, Stefan Ljubiša, pišući 11. svibnja 1868. god. Mihovilu Pavlinoviću i spominjući mu Vidićev izbor, izrazio je u tom pismu svoje očito negodovanje: »Žao mi je da je u Sinju izpao seljak. To je bolest prenjiva«.[206]

Poslije nekoliko decenija, 1909. godine, kad su zastupnici Hrvatske stranke pokrenuli u Dalmatinskom saboru raspravu o promjeni njegova Izbornog reda i o potrebi uvođenja općeg i jednakog izbornog prava i u saborskim izborima, razvila se debata i o tome tko bi mogao i trebao biti saborski zastupnik. Među dotadašnjim zastupnicima iz redova građanske inteligencije i posjedničke buržoazije postojao je, očito, strah da bi s uvođenjem općeg i jednakog izbornog prava mogli biti izabrani za saborske zastupnike i ljudi iz redova seljaka, zanatlija i radnika. Zastupnik Ante Tresić Pavičić, jedan od prvaka Hrvatske stranke, isticao je za sebe da je on demokrata »svim srcem i svom dušom«, jer ljubi svoj narod, ali da smatra, prije nego se dadu »uzde u ruke nenaobraženoj masi«, da toj masi treba »još dati u punoj mjeri i luč prosvjete«. Kako je do pune prosvijećenosti narodnih masa bio dug put, ispadalo je — prema tome — da te mase ne mogu ni koristiti izbornu jednakopravnost u punom smislu. Narodne mase — kako proizlazi iz shvaćanja tog prvaka Hrvatske stranke i njegovih stranačkih drugova u Saboru, jer je on govorio i u ime njih — mogle bi ravnopravno birati, tj. glasati, ali ne i davati zastupnike iz svojih redova.

[205] Dinko Foretić, O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici XIX stoljeća do prvog svjetskog rata. Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, Zagreb 1969, 14.

[206] Ante Palavršić — Benedikta Zelić, Korespondencija Mihovila Pavlinovića, Split 1962, 84.

Ravnopravnost i jednakost nisu istoznačnice — obrazlagao je A. Tresić Pavičić. On je bio za ravnopravnost, ali ne i za jednakost. Ističući da se ljudi ne rađaju jednaki po svojim sposobnostima upozoravao je: »kad priroda ne daje jednakost, kako da je mi dademo«. U skladu s tom reakcionarnom usmjerenošću on je obrazlagao da »valja birati najbolje«, misleći pri tom na najuglednije i najobrazovanije ljude, jer Sabor treba »da misli i radi za ogromnu većinu«. Obrazlažući takvo stajalište, koje, u klasnom smislu, izražava poglede i interese buržoazije, Tresić Pavičić nije mogao a da, s obzirom na vrijeme, ne istakne i zahtjeve narodnih masa, te je kazao: »Bilo bi potrebno uzeti u obzir i razne slojeve pučanstva da svaki može u Saboru braniti svoje interese«.[207] Zastupnik Ante Dulibić, jedan od prvaka Stranke prava, polemizirajući sa stavovima Ante Tresića Pavičića, ukazivao je da i »jedan seljak i prosti radnik može dostojno zastupati interese naroda i svog staleža u saboru«. Ako bi, npr., u Saboru bili samo ljudi koji razumiju financije i zakone, to ne bi bilo dobro, jer tko može tvrditi »da se ti ljudi razumiju u zanatlijske i težačke stvari«.[208] Dulibićevo suprotstavljanje stavovima Tresić Pavičića bilo je ne toliko izraz njegove stvarne želje da se u Saboru — na osnovi novog izbornog reda — nađu predstavnici svih društvenih slojeva, koliko nova prilika da se produbljuje polemički međustranački duel između zastupnikâ Stranke prava i zastupnikâ Hrvatske stranke, koji je tokom tog saborskog zasjedanja bio prisutan gotovo u svim debatama.

Neki saborski zastupnici bili su više puta birani za saborske zastupnike, a pojedini među njima bili su u isto vrijeme i zastupnici u Carevinskom vijeću i to ne samo u razdoblju kad su se zastupnici u Carevinskom vijeću birali iz saborskog sastava nego i poslije, kad su bili birani izravnim izborima. Upornost pojedinih zastupnika (posjednikâ i odvjetnikâ) da budu ponovno birani za zastupnike ukazuje i na njihove osobne interese. S dobivanjem zastupničkog mandata, što je bilo i čast, njihovo ime bivalo je poznatije. Taj ugled, ako je riječ o odvjetnicima, imao je odraza i na povećanje broja njihovih klijenata. Klijenti su smatrali da ti odvjetnici preko svojih stranačkih istomišljenika imaju više utjecaja u organima općinske uprave, kao i u kotarskom i okružnom sudu, što nije bilo bez osnova. Ti su odvjetnici, boraveći u Zadru za vrijeme saborskog zasjedanja, obavljali i tamo razne poslove u interesu svojih klijenata, jer su u tom središtu, glavnom gradu pokrajine, bili ne samo pokrajinski organi uprave, nego i najviši pokrajinski organi sudstva: Pokrajinski sud i Prizivno sudište.[209] Utjecaj tih odvjetnika — neposredno, ako su bili zastupnici u Carevinskom vijeću, ili posredno preko njihovih

[207] Izvj. DS... (138), 1126.

[208] Isto, 1128.

[209] Vjekoslav Maštrović, n. d. (7), 75.

kolega i stranačkih suboraca, koji su bili zastupnici u Carevinskom vijeću — protezao se i do Beča, u kojem su, za cislajtanijske zemlje, postojali najviši državni organi sudstva: Kasacioni sud i Vrhovni sud.[210] Razumljivo je stoga da su odvjetničke kancelarije tih zastupnika bile najzaposlenije, a s tim i njihovi prihodi kao odvjetnikâ znatno veći od prihodâ njihovih ostalih kolega. I zastupnici iz redova posjednika, koji su, s uživanjem zastupničkog mandata, uživali i veći ugled, dok su boravili u Zadru za vrijeme saborskog zasjedanja ili u Beču za vrijeme zasjedanja Carevinskog vijeća, obavljali su za sebe ili svoje poslovne suradnike razne interesne poslove.

Pojedini saborski zastupnici u isto vrijeme dok su bili zastupnici bili su i općinski načelnici. Tako npr. zastupnici Vice Vuletić, Rafo Pucić, Pero Čingrija i Frano Gondola bili su općinski načelnici u Dubrovniku, Ante Bajamonti, Frane Lanza, Gajo F. Bulat, Ivan Manger, Vinko Milić, Ante Trumbić i Vicko Mihaljević u Splitu, Ante Buljan, Petar Tripalo i Ivan Marović u Sinju, Jerko Cambij u Muću, Melkior Difnico u Drnišu, Petar Dojmi i Nikola Gjaxa u Visu, Nikola Duboković u Jelsi, Kuzman Begna, Nikola Trigari i Vjekoslav Ziliotto u Zadru, Stjepan Bjelovučić u Janjini, Hubert Borelli u Biogradu, Aleksandar Katić, Lovro Monti, Atanasije Ristović i Andrija Vujatović Šarov u Kninu, Josip i Krsto Kulišić u Vrlici, Joakim Kunjašić u Blatu, Ivan Krstitelj Macchiedo u Hvaru, Ante Fanfogna u Trogiru, Mato Radimiri u Kotoru, Luigi Frari i Ante Šupuk u Šibeniku, Ivan Marasović i Vinko Matas u Skradinu, Đorđe Vojnović i Špiro Gojković u Herceg Novom, Stjepan Srzentić u Budvi, Nikola Mirošević u Imotskom, Ante Petrić u Komiži, Ante Radić u Bolu, Ante Spalatin u Starigradu, Ivan Smrkinić u Korčuli, Petar Radulović i Vladimir Simić u Obrovcu.

Stranačka pripadnost zastupnikâ u Dalmatinskom saboru za svih 10 mandatnih razdoblja izgledala je ovako:

Mandatno razdoblje	Političke stranke:[211]						
	NS	AS	SS	SP	ČSP	HS	HPNS
1861—1864.	12*	29	—	—	—	—	—
1864—1867.	9*	32	—	—	—	—	—
1867—1870.	15*	26	—	—	—	—	—
1870—1876.	26*	15	—	—	—	—	—
1876—1883.	30*	11	—	—	—	—	—
1883—1889.	26	7	8	—	—	—	—
1889—1895.	26*	6	9	—	—	—	—
1895—1901.	23	6	9	3	—	—	—
1901—1908.	18*	6	6	9*	2	—	—
1908—(1918)*	—	6	7	6(8)*	—	22(19)*	(1)*

[210] Isto, 74.

[211] NS = Narodna stranka (1861—1889.). Pod tim nazivom podrazumijeva se i Narodna hrvatska stranka (1889—1905.). AS = Autonomaška stranka. SS = Srpska stranka. SP = Stranka prava. ČSP = Čista stranka prava. HS = Hrvatska stranka. HPNS = Hrvatska pučka napredna stranka.

Brojevi označeni zvjezdicama u tom iskazu traže objašnjenje koje je ovdje potrebno i dati.

U prvom mandatnom razdoblju (1861—1864) uz broj zastupnika Narodne stranke (12) stavljena je zvjezdica da se upozori kako se u nekim prikazima navodi da je Narodna stranka bila zastupljena sa 13 zastupnika. Taj 13. narodnjački zastupnik bio je Stjepan Ivičević, izabran u kuriji gradova za grad Makarsku, ali njegov izbor nije dobio saborsko ovjerovljenje. U naknadnim izborima bio je u tom izborništvu izabran Jakov Vuković, autonomaš.

U drugom mandatnom razdoblju (1864—1867) broj narodnjačkih zastupnika povećan je od 9 na 11 izborom Mihovila Pavlinovića i Lovra Montija u naknadnim izborima.

U trećem mandatnom razdoblju (1867—1870) broj narodnjačkih zastupnika povećan je od 15 na 17 izborom Ivana Deškovića i Nikole Vidića u naknadnim izborima.

U četvrtom mandatnom razdoblju (1870—1876) stoji da je Narodna stranka imala u Saboru 26 zastupnika. Stavili smo zvjezdicu uz taj broj, jer je nužno ukazati i na promjene koje su poslije nastupile. Kad su 1873. istupila iz Narodne stranke »bečka petorica« i osnovala Narodno-srednjačku stranku, toj novoj stranki pristupila su još trojica narodnjačkih saborskih zastupnika. Prema tome, Narodna je stranka od 1873. god. imala u Dalmatinskom saboru 18, a Narodno-srednjačka stranka 8 zastupnika.

U petom mandatnom razdoblju (1876—1883) stoji da je Narodna stranka imala u Saboru 30 zastupnika. Kad su se 1879. god. iz stranke izdvojili Srbi i 1880. god. osnovali svoj zaseban saborski klub, došlo je do promjene. U Saboru je otada Narodna stranka imala 23, a Srpska stranka 7 zastupnika.

U sedmom mandatnom razdoblju (1889—1895) stoji da je Narodna stranka imala u Saboru 26 zastupnika. Taj je broj međutim bio kasnije smanjen, jer su 1892. god. iz saborskog kluba Narodne stranke istupila šestorica zastupnika (Juraj Biankini, Stjepan Buzolić, Josip Paštrović, Kazimir Ljubić, Virgil Perić i Mate Šarić) i osnovala svoj zasebni Hrvatski klub.

U devetom mandatnom razdoblju (1901—1908) došlo je 1905. god. do fuzije Narodne hrvatske stranke i Stranke prava. Tom fuzijom stvorena je njihova zajednička stranka pod novim nazivom Hrvatska stranka. Otada je i u Saboru, umjesto dva kluba (Kluba Narodne hrvatske stranke i Kluba Stranke prava) nastao jedan klub: Klub Hrvatske stranke. U saborskom Klubu Hrvatske stranke nisu se našli svi zastupnici ujedinjenih stranaka (18 + 9); neki su otpali kao npr. Virgil Perić, koji je pristupio Prodanovoj Čistoj stranci prava, i Božo Korlaet, koji je, ne pristupivši novoosnovanom klubu, djelovao kao samostalac.

U zadnjem, desetom mandatnom razdoblju (1908—1918) stavili smo godinu 1918. u zagrade i pridodali zvjezdicu. Učinili smo to zbog toga da ukažemo kako je ta godina, u kojoj je došlo do sloma Habsburške Monarhije, ujedno i krajnja godina postojanja Dalmatinskog sabora. Kako je mandat jednog saborskog sastava trajao šest godina, novi saborski izbori u tom mandatnom razdoblju trebali su biti održani 1914. god., ali uslijed predratnih prilika i početka rata ti izbori nisu održani. Sabor se od početka 1912. god. više nije sastajao. Ali, on je kao parlamentarna institucija postojao do sloma Monarhije 1918. god. Prema tome, ta godina — uslijed navedenih okolnosti — označava i zadnju godinu tog njegova posljednjeg mandatnog razdoblja. U tom zadnjem mandatnom razdoblju — na što upozoravaju ostale zvjezdice — broj zastupnika Hrvatske stranke smanjen je od 22 na 19. Broj zastupnika Stranke prava povećan je za 2, jer je Ante Dulibić već 1908. god. pristupio pravašima, a to je 1911. god. učinio i Mate Klarić (izabran u naknadnim izborima umjesto Nikole Ribičića). Godine 1911, umjesto Vicka Mihaljevića, pripadnika Hrvatske stranke, izabran je za saborskog zastupnika Josip Smodlaka, predsjednik Hrvatske pučke napredne stranke.

Stranačku pripadnost zastupnika u Dalmatinskom saboru po izbornim kurijama predočuju idući pokazatelji:

Mandatno razdoblje	Kurija veleposjednika					Kurija gradova					
	NS	AS	SS	SP	HS	NS	AS	SS	SP	HS	HPNS
1861—1864.	3	7	—	—	—	1	7	—	—	—	—
1864—1867.	—	10	—	—	—	—	8	—	—	—	—
1867—1870.	3	7	—	—	—	—	8	—	—	—	—
1870—1876.	4	6	—	—	—	3	5	—	—	—	—
1876—1883.	7	3	—	—	—	3	5	—	—	—	—
1883—1889.	5	3	2	—	—	5	3	—	—	—	—
1889—1895.	5	4	1	—	—	6	1	1	—	—	—
1895—1901.	5	4	1	—	—	6	1	1	—	—	—
1901—1908.	5	4	—	1	—	4	1	—	3	—	—
1908—(1918)	—	4	1	—	5	—	1	—	(2)	7(4)	(1)

Mandatno razdoblje	Kurija trg.-obrt. komora				Kurija vanj. (seos.) općina					
	NS	AS	SS	HS	NS	AS	SS	SP	HS	ČSP
1861—1864.	—	3	—	—	8	12	—	—	—	—
1864—1867.	—	3	—	—	9	11	—	—	—	—
1867—1870.	—	3	—	—	12	8	—	—	—	—
1870—1876.	2	1	—	—	17	3	—	—	—	—
1876—1883.	1	2	—	—	19	1	—	—	—	—
1883—1889.	1	2	—	—	14	—	6	—	—	—
1889—1895.	1	1	1	—	14	—	6	—	—	—
1895—1901.	2	1	—	—	10	—	7	3	—	—
1901—1908.	2	1	—	—	7	—	6	5	—	2
1908—(1918)	—	1	—	2	—	—	6	6	8	—

I dvojica zastupnika-virilista u Dalmatinskom saboru opredjeljivala su se za politiku pojedinih političkih stranaka ili su stajala izvan političkih stranaka, djelujući u skladu s politikom režima. O tome govore niže navedeni podaci:

Mandatno razdoblje	Djelovanje u okviru politike: NS	AS	SS	Izvan stranaka
1861—1864.	1	1	—	—
1864—1867.	—	2	—	—
1867—1870.	—	2	—	—
1870—1876.	—	2	—	—
1876—1883.	—	2(1)	(1)	—
1883—1889.	—	1	1	—
1889—1895.	—	(1)	1	(1)
1895—1901.	—	—	1	1
1901—1908.	—	—	1	1
1908—(1918)	—	—	1	1

Saborski predsjednici i zamjenici predsjednika (potpredsjednici) imali su — kao zastupnici — i svoju stranačku pripadnost. Njihovu stranačku pripadnost priopćuje ovaj iskaz:[212]

Mandatno razdoblje	Predsjednik	Potpredsjednik
1861—1864.	A	A
1864—1867.	A	A
1867—1870.	A	N (A)
1870—1876.	N (NSS)	A (NSS)
1876—1883.	N (SS)	A
1883—1889.	SS	A
1889—1895.	SS	N
1895—1901.	N	SS
1901—1908.	N (HS)	SS
1908—(1918)	HS	SS

Potrebno je predočiti i stranački sastav Zemaljskog odbora. Taj stranački sastav izgledao je kako slijedi:[213]

Mandatno razdoblje	NS P	NS Z	AS P	AS Z	SS P	SS Z	SP P	SP Z	HS P	HS Z
1861—1864.	—	—	4	4	—	—	—	—	—	—
1864—1867.	—	1	4	3	—	—	—	—	—	—
1867—1870.	1	1	3	3	—	—	—	—	—	—
1870—1876.	4	4	—	—	—	—	—	—	—	—
1876—1883.	3	4(3)	1	(1)	—	—	—	—	—	—
1883—1889.	3	3	—	—	1	1	—	—	—	—
1889—1895.	3	4	—	—	1	—	—	—	—	—
1895—1901.	3	3	—	—	1	1	—	—	—	—
1901—1908.	(2)	(3)	—	—	1	1	(2)	(1)	4	4
1908—(1918)	—	—	—	—	1	1	—	—	4	4

[212] A = autonomaš, N = narodnjak, NSS = pripadnik Narodno-srednjačke stranke, SS = pripadnik Srpske stranke, HS = pripadnik Hrvatske stranke.
[213] P = prisjednik, Z = zamjenik prisjednika.

Najzad, nužno je da vidimo i stranačku pripadnost zastupnika u Carevinskom vijeću, biranih iz saborskog sastava. Vidljivo je to iz ovog prikaza:

Mandatno razdoblje	NS	AS
1861—1864.	1	4
1864—1867.	1	4
1867—1870.	1	4
1870—1873.	5	—

Prvi izbori za zastupnike u Dalmatinskom saboru održani su u drugoj polovici ožujka 1861. god. i to — prema obznani koju je izdao namjesnik Mamula[214] — 21. ožujka u kuriji vanjskih (seoskih) općina, 26. ožujka u kuriji gradova i trgovačkih komora, i 30. ožujka u kuriji veleporeznika. Već smo istakli da je sam izborni red pogodovao izboru većine autonomaša. Taj oktroirani izborni red odražavao je politiku vladajućeg režima, a u potpunosti je odgovarao i režimskoj birokraciji u Dalmaciji. Znamo da su se »politički ciljevi Austrije i društveno-ekonomski interesi birokracije potpuno poklapali, te je birokracija u Dalmaciji postala nerazdruživ saveznik vlade u pružanju otpora narodnjacima i njihovim nastojanjima za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom«.[215] Birokracija je imala golem utjecaj na provedbu i ishod izbora, jer je mogla, gdje joj je to bilo potrebno, vršiti razne zloupotrebe. Ona je, sudjelujući u pripremi tih izbora za zastupnike u Dalmatinskom saboru, isticala i svoje zastupničke kandidate, kako bi i u tom pokrajinskom parlamentu »mogla vršiti direktan utjecaj, prigrabiti u svoje ruke novu pokrajinsku samoupravu i ne dozvoliti da se samouprava okrene protiv njene svemoći«.[216] U postojećim okolnostima koje su joj omogućavale takvo djelovanje birokracija je bila snažan čimbenik i u političkom pogledu. Bez nje Autonomaška stranka, po svojoj snazi, ne bi mogla biti ono što je tada bila.

Građanske slobode bile su još znatno ograničene. U duhu carskog patenta od 26. studenog 1852. god., koji je ostao i dalje na snazi, nisu se mogle osnivati političke organizacije. Ali, s obzirom na predstojeće saborske izbore i na potrebu dogovaranja oko predlaganja zastupničkih kandidata, bilo je dopušteno da izborni odbori mogu sazivati zborove birača. Izborni odbor u Zadru obratio se, npr., biračima svoga područja i preko štampe.[217] Kako su izborni odbori u svom djelovanju uglavnom ovisili o volji režimskih organa vlasti,

[214] GD br. 21 (1861.), 2 i 3.

[215] Benedikta Zelić-Bučan, Ekonomska osnova političkog programa Narodne stranke u Dalmaciji. Zbornik Dalmacija 1870., Zadar, 49.

[216] Ivan Grgić, Slika s terena u vrijeme prvih saborskih izbora. Zadarska revija. br. 1 (1960), 37.

[217] La voce dalmatica, nro. 7, Zara 1861, 89.

stavovi tih organa nametali su se i zborovima birača gdje su ti zborovi bili sazivani. Čim su saborski izbori bili završeni, Namjesništvo je, u duhu dopisa Ministarstva policije od 27. ožujka 1861, obavijestilo područne organe uprave »da su zborovi birača zabranjeni do novih saborskih ili općinskih izbora«.[218] U toku tih prvih saborskih izbora birokracija je bila veoma aktivna, nastojeći da se među zastupnicima u Saboru nađe što više autonomaša.

Ta aktivnost režimske birokracije naročito je došla do izražaja u izborništvima kurije vanjskih (seoskih) općina, u kojima su vršeni raznorazni pritisci na birače i počinjene mnogobrojne druge nepravilnosti. U jednom napisu, koji je prikazivao autonomaški teror u tim izborništvima, istaknuto je da autonomaši »izabraše prvo one ljude, na koje su se osloniti mogli, te njim preporučiše, koje će za izbornike, a ovim opet koje će za poslanike izabrati, te tako sve po njihovoj volji ispade«. U samom Zadru autonomaši su organizirali i fizičke napade na narodnjake. »Naši — rečeno je dalje u tom napisu — koji su se od napadanja branili, stavljeni su u tamnicu, a njihovi su napadači slobodni«. Ista ulična rulja u Zadru pratila je »zviždanjem i urlikanjem« i dva svećenika, Ivana Danila i Antuna Kazalija, i to zato što su slovili kao narodnjaci. Pripadnici te rulje, podgovoreni i potplaćeni od autonomaša, čak su i fizički navalili na Danila i »bili bi ga ubili da ga prijatelj jedan od divljih napadačah neote, a policija sve to gleda i rekao bi odobrava«.[219]

U Cavtatu i Konavlima naročito su se, uoči i za vrijeme saborskih izbora, istakli općinski upravitelj Antun Casilari i pretor Andrija Agazzi, koji su, koristeći svoje položaje i brojne suradnike, djelovali protiv narodnjakâ.[220] Tom prigodom bile su podnesene i veoma opasne optužbe protiv nekoliko cavtatskih i konavoskih narodnjaka. Tako npr. braću Nika i Đura Vragolov optužba je teretila kao »veleizdajnike i rušitelje javnog mira«, a don Antuna Ramadana »za uvriedu Nj. Veličanstva«.[221] Kad su bili uhapšeni Đuro Vragolov, don Marin Gavranić i Antun Bećir i utamničeni u dubrovačkom zatvoru, neki optuženi, bojeći se hapšenja, pobjegli su u susjednu Hercegovinu (Niko Vragolov, Antun Ramadan i Ivan Baule).[222] Autonomaši su u Boki Kotorskoj, djelujući uoči i za vrijeme saborskih izbora protiv aneksionista, pokušavali »razbiti jedinstvo i slogu Srba i Hrvata«. Dok su Srbe uvjeravali »da će im Hrvati uvesti latinicu u škole i crkvu« i da će »izgubiti svoje srpsko ime«, Hrvate su ubjeđivali »da će sjedinjenjem izgubiti povlastice, morat će ići u vojsku,

[218] Ivan Grgić, O pravu udruživanja i o pravu zbora i dogovora. Zadarska revija, br. 5 (1960), 368.

[219] Pozor, br. 74, Zagreb 1861, 1.

[220] S. Obad, n. d., 164.

[221] Ivo Šeman, Proces braće Vragolov i drugova, Jub. br. NL (1862—1912.), Zadar 1912, 37.

[222] Grga Novak, Veleizdajnički proces u Dubrovniku godine 1861—1862. Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, sv. III, Dubrovnik 1954, 80.

a banovinski činovnici popunit će njihova mjesta u uredima«.[223] Koliko je režimu bilo stalo da u Sabor uđe autonomaška većina pokazuje i primjer odnosa tog režima prema pristavu Nikoli Tvrtku i pretoru Novaku u Kninu. Tvrtko je, za vrijeme izborâ, bio u kninskom biralištu vladin povjerenik. Pošto nije dozvolio zloupotrebu izbornih propisa i falsifikate, to je išlo u prilog narodnjakâ. Vidjevši taj njegov odnos, suprotan politici vlade, pretor Novak ga je udaljio s birališta i sam preuzeo ulogu vladina povjerenika. Međutim, izbori su bili pri kraju i ništa se više nije dalo učiniti u prilog autonomaša. Pobjeda je pripala narodnjačkom zastupničkom kandidatu. Zbog tog izbornog poraza u Kninu Tvrtko je »brzojavno premješten u Hvar, a malo zatim i pretur Novak u Imotski«.[224] Autonomaši su — uslijed nedemokratske izborne geometrije, podrške režimskih organa i angažiranja režimske birokracije — ušli u Sabor kao većina.

Omjer autonomaške zastupničke većine i narodnjačke zastupničke manjine nakon prvih saborskih izbora prikazali smo naprijed u prvom statističkom iskazu. Od 12 narodnjačkih zastupnika 8 ih je bilo iz dubrovačkog i kotorskog okružja: 3 izabrana u kuriji veleposjednika, 1 u kuriji gradova i 4 u kuriji vanjskih općina. Takav ishod bio je rezultat narodne svijesti i političkog raspoloženja. Narodna svijest na području dubrovačkog i kotorskog okružja bila je znatno razvijenija nego li na području ostala dva dalmatinska okružja — splitskom i zadarskom. Na to je početkom 1861. ukazivao i Niko Pucić u otvorenom pismu svojim sugrađanima — Dubrovčanima.[225] Ovdje se kontinuirano njegovala narodna riječ i to ne samo u selima (kao i drugdje na području cijele Dalmacije) nego i u gradovima — među gradskim pukom, među plemstvom i raznim drugim posjednicima (kućevlasnicima, brodovlasnicima, trgovcima), kao i pretežno među inteligencijom. Bilo je stalno i pojedinaca, osobito u Dubrovniku, koji su se bavili i književnim radom na narodnom jeziku. Ilirski pokret i 1848. godina imali su popriličan održaj u Dubrovniku. I utjecaj talijanskog risorgimenta bio je znatan. Slobodarske i integracione ideje risorgimenta dopirale su s talijanskog tla preko tamošnje političke štampe, političkih brošura i raznih rodoljubivih književnih djela, a i preko naših studenata koji su studirali u Padovi. Od Dubrovčana tamo su, između ostalih, studirali istaknuti narodnjaci Miho Klaić, Rafo Pucić i Pero Čingrija. Naročito je Pero

[223] S. Obad, n. d., 166.

[224] I. Grgić, n. d. (216), 38.

[225] On je tada isticao, ako bude predlagan saziv zajedničke skupštine za sva četiri dalmatinska okružja u vezi s razmatranjem pitanja sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, da će se zalagati da »okružje dubrovačko i kotorsko« održi svoju skupštinu »odjeljenu napose od ikakve skupštine celovite provincije«, jer je u ostala dva okružja došao do izražaja »nekakav živalj protivo-narodni« koji bi na zajedničkoj skupštini mogao imati »škodni upliv« — Stijepo Obad, Otvoreno pismo Nika Velikog Pucića Dubrovčanima. Časopis »Dubrovnik«, br. 3—4 (1962.), 95.

Čingrija u više navrata isticao da ga je talijanski risorgimento naučio kako se treba boriti za pravo, slobode i jedinstvo svog naroda.[226] Ujedinjavanje Talijana i stvaranje Italije bio je za naše svjesnije ljude poticajni primjer da misle na ujedinjenje Hrvata i Srba pod Austrijom, kako bi ovi bili jači u svom otporu protiv tuđinskog tlačenja. Živjela je u nekima od njih već tada misao i o potrebi oslobođenja i ujedinjenja svih južnoslavenskih naroda.

Dubrovnik je bio centar ne samo svoga okružja, nego u izvjesnom smislu i gravitacioni centar za kotorsko okružje. Sve do početka sedmog decenija prošloga stoljeća bila je, npr., u ta dva okružja samo jedna gimnazija — dubrovačka, koju su pohađali učenici i iz dubrovačkog i iz kotorskog okružja. Poslovna, rodbinska i prijateljska povezanost između mnogih pomoraca, trgovaca i intelektualaca dubrovačkog i kotorskog okružja bila je poprilično osjetna. Preko te povezanosti izgrađivali su se i zajednički politički stavovi. Među pristašama težnje za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom isticali su se u velikom broju i pomorci. Pomorstvo je bilo veoma važna, a ponegdje i najvažnija privredna grana i u dubrovačkom i u kotorskom okružju, pa je u tim okružjima i bilo više brodovlasnika i mnogo pomoraca. Zalažući se za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom pomorci su smatrali da će to sjedinjenje stvoriti i »jednu jedinstvenu ekonomsku cjelinu, u kojoj bi jadranske luke bile prirodan put u svijet«.[227] Sjedinjenje bi okrijepilo narodnu svijest i učvrstilo prirodne pozicije narodnog jezika. Narodnjacima je bila potpuno jasna sva štetnost nametnutog talijanskog jezika u javnom životu Dalmacije. Taj jezik je, vršeći naročito odnarođujući učinak u gradovima, produbljivao jaz između tih gradova i njihove seoske okoline, između gradskog i seoskog stanovništva, između obrazovanih i bogatih s jedne i neukih i siromašnih s druge strane.

Talijanski jezik je nadalje produbljivao jaz ne samo između Dalmacije i banske Hrvatske, nego i između Dalmacije i ostalih susjednih zemalja u njezinu kopnenom zaleđu — Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Trgovačke veze između dubrovačkog okružja i Hercegovine, kao i trgovačke veze između kotorskog okružja i Hercegovine i Crne Gore bile su dosta žive. Domaći trgovci u dubrovačkom i kotorskom okružju, od kojih su mnogi bili doseljenici ili sinovi doseljenika iz Hercegovine, bili su također među zapaženijim pristašama Narodne stranke. Potrebno je još istaći — kad se razmatra izborni uspjeh narodnjaka u dubrovačkom i kotorskom okružju — da je u ovim okružjima bio slabiji utjecaj režimske birokracije, jer ona, iako autonomaški orijentirana kao i drugdje u Dalmaciji, nije u ovim okružjima mogla ostvariti značajniji utjecaj.

[226] Pero Čingrija, Dubrovnik i talijanska kultura. Časopis »Narod«, br. 6, Split 1888, 1 i 2.

[227] R. Petrović, n. d., 154.

Uspjeh narodnjaka u saborskim izborima 1861. godine u južnoj Dalmaciji bio je zaista velik. Od ukupno 11 zastupnika biranih u dubrovačkom i kotorskom okružju izabrano je 8 narodnjaka i samo 3 autonomaša. Od 4 zastupnička mjesta u kuriji vanjskih općina — sva 4 su pripala narodnjacima. Od 3 zastupnička mjesta u kuriji veleporeznika — također su sva 3 pripala narodnjacima. Autonomaši su pobijedili jedino u kuriji gradova s 2 : 1 i u kuriji trgovačkih komora, u kojoj se birao 1 zastupnik.

Na području splitskog okružja, u kojem se biralo 15 zastupnika, narodnjaci su osvojili samo 1 zastupničko mjesto i to pobjedom u jednom izborništvu kurije vanjskih općina: Makarska — Vrgorac — — Metković. Na području zadarskog okružja, u kojem se također biralo 15 zastupnika, narodnjaci su osvojili 3 zastupnička mjesta i to pobjedom u dva izborništva kurije vanjskih općina: Benkovac — Obrovac — Kistanje (1) i Drniš — Knin — Vrlika (2 : 1). Dok je brojčani odnos izabranih zastupnika — narodnjaka i autonamaša — u dubrovačkom i kotorskom okružju bio 8 : 3, u splitskom i zadarskom okružju je bio 4 : 26. Sigurno je da narodna svijest u splitskom i zadarskom okružju nije bila toliko neprobuđena koliko bi se moglo zaključiti iz tog pokazatelja. Od 16 zastupničkih mjesta u kuriji vanjskih općina (u ta oba okružja) narodnjaci su izborili 4 zastupnička mandata, tj. jednu četvrtinu ili 25 posto. Da su izbori u toj kuriji bili slobodni — da je, dakle, i narodnjacima bila dopuštena nesmetana predizborna kampanja, da režimski organi i režimska birokracija nisu utjecali na tok izbora zastrašivanjem i zavaravanjem birača, kao i pravljenjem raznih falsifikata — rezultati bi sigurno bili za narodnjake mnogo povoljniji. U kuriji gradova, u koja se u ta dva okružja biralo 5 zastupnika, pritisci režimskih organa i režimske birokracije bili su također veoma snažni. Narodnjaci su uspjeli pobijediti samo u jednom izborništvu (u gradu Makarskoj), ali im je poslije autonomaška saborska većina pri ovjeri zastupničkih mandata — na osnovi naručenih pritužbi i korištenja mogućnosti majorizacije — poništila taj mandat. Naknadnim izborima u Makarskoj autonomaši su osigurali izbor svom kandidatu. Autonomašima je još pomogla i nedemokratska izborna geometrija. Oni su uza se imali odnarođene i pretežno bogate ljude, a ti su ljudi, uživajući i izborne privilegije, birali u splitskom i zadarskom okružju u kurijama veleporeznika i trgovačko-obrtničkih komora ukupno 10 svojih zastupnika. Kao što se i očekivalo — svih 10 bili su pristaše Autonomaške stranke. Pobjeda autonomaša — bila je pobjeda vladine politike. Toj pobjedi prethodio je, dakle, odgovarajući oktrojirani izborni red, a uoči i u toku samih izbora osiguravali su je teror i krivotvoriteljska aktivnost režimskih organa i režimske birokracije.

Dalmatinski sabor — prvi parlament u historiji pokrajine Dalmacije[228] — bio je sazvan carskim patentom od 26. veljače 1861. za 6. travnja 1861. god. U Zadru, glavnom gradu »kraljevine« Dalmacije i sjedištu Sabora, Namjesništvo se pobrinulo da grad toga dana ima svečan izgled. Prozori najprometnijih gradskih ulica bili su urešeni »svakovrstnim šarenicama«.[229] U 9 sati ujutro okupljeni su saborski zastupnici na čelu s predsjednikom Špirom Petrovićem otišli »na pozdrav Njegovoj preuzvišenosti«, namjesniku Lazaru Mamuli.[230] Predstavništvo jedne pokrajine (»zemlje« u sastavu carstva) ide, dakle, da se pokloni carskom namjesniku! Namjesnik je iznad tog pokrajinskog predstavništva, on nije odgovoran tom predstavništvu, njega su postavili središnja vlada i car i samo njima bio je odgovoran. Da bi se bolje shvatilo to doba, valja imati na umu da je ono bilo veoma blisko dobu ukinute strahovlade Bachova apsolutizma, doba u kojem je režimska birokracija i nadalje bila svemoćna kao glavni oslonac i izvršilac vladine centralističke politike.

Poslije te posjete zastupnici su u 10 sati pošli na misu i to zastupnici katoličke vjere u katedralu Sv. Stošije, u kojoj je držao misu zadarski nadbiskup, ujedno i zastupnik-virilista u Saboru, a zastupnici pravoslavne vjere u parohijalnu crkvu Sv. Ilije, u kojoj je držao misu episkop pravoslavne dalmatinsko-istarske eparhije, također zastupnik-virilista u Saboru.[231] Nakon mise slijedila je inauguralna saborska sjednica, koja je imala svečani, a ne radni karakter.[232] Poslije podne, u 3 sata, započeo je zajednički ručak, koji je, u čast zastupnikâ, dao namjesnik Mamula. Za vrijeme ručka svirala je zadarska vojna glazba. Uvečer je priređena svečana rasvjeta grada. Na općinskoj zgradi bio je postavljen dalmatinski grb i veliki natpis: »Živio Dalmatinski sabor«. Vojna glazba je, svirajući, prošla glavnijim gradskim ulicama, a zatim nastavila sviranje ispred općinske biblioteke »Paravia«, u kojoj su se našli na okupu, pored namjesnika i zastupnikâ, i razni drugi ugledni uzvanici.[233] Pošto je tog dana bila subota, zasjedanje je nastavljeno prvom radnom sjednicom u ponedjeljak, 8. IV 1861. god.

O početku saborskog zasjedanja pisale su sve ondašnje novine. »La voce dalmatica«, list autonomaške orijentacije, donijela je istaknutim slovima u cijelom prvom stupcu na prvoj stranici svečano intonirani napis, u kojem se ističe 6. travnja 1861. godine kao radostan i veličanstven dan, jer se tog dana sastade Dalmatinski sabor. Napis

[228] Grga Novak, Prvi dalmatinski sabor i događaji s njim u vezi. Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. III, Zagreb 1957, 5.

[229] GD br. 29 (1861.), 2.

[230] Isto, 2.

[231] I pri svim kasnijim sazivima saborskog zasjedanja misa je prethodila početku saborskog rada. Misu su uvijek držali u tim crkvama virilisti — katolički nadbiskup i pravoslavni episkop.

[232] S takvom svečanom sjednicom započinjala su sva ostala saborska zasjedanja (1863—1912.).

[233] V. bilj. 229, isto, 2.

završava riječima: »Živjela Dalmacija!«[234] U toku toga prvog saborskog zasjedanja izrazile su se mnoge suprotnosti između autonomaških i narodnjačkih zastupnika. Polemike su bile naročito žestoke kad je narodnjački zastupnik Mihovil Pavlinović predložio da se u Saboru može govoriti i hrvatski.[235] Za središnju vladu u Beču bilo je najvažnije da se Dalmatinski sabor izjasni protiv odašiljanja delegata u Zagreb za pregovore s predstavnicima Hrvatskog sabora o sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom. Do tog izjašnjenja — na osnovi prijedloga autonomaškog zastupnika Galvanija — došlo je na četvrtoj saborskoj sjednici, 18. travnja 1861. god. Za Galvanijev prijedlog glasali su svi autonomaški zastupnici. Narodnjački zastupnici uzdržali su se od glasanja. Oni su, prethodno, uložili i pismeni protest.[236] Protestirali su zbog toga što je u dnevnom redu te sjednice pitanje odašiljanja delegata u Zagreb naznačeno kao prijedlog pokrajinske vlade. Smatrali su da to pitanje nije stvar prijedloga pokrajinske vlade nego carev nalog, koji treba izvršiti.

Zaključak autonomaške većine u Dalmatinskom saboru da se ne odašilju delegati u Zagreb na pregovore o sjedinjenju radosno su dočekali svi protivnici sjedinjenja u Dalmaciji. U Zadru je 18. travnja 1861. uveče, u znak slavljenja tog saborskog zaključka, organizirana svečana rasvjeta. Prozori su bili urešeni sagovima, a u kazalištu je priređen prigodni program. U pozadini kazališne pozornice, uz dalmatinsku zastavu, bili su istaknuti i grbovi Zadra, Splita, Dubrovnika i Kotora[237] — gradova u kojima su se nalazila sjedišta okružne uprave. Autonomaška »La voce dalmatica« preko cijele prve stranice donijela je istaknutim slovima napis,[238] u kojem se isticalo da je 18. IV 1861. god. znamenit dan, dostojan uspomene, jer je tog dana Dalmatinski sabor proglasio dalmatinsku autonomiju.

Narodnjacima je bilo jasno da će autonomaška većina u Saboru nesmetano donositi odluke koje joj budu odgovarale. Isto tako da će ta većina, kad god bude htjela, lako odbacivati narodnjačke prijedloge. Kad je na saborskoj sjednici 23. travnja 1861. god. narodnjački zastupnik Đorđić predložio da Sabor zatraži oslobođenje uhapšenih birača iz općine Cavtat (prijedlog je podržao i Đorđićev stranački suborac Miho Klaić), taj su prijedlog autonomaški zastupnici odbacili.[239] Iako je u carskom patentu od 26. veljače 1861. god. bilo rečeno da zemaljski red za Dalmaciju »ne može još za sada sasvim stupiti u život« dok se ne izrekne konačna i valjana odluka o državnopravnom odnosu »kraljevine« Dalmacije prema »kraljevini« Hrvatskoj i Slavoniji, autonomaši su — znajući stvarne stavove vlade u tom pogledu

[234] La voce dalmatica, nro. 14, Zara 1861, 1.
[235] Relazioni... (136), 3.
[236] GD br. 32 (1861.), 1.
[237] G. Novak, n. d. (228), 8.
[238] La voce dalmatica, nro. 16 (1861.), 1.
[239] GD br. 34 (1861.), 1.

— već time što su svojim zaključkom u Dalmatinskom saboru onemogućili odašiljanje pregovaračke delegacije u Zagreb, smatrali da se zemaljski red može u potpunosti primijeniti, pa su na saborskoj sjednici 22. travnja 1861. god. izabrali i Zemaljski odbor. Na kraju zadnje sjednice prvog saborskog zasjedanja, 24. travnja 1861, kad je to zasjedanje bilo odgođeno »na neodređeno vrijeme«, saborski potpredsjednik Ante Bajamonti je uskliknuo: »Živila autonomija dalmatinska!«[240] U tom usklíku bilo je za autonomaše sadržano značenje prvog saborskog zasjedanja. Sabor se, voljom autonomaške zastupničke većine, izjasnio za autonomiju Dalmacije.

Naivno vjerujući da će se u Beču moći nešto učiniti protiv zaključka većine u neodašiljanju delegata u Zagreb za pregovore o sjedinjenju, narodnjački zastupnici su — odmah po završetku saborskog zasjedanja — krenuli u Beč. Nekoliko dana poslije njih krenuli su u Beč i autonomaški zastupnici. Boravak u Beču uvjerio je narodnjačke zastupnike da je vladina politika na strani autonomaša. Vlada je 13. lipnja 1861. god. odobrila izbor Zemaljskog odbora u Dalmaciji. Time je očito smatrala da je Zemaljski red za Dalmaciju u cjelini primjenjiv i da je pitanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom »odloženo i, makar provizorno, ipak riješeno«.[241] Istaknuti narodnjak Vinko Milić, na osnovi praćenja postupaka režimskih ljudi, upozoravao je — spominjući pretora Andriju Agazzija, okružnog poglavara Pava Rešetara, namjesništvenog potpredsjednika i vladina povjerenika u Saboru Karla Rosznera i državnog ministra Antona Schmerlinga — da su svi oni »kao jedno tielo«, da »zakon povieda jedno« a »izvršuje se drugo po tajnih naputcih«.[242] Što se tiče autonomaške saborske većine, bilo je posve jasno da ona »neće dobra narodu svomu«. Narodnjačka saborska manjina, svjesna da joj snaga nije u brojnosti nego u akcionom jedinstvu, djelovala je, kako je izvještavao Cvietan Seočić,[243] kao jedno klupko — »kriepko i pošteno«, vazda »spravno na ljubav i na mač«.

S godinom 1861. intenzivno se nastavljala u Dalmaciji teška i neravnopravna politička borba. Začeci te borbe, programatski i akciono manifestirani još 1848. godine, i potom oživljeni potkraj 1860, dobili su u 1861. godini svoj najpotpuniji izraz na stranicama novinstva, preko političkih brošura, preko međusobna povezivanja političkih istomišljenika i utjecaja na stvaranje novih suboraca, u izbornoj aktivnosti za vrijeme saborskih izbora, u sjednicama prvog zasjedanja Dalmatinskog sabora, kao i preko raznolikih oblika političke djelatnosti poslije saborskog zasjedanja u pravcu daljeg poli-

[240] Isto, 1.
[241] G. Novak, n. d. (228), 14.
[242] Vinko Milić, Predlog Galvania i zemaljski red za Dalmaciju. Pozor, br. 100, Zagreb 1861, 1.
[243] Cvietan Seočić, Stražnji pregled sabora dalmatinskoga. Pozor, br. 117, Zagreb 1861, 2.

tičkog osvještavanja, okupljanja i usmjeravanja. »Godina 1861«, prema pisanju Mihovila Pavlinovića, »rastrgla je pokrov naše usnule Dalmacije, kojim su je pet viekova zašivali«.[244] Kad su se narodnjački zastupnici iz raznih krajeva Dalmacije prvi put našli zajedno za vrijeme saborskog zasjedanja u Zadru, oni su već tom prilikom »izmjenili poglede o zajedničkoj politici i taktici« i to ne samo u Saboru nego i inače. Ti njihovi dogovori — kao »početak objedinjavanja dotle nepovezanih lokalnih akcija«[245] — bili su veoma značajni. Oni su smatrali da je Narodnoj stranci za dalje potrebe političke borbe neophodan zaseban politički list. U »La voce dalmatica«, u kojoj su surađivali i narodnjaci, prevladali su autonomaši. U »Glasniku dalmatinskom«, koji je bio poluslužbeni list pokrajinske vlade, nisu se mogli objavljivati veći i raznolikiji politički članci. Uz to, odnarođeno građanstvo nije ni pratilo taj list, koji je izlazio na hrvatskom jeziku. Zagrebački »Prozor«, koji je pratio i dalmatinske prilike, malo se čitao u Dalmaciji.

Dogovor o pokretanju narodnjačkog glasila u Dalmaciji prerastao je već u drugoj polovici 1861. godine u konkretna nastojanja za njegovo ostvarenje. Angažiranjem splitskih narodnjaka pronađen je i odgovarajući urednik tog glasila u osobi mladog profesora Natka Nodila, koji je iz Splita prešao u Zadar, gdje se 1. ožujka 1862. godine pojavio prvi broj lista »Il Nazionale«. Otada je »najveća odgovornost za održanje narodnog glasila pala na zadarsku grupu i ujedno je jezgra života narodne stranke prenesena u Zadar i u Zadru ostala«.[246]

List »Il Nazionale« izlazio je ispočetka na talijanskom jeziku da bi što uspješnije vršio svoju propagandno-političku misiju među građanstvom, koje je, uslijed odnarođivanja u školama, kao i uopće uslijed nametnute supremacije talijanskog jezika — taj jezik više voljelo i bolje poznavalo. Pa i većina prvaka Narodne stranke, stječući svoje obrazovanje od osnovne škole do sveučilišta na talijanskom jeziku, bolje je poznavala talijanski nego svoj materinski, hrvatski jezik. Iako su u »Il Nazionalu« surađivali i Klaić, i K. Vojnović,[247] i Monti,[248] i Danilo, i Pavlinović i još neki drugi prvaci Narodne stranke, Nodilovo pero bilo je najaktivnije. On se »svojim

[244] M.(ihovil) P.(avlinović), Godina 1861. u našoj domovini. Prilog k NL br. 3, Zadar 1862, 1.

[245] Ivan Grgić, Oko postanka »Nazionala« — »Narodnog lista«. Zadarska revija, br. 4 (1960.), 278.

[246] Isto, 279.

[247] Kosto Vojnović, tada odvjetnik u Splitu i tajnik splitske Trgovačko-obrtničke komore, vatreni narodnjak, napisao je i objavio 1861. brošuru »Un voto per l'unione«, koja spada među prve i najpoznatije programatske spise dalmatinskog narodnog preporoda.

[248] Lovro Monti, tada odvjetnik u Kninu, istakao se perom i dotada kao suradnik Morpurgova godišnjaka »Annuario dalmatico« i kao autor brošure »Considerazioni sull'annesione del Regno di Dalmazia a quelli di Croazia e Slavonia«, Spalato 1861.

pisanjem nameće divljenju i priznanju« i »samih narodnih protivnika«.[249] Listom »Il Nazionale« Narodna je stranka sve uspješnije povezivala svoje pristaše širom Dalmacije. U svima njezinim akcijama najviše se i prvenstveno isticalo to njezino borbeno glasilo. »Il Nazionale« je pratio rad i Dalmatinskog sabora, i uvijek opširno izvještavao o tome radu, obrazlažući i podržavajući nastojanja narodnjačkih zastupnika.

Kako osnivanje političkih organizacija nije bilo dopušteno, a mogla su se osnivati društva za unapređivanje znanosti, kulture i prosvjete, Narodna stranka je u stvaranju takvih društava vidjela svoje važne suradnike. Jer, znanost, kultura i prosvjeta značajni su čimbenici i u nacionalnom osvještavanju stanovništva. Dana 27. srpnja 1862. god. bila je otvorena Matica dalmatinska u Zadru.[250] Te godine bile su otvorene i prve dvije narodnjačke čitaonice i to: 4. svibnja — Slavjanska čitaonica u Dobroti,[251] i 30. rujna — Slavjanska narodna čitaonica u Splitu.[252] Iduće 1863. godine bile su otvorene još dvije nove čitaonice i to: 14. veljače — Narodna čitaonica u Zadru,[253] (obnovljena) i 15. prosinca — Narodna čitaonica u Dubrovniku.[254] Te i ostale narodnjačke čitaonice, koje su se zatim osnivale, bile su ne samo kulturno-prosvjetne ustanove, nego i mjesto za političko okupljanje i dogovaranje. Za razliku od talijanaških čitaonica, u koje su imali pristupa samo bogatiji i ugledniji građani, narodnjačke čitaonice bile su ustanove otvorena tipa, za sve društvene staleže. »Findelj se miješao sa šeširom, a kamparan gospodskim haljetkom«.[255] U tim čitaonicama sastajali su se ponekad i saborski zastupnici s lokalnim prvacima svoje stranke i sa svojim biračima. Tu su vršeni dogovori i o kandidiranju saborskih zastupnika i uopće o političkoj aktivnosti uoči i za vrijeme novih saborskih izbora.

»Il Nazionale« i njegov dodatak na hrvatskom jeziku — »Prilog k Narodnom listu« — ukazivali su biračima, pored ostalog, i na to kako će najbolje izvršiti svoje biračke dužnosti. U jednom takvom napisu isticalo se da se svi muškarci u izborništvima kurije vanjskih

[249] Jub. br. NL (1862—1912), Zadar 1912, 7.

[250] Petar Karlić, Matica dalmatinska, Zadar 1913, 51.

[251] Miloš Milošević, Slavjanska čitaonica u Dobroti i preporodna kulturno-politička strujanja. Zadarska revija, br. 1 (1963.), 7.

[252] Dušan Mangjer, Slavjanska narodna čitaonica (Jedna pedesetgodišnjica). Sloboda, br. 79, Split 1912, 1.

[253] Julije Grabovac, Narodne čitaonice i njihova uloga u narodnom preporodu u Dalmaciji (1860—1870.). Zadarska revija, br. 5 (1963.), 369. V. i G. Novak, Dva priloga upoznavanju borbe Dalmacije za sjedinjenje s Hrvatskom krajem XIX. i poč. XX. st. Radovi centra JAZU u Zadru, sv. 22—23, Zadar 1976, 25. Čitaonica u Zadru obnovljena je 1862, a prostorije otvorene 1863. g.

[254] Ivo Perić, Društveno-politička i kulturna djelatnost Narodne štionice u Dubrovniku (1863—1887.). »Dubrovnik«, br. 2 (1964.), 50.

[255] X., Naši stari u borbi za narodne ideale. Iz Sinja, Jub. br. NL (1862—1912.), Zadar 1912, 83.

općina koji »imaju pravo na biranje« treba da sastanu »da se dogovore tko bi bio za izbirača najsposobniji«. Birani birači — savjetovalo se dalje u tome napisu — mora biti »pošten čovjek, i da se ne pušta nerazborito zavesti za tim ili ovim, radi vlasti ili imena, nego da znade poglavito razabrati što je narodu koristno«.[256] I pojedini narodnjački zastupnički kandidati obraćali su se svojim biračima preko tih listova, iznašajući im za što će se boriti u Saboru ako budu izabrani. Tako je, npr., Kosta Vojnović, izabran za zastupnika u kuriji veleporeznika kotorskog okružja u naknadnim izborima 1863. god., obrazlagao svojim biračima potrebe za kojih se ostvarenje valja zauzimati.[257] U prvom redu on je istakao potrebu »da se uvađa u javni život, osobito u učione i u sud, narodni jezik, kojemu, tko htio oli nehtio, suđeno je prvenstvo na ovoj slovjenskoj zemlji«. A što se talijanskog jezika tiče, on je tu »dobrodošli gost« i samo kao takvog treba ga poštivati. Nužno je prokrčiti put »razvijanju i usavršavanju ustavnih sloboštinah« i nastojati da se »uzmnože izvori obćega blagostanja« kako bi se lakše mogle »podnositi tegobe kojimi su naprćeni prvi koraci slobode«. Isto tako bit će neophodno »pružiti ruku« i političkim protivnicima »kad god hoće napredak slobode i blagostanja otadžbine«. On, Kosto Vojnović, prešavši »saborski prag«, vazda će imati na umu te potrebe, što obećaje »vam (tj. biračima — I. P.), otadžbini, i samomu sebi«.

Borba za ostvarivanje tih potreba — u tadašnjim teškim uvjetima — bila je veoma mukotrpna. Sve što su pokretali narodnjački zastupnici dočekivano je od autonomaške saborske većine i od režimskih organa s omalovažavanjem. Mnogi su narodnjaci bili sumnjičeni kao protudržavni elementi. Za mnoge nepravde učinjene narodnjacima nitko nije odgovarao. O tome je u Saboru 1863. god. govorio i narodnjački zastupnik Marin Đorđić. On je npr. iznio da su Vragolov i drugovi iz Cavtata i Konavala nedužno tamnovali, a da birokrati u Cavtatu (pretor Agazzi, činovnik Matković i općinski upravitelj Casilari) nisu zbog toga stavljeni pred odgovornost. Dapače, Casilari je i dalje »vlastima ugodan«, a Agazzi i Matković su »na veću čast promaknuti«. Zaključujući svoje izlaganje Đorđić je upozoravao »da birokracija nama vlada«.[258] Proganjani su bili i narodnjački saborski zastupnici. Tako je, npr. istaknuti narodnjak i saborski zastupnik Juraj Pulić premješten 1862. god. iz Zadarske u Splitsku gimnaziju samo zbog toga da se oslabi zadarsko narodnjačko jezgro, koje je preuzimalo glavnu rukovodeću ulogu u dalmatinskoj Narodnoj stranci. Ali, pošto je Pulić, kao istaknuti narodnjak, smetao režimu i u Splitu, bio je odatle već 1863. god. premješten na gimnaziju u Trento. Te iste godine (1863.) — zbog svog

[256] Prilog k NL br. 1 (1862.), 1.
[257] Kosta Vojnović, Mojim izbiraocem! Prilog k NL br. 19 (1863.), 2.
[258] Izvj. DS, II (1863.), 88.

političkog djelovanja — lišeni su profesorske službe u Zadarskoj gimnaziji istaknuti narodnjaci i narodnjački saborski zastupnici Miho Klaić i Ivan Danilo.

Režmu se, dakle, bilo najlakše obračunavati s onim opozicionim snagama koje su se nalazile u državnoj službi. Ostalim narodnjačkim saborskim zastupnicima, neovisnim o državnim službama, koji su bili advokati (kao npr. Maron Đorđić i Kosto Vojnović), posjednici (kao npr. Frane Borelli, Petar Radulović, Pane Sablić, Krsto Kulišić i Krsto Jerković) ili svećenici (kao npr. Mihovil Pavlinović) bilo je teže naškoditi.

Centralistička politika Schmerlingove vlade, kao i neobuzdana moć režimskih organa i režimske birokracije u Dalmaciji, izazvali su nezadovoljstvo i među jednim dijelom autonomaških zastupnika u Dalmatinskom saboru. To nezadovoljstvo zbližavalo ih je s narodnjačkim zastupnicima, što se vidjelo već i za saborskog zasjedanja 1863. god. Splitska autonomaška čitaonica (Gabineto di lettura), iz koje je, za vrijeme polemike Nodilo-Tommaseo (1862.) izbačen »Il Nazionale«, pretplatila se ponovno početkom 1864. na taj narodnjački list. To je tada učinio i Ante Bajamonti.[259] Za saborskog zasjedanja u prvoj polovici 1864. zbližavanje između narodnjaka i liberalnih autonomaša (prvenstveno onih iz splitskog autonomaškog kruga) postajalo je sve izrazitije. U toku toga zasjedanja prvaci Narodne i Autonomaške stranke Miho Klaić i Ante Bajamonti održali su svoje poznate, poslije mnogo puta citirane govore, u kojima su, i jedan i drugi, s mnogo taktičnosti nastojali da se učvrsti započeto zbližavanje.[260] Klaić je istakao »Zovimo se mi kako hoćemo, ali nikad nećemo prestati biti ono što jesmo: jedan sam narod, jedna sama obitelj. Zvali se mi autonomaši, aneksionisti, narodnjaci ili kako hoćete — svi smo Dalmatinci i potom Slaveni. Borba koja nas razdvaja, nije borba plemenska, nije prosvjetna, nije narodna, već jedino jezična. Mi ne samo nismo neprijatelji jezika i kulture talijanske, nego pače priznajemo da njoj dugujemo ono što znamo. Baš zato jer odgojeni talijanskom uljudbom mi ne smijemo zatajiti svoje porieklo i postati neprijatelji svoga naroda. Talijanska je civilizacija u prvom redu narodna, i Dalmacija, pomažući ponarođenje, pokazat će se dostojnom plemenite odgojiteljice. Malena je naša domovina, ali po svome položaju, po svojim tradicijama, po elementima prosvjete, ona je pozvana da vrši veliki upliv na prosvjetni napredak bližnjih slavenskih naroda, naše braće. Na nama je da je uputimo k ljepšoj budućnosti«.

Na to je Bajamonti u svom govoru kazao: »Boreći se protiv sjedinjenja s Hrvatskom mi nismo vojevali ni proti jeziku ni proti narodnosti našoj. Naše je djelovanje odgovaralo programu: Slaveni

[259] Miho Klaić — Mihovilu Pavlinoviću, Zadar 13. I 1864. — A. Palavršić i B. Zelić, n. d., 28.

[260] V. Kisić, n. d., 98 i 99.

i sutra, Hrvati nikada! Za nas je jedno pitanje aneksije, a drugo narodnosti. Na terenu prvoga nećemo se moći sporazumiti nikada, barem ne dok Iztočno pitanje ne dobije većeg zamaha; na terenu drugog moramo se i hoćemo sporazumiti. U ostalom, riešenje pitanja o sjedinjenju sigurno ne ovisi o nama. Bude li odgovaralo vrhovnim interesima države da od nas stvori Hrvate, mi ćemo morati biti; bude li koristilo da nas ostave kakovi smo: Slaveno-Dalmatinci, mi ćemo takovi ostati... Mi danas moramo nastojati, da spojimo sve liberalne frakcije ove komore, neka se ustanovi jedna liberalna stranka u zemlji, koja će se, pretpostavljajući pitanje slobode drugim pitanjima manje važnosti, moći energično opirati sili vladine stranke i pokazati da nismo mi liberali neprijatelji vlade Nj. Veličanstva, nego oni javni službenici, koji, progoneći svaku plemenitu ustanovu, pa napokon i namjeru ovoga koji ih je stvorio nastoje da pogaze naše dobrostanje, da na njemu podignu svoju ličnu sreću. Vrieme je već da iskreno kažemo i uzdignuta čela: izuzam aneksije, program aneksionista i naš je program«.

U toku tadašnjeg zasjedanja izraženo je i negodovanje zbog otpuštanja iz profesorske službe dvojice saborskih zastupnika, Klaića i Danila. Prisutni vladin povjerenik Karlo Roszner upozorio je da se o vladinim odlukama ne može raspravljati u Saboru. Na tu intervenciju vladina povjerenika reagirao je Miho Klaić, rekavši da je kritika upućena vladi sasvim opravdana, jer da on nije suspendiran zbog nedostataka u vršenju profesorske službe, nego »radi svoga djelovanja kao zastupnik«.[261] Ta kritika vlade i započeta suradnja između narodnjaka i liberalnih autonomaša imale su za posljedicu da je carskim patentom od 6. travnja 1864. god. Dalmatinski sabor bio raspušten.[262] Tim istim patentom bili su raspisani i novi saborski izbori.

Zastupnici su 7. travnja 1864. god. obaviješteni o raspustu Sabora. Toga dana, izvan sabornice, sastali su se narodnjački zastupnici i liberalni dio autonomaških zastupnika da se dogovore o svom daljem političkom djelovanju. Tim dogovorom nastao je njihov Liberalni savez (Unione liberale). U odnosu na političko djelovanje u Dalmaciji taj je dogovor sadržavao slijedeće: »1. Dvie liberalne frakcije razpuštenog sabora sastavljaju *narodnu stranku* u zemlji u svrhu provođenja i razvijanja narodnog načela u svim njegovim elementima i ustavnih sloboština. 2. Kad bi vlada podastrla zakonodavnom tielu zemlje pitanje sjedinjenja, prama kojemu svaka frakcija — uzdržavajući se da preduzme inicijativu — pridržava sebi podpunu slobodu, manjina će se morati pokoriti glasu većine sabora i poštovati u njemu volju zemlje zakonito izraženu. 3. U budućim izborima za pokrajinski sabor morat će se založiti za uspjeh svih onih kandidata, koji bijahu u opoziciji u netom raspuštenom

[261] Isto, 99.
[262] Prevodi ilirskih zakonah... Kom. V — 15. IV 1864, 35.

saboru. 4. Što se tiče novih kandidata morat će obje frakcije doći do nekog prethodnog sporazuma prije nego popusti manjina glasova većini. 5. Pošto je »Nazionale« jedini neodvisni organ u pokrajini i koji će i sam, u múku pokrajinskog sabora, predstavljati zakonitu i poštenu oporbu, obje frakcije liberalne stranke brinut će se za njegov obstanak i ekonomski napredak«.[263]

Na tom se sastanku govorilo i o daljem političkom ponašanju dvojice zastupnika u Carevinskom vijeću, Josipa Deškovića i Stefana Ljubiše (ostala trojica zastupnika u tom Vijeću nisu bili pristaše Liberalnog saveza). Tim zastupnicima, Deškoviću i Ljubiši, date su ove upute: »1. Sjediti na desnici zastupničke komore i glasovati u svim važnim pitanjima sa umjerenom frakcijom federalista. 2. Prikazati u privatnoj audijenciji Nj. Veličanstvu žalostno stanje javne uprave u Dalmaciji, događaje koji su pretekli razpust sabora, i nuždu da se vojnička vlast odieli od građanske u vrhovnoj upravi zemlje, te da se ova povjeri inteligentnoj osobi, prožetoj duhom novih ustanova i koja pozna podpuno oba jezika kojima se govori u zemlji. 3. Da prikažu i carevinskom vieću ovo stanje zemlje, te iznesu dotične predloge i interpelacije u formi koja im se bude činila najpodesnija«.[264]

Nastanak Liberalnog saveza značio je jačanje i koncentraciju političke opozicije u Dalmaciji. Režim je nastojao razbiti tu opoziciju metodama pritiska na njezine istaknutije pripadnike. Protiv zastupnika Mihovila Pavlinovića podignuta je optužnica zbog njegova članka »O narodnosti«, objavljenog u »Il Nazionalu« još 1862. god., a istodobno i protiv urednika tog lista Natka Nodila, i to »radi zločina bunjenja«.[265] Protiv zastupnika Ante Bajamontija postupljeno je tako što je u lipnju 1864. god. raspušteno splitsko općinsko vijeće, kojem je Bajamonti stajao na čelu kao općinski načelnik, a rukovođenje općinskim poslovima povjereno otada komesaru Josipu Lanevi. Bilo je očito da će u predstojećim saborskim izborima vlada sve poduzeti da bude izabrano što manje pristaša Liberalnog saveza.

Ali, ni narodnjaci ni liberalni autonomaši nisu mirovali. Idući u susret novim saborskim izborima oni su nastojali, objašnjavajući svoje stavove, pridobiti naklonost što većeg broja birača. Mihovil Pavlinović, koji se nije mogao kandidirati, jer se nalazio pod navedenom optužnicom, također se obratio svojim bivšim biračima. U članku koji im je namijenio[266] on je pisao: »Kad ste vi mene imenovali vašim zastupnikom, vi se niste ugledali ni u slavno ime, ni u

[263] V. Kisić, n. d., 99.

[264] Isto, 99.; Josip Beroš, Liberalni savez. Zadarska revija, br. 4—5 (1961.), 362 i 363.

[265] V. Kisić, n. d., 99.

[266] Mihovio Pavlinović, Moji izbirači! Primorci, Vrgorčani, Neretvani! — Pril. uz NL br. 33 (1864.), 1.

visoko dostojanstvo, nego u onu žarku ljubav kojom vi znate, da ja, pučki sin, od moga ditinstva ljubim sve što je narodno, sve što je pravedno, što je i vaše i moje. Nitko vas nije od moje strane ni mitio, ni nagovarao; nego vi ste sami u jedan glas meni rekli: ti si naš čovik, ti si nam zastupnik... Od onoga dneva nije meni bilo prosto hladovati u prvošnjoj samoći, nego me je red bio da se istaknem iz moga zavičaja, da izađem prid svit i da kažem vaše potribe; da odkrijem ljute vaše rane, da proglasim vaše želje, i da branim u saboru pravice moga zabačenoga naroda«.

Biračima su davane i upute kakve ljude treba birati za saborske zastupnike. U tima je uputama naglašavano: »Ljude pametne, vruće rodoljube, ljude slobodoumne i neodvisne, te ćemo izabrati da nam budu zastupnici«.[267] Ukazivalo se i na ulogu župnikâ u novim saborskim izborima, na njihov utjecaj da birači izađu na birališta i da, birajući zastupnike, izaberu prave borce za narodne interese.[268] Očekivalo se da će birači biti i zastrašivani kako ne bi izašli na birališta ili da pod pritiskom režimske birokracije ne glasaju za kandidate koji su označavani kao protivnici države i bunitelji.

Obraćajući se svojim biračima narodnjački zastupnik kandidat Ivan Danilo je saopćavao: »Moja politička načela sadržana su u dvije riječi: Narodnost i Sloboda«. On želi i zalagat će se da se broj pučkih škola umnoži, da se uvedu porotni sudovi, da se služba u vojsci »skrati i ublaži«, da se unaprijede trgovina i pomorstvo, da se popravljaju i grade putevi i luke, da se pošume ogoljela brda i planine, da se reguliraju potoci i rijeke, da se potpomogne poljodjelstvo, ribolov i »svaki rukotvorni obrt«, te da se razvijaju znanost i umjetnost. On želi i zalagat će se da se riješi i kmetsko pitanje. To rješenje vidio je u sporazumu između vlasnikâ i obrađivačâ zemlje. A oni bi se tako trebali sporazumjeti da vlasnici budu pravedno obeštećeni, odnosno da novi vlasnici zemlje ne budu nepravedno opterećeni. Naglasio je da »to narodna pravda iziskuje« i da »to hoće narodna sloboda«. Jer, i gospodari zemlje i težaci su »narodni sinovi«, i jedni i drugi »imaju svoja prava«.[269] Takav stav u tom pogledu, koji je u stvari značio odlaganje rješavanja tog važnog životnog pitanja za velik broj kmetova i težaka, zauzimali su i ostali prvaci Narodne stranke, štiteći prvenstveno pravo posjednika, što svjedoči i o njihovoj klasnoj pripadnosti.

U pojedinim izborništvima djelovali su i izborni odbori. Narodnjački izborni odbor (»Izborni narodni odbor«) za izborništvo vanjskih općina Knin—Drniš—Vrlika uputio je izborni proglas biračima

[267] Pril. uz NL br. 43 (1864.), 1.

[268] M.(ihovil) P.(avlinović), Župnici i novi izbori. Pril. uz NL br. 57 (1864.), 2.

[269] Giovanni Danilo, Allo spettabile popolo della marina, del continente e dei distretti di Traù, Spalato ed Almissa, ed ai suoi onorevoli elettori. Il Nazionale, nro. 61, Zara 1864, 1.

Kninske, Drniške i Vrličke krajine,[270] koji počinje pitanjima: »Kakva su naša načela? Kamo ćemo mi? Šta tražimo, šta hoćemo? Na ta su pitanja u istom proglasu dati i odgovori: »Mi mislimo da bez poštene i pametne slobode narodu nema ništa, a bez narodnosti nema naroda. Mi mislimo da najbolje narodni ljudi i sinovi, koji s narodom, u narodu i uz narod živu, a o ničijoj kesi ili volji nevise, mogu i slobodu i narodnost uzčuvati i učvrstiti«. Potpisnici tog proglasa, u ime svojih istomišljenika, traže da se njihova »Slovinska narodnost« prizna i u svemu izjednači s pravima ostalih naroda u Austrijskoj carevini, »da se što je moguće prie uvede narodni jezik u sudove i u škole«, da se poveća broj osnovnih škola i da u Dalmaciji »bolja uprava upravlja«. Oni traže: »da slobodno« biraju »slobodne ljude«. Biračima su predlagali izbor Pane Sablića i Krste Kulišića, koji su i u prethodnim saborskim izborima bili izabrani u tom izborništvu. Proglas je završio riječima: »Ako narod oslanja na nas svoje povjerenje, nek ide za nami«.

Odbor Liberalne unije u Splitu, uoči saborskih izbora, izdao je proglas biračima splitskog okružja.[271] U tom je proglasu preporučeno biračima da glasaju za zastupničke kandidate koji će se tokom idućeg saborskog zasjedanja zauzeti za ove potrebe: 1. da se unesu preinake u Zemaljski red, koje bi omogućavale da Sabor može ozakoniti upotrebu narodnog jezika, da se unesu preinake u Izborni red, na osnovi kojih bi se omogućilo neposredno biranje u svim kurijama i da se broj izborništva u njima pravičnije rasporedi, te da se smanji broj zastupnika iz redova činovnika u državnoj službi (taj broj ne bi smio biti veći od jedne petine ukupnog broja zastupnika), 2. da se donese zakon koji će se određivati kako će se postepeno uvesti narodni jezik u škole i sudove i koji bi bio odmah primjenjiv, 3. da se poveća broj osnovnih škola, da se u njima drži nastava na narodnom jeziku i da se za njih poveća državna dotacija, 4. da se što prije otvori učiteljska škola za izobrazbu osnovnoškolskih učitelja, 5. da se pravednije odrede nameti za bolnice, 6. da se predlože zakoni o zaštiti poljodjelskih imanja i o iskorjenjivanju hajdučije, 7. da zakon o općinama dobije carsku potvrdu i da odmah stupi na snagu, 8. da se stvore zavodi javne veresije koji bi potakli štednju i »promet mrtvih glavnica u korist poljodjelstva i trgovine« i da se otvori put stranom novcu, 9. da se popravi postojeći hipotekarni sustav, 10. da se povoljnije regulira vojna služba.

Pojedini zastupnički kandidati kontaktirali su sa svojim biračima i preko štampe. Kosto Vojnović je pisao svojim biračima u kotorskom okružju da im se obraća »kao vojnik, koji želi da ga ostave na svome mjestu da ispuni svoju dužnost«. Iako je za prethodnog saborskog saziva bio zastupnik kratko vrijeme, nastojao je

[270] Il Nazionale, nro. 62 (1864.), 1.; Pril. uz NL br. 63 (1864.), 1.
[271] Il Nazionale, nro. 64 (1864.) 1 — »Elettori del circolo di Spalato!«

da svojim zalaganjem izvrši obećanje dato biračima. Ako ga birači i ovaj put izaberu,[272] založit će se: 1. da se dovrši primorski put koji povezuje dubrovačko i kotorsko okružje, 2. da se u Kotoru sagradi opća bolnica, 3. da se u Kotoru osnuje realna gimnazija, 4. da se u Herceg-Novom unaprijedi učilište »za brodarstvo i jezike«, 5. da se uvede ravnopravnost vjerskih obreda katoličke i pravoslavne crkve, 6. da pokrajina i država potpomognu razvoj pomorstva kako bi se podmladio taj »stari cvijet bogatstva i uljudnosti«.

Lujo Moretti se obratio svojim biračima u izborništvu vanjskih općina Trogir—Split—Omiš, govoreći im da stupa pred njih da im iskaže »ono malo« što on može uraditi i za što će se boriti.[273] Nastojat će da ustavna prava omoguće narodni razvitak, da se potiče i omogućava prosvjetni i materijalni napredak puka, da se postepeno uvede narodni jezik u školstvo i sudstvo i da se pospiješi donošenje konačnog pravilnika o odnosima zemljoposjednika i težaka, koji bi uvažavao »poštenje i pravicu« pri rješavanju tog pitanja. Iako je mlad i s kratkim iskustvom u javnom radu, obraća se biračima jer zna da im je stalo da dadu svoje povjerenje samo čovjeku (kakav je i on), »koji ne zavisi od nikoga, nego sam o sebi i o svojim osvjedočenjima«. Njega ništa ne bi moglo zavesti da misli i djeluje protiv interesa svojih birača, jer smatra da su ti interesi istodobno i »korist cieloga naroda«.

U svom proglasu biračima u kuriji veleporeznika dubrovačkog okružja Miho Klaić je govorio i o svom dotadašnjem zastupničkom djelovanju u Saboru. »Nadahnut mojom savješću i vašom korišću, radio sam da odgovorim mučnom činu; a jesam li baš odgovorio evo me da vas upitam prikazujuć se vašem odgovoru na bliskim izborima«.[274] Smatra da se borio »u raspuštenom Saboru« za sve ono što mu se činilo korisno i protiv svega što mu se činilo štetno za Dalmaciju. S obzirom na to da se među dubrovačkim veleporeznicima nalazio i znatan broj plemića narodnjaka, Klaić je, govoreći o rješavanju kmetskog pitanja, pokazao svoju izrazitu priklonjenost zaštiti plemićkih interesa. On je u tom proglasu kazao da kmetsko pitanje treba urediti, ali ne tako da se »pod izlikom pučke koristi« potkopa »vlasničko pravo«, za koje navodi da je »stožer uljudnog društva« i »temelj prave slobode«. Uvjeravao je birače da zna »održati zadanu besjedu« i da će se i u buduće jednako boriti »slobodnom riječi i nezavisnošću glasa«.

Saborski izbori su bili zakazani za dane 20., 25. i 30. kolovoza 1864. godine. »Il Nazionale« je uporno preporučivao izbor zastup-

[272] Costantino Vojnović, Elettori altocensiti del circolo di Kattaro, Il Nazionale, nro. 64 (1864.), 2.

[273] Luigi Moretti, Elettori de'comuni foresi di Traù, Spalato ed Almissa! Il Nazionale, nro. 64 (1864.), 2.

[274] Michaele Klaić, Agli elettori maggiori nesiti del circolo di Ragusa. Il Nazionale, nro. 66 (1864.), 2.

ničkih kandidata pristaša Liberalnog saveza.[275] Režimski organi i autonomaška birokracija su i prije izbora pravili raznorazne pritiske kako bi se onemogućio izbor režimskoj politici nepoćudnih zastupničkih kandidata, a u toku samih izbora ti su pritisci prerasli u najbrutalnije nasilje. Ne samo okružni poglavari, pretori i komesari, nego i osobno namjesnik Mamula bili su najaktivnije angažirani u izbornim tokovima. Bila je angažirana i policija i žandarmerija, a ponegdje i vojska. U Kninu, npr., gdje je glasanje bilo omogućeno tek jednoj petini birača i gdje su zbog toga nastali neredi, izbori su obavljeni »uz asistenciju vojske«.[276] O mnogim kandidatima Liberalnog saveza proturani su glasovi da su to neprijatelji države i cara, veleizdajnici, pa prema tome tko glasa za te kandidate izlaže se velikoj opasnosti, jer podržava veleizdajničko neprijateljstvo.[277] Režimski organi i režimska birokracija nastupili su u tim izborima kao politička, vladina stranka. Ta je stranka posvuda isticala svoje kandidate: okružne poglavare, pretore, razne savjetnike iz činovničkih službi i druge režimu povjerljive i odane ljude.

Rezultat tih izbora vidljiv je iz prethodnih statističkih iskaza. Liberalni savez izborio je samo 13 zastupničkih mandata (od kojih su 9 pripali narodnjacima, a 4 liberalnim autonomašima).[278] Ali, i taj broj »narodnjaka i slobodnjaka« bio je značajan u borbi za narodna prava, koja je u Saboru i nadalje trebalo »zastupati, promicati i braniti«. Zastupnik Ante Rossi, izabran u kuriji vanjskih općina, u općini Imotski, zahvaljivao je svojim biračima na izboru,[279] ističući da će braniti »našu slovinsku narodnost«, »naš slovinski jezik« i »svu snagu uložiti« da se taj jezik »u učionam odmah, a u sudu što prije uvede«. Nastojat će da se »umale danjci i činovnici«, da se donesu zakoni o poljskim štetama, o pogodbama između vlasnika i korisnika zemlje, kao i o tome da se skrati vojna služba.

U tima saborskim izborima (1864.), s obzirom na navedene pritiske režimskih organa, ni jedan narodnjak nije izabran ni u kuriji veleporeznika, ni u kuriji gradova, ni u kuriji trgovačkih komora. Pritisci su bili osobito žestoki u izborništvima u kojima su za prethodnih saborskih izbora (1861.) bili izabrani narodnjaci. Tako su, npr., u dubrovačkom kraju režimski organi naročito nastojali da ovaj put (1864.) u izborništvu veleporeznika i u izborništvu vanjskih općina za općine Dubrovnik—Cavtat budu izabrani autonomaški zastupnički kandidati. U tome su uspjeli. A kako su ponovno bili izabrani autonomaški zastupnički kandidati i u izborništvu gradova

[275] Il Nazionale (1864.), nro. 64, 65, 66, 67, 68, 69.

[276] V. Kisić, n. d., 99.

[277] Liberalni savez trajao je sve do potkraj 1866. Njegovo postepeno gašenje započelo je već u 1865. god. Od kraja 1866. svi su autonomaši — i vladinovci i liberali — bili složni u okviru jedinstvene Autonomaške stranke.

[278] V. Kisić, n. d., 99.

[279] Pril. uz NL br. 69 (1864.), 1.

za grad Dubrovnik i u izborništvu trgovačkih komora za Dubrovnik i Kotor, Miho Klaić bio je ogorčen. Smatrao je, bez obzira na žestinu i metode pritisaka, da se trebalo organiziranije i energičnije suprotstaviti tim pritiscima, te je u tom ogorčenju pisao: »Što da Vam rečem o izborima u Dubrovniku? Znao sam da je u veleporezničkoj kuriji bilo slučajeva dezerterstva, ali sam se do posljednjeg časa nadao pobjedi. Na žalost, i Dubrovnik je demoraliziran grad, i svi oni naši takozvani liberali zapravo su štof policijskih agenata. Naša Atena ima, eto, za svoje predstavnike jednog Orsata Bondu i jednog Vicu Vuletića. Rekao bi s Giustijem: Smatram se Tatarinom samo da se više ne nazovem Dubrovčaninom«.[280]

U nekim sredinama poslije saborskih izbora nastavljeni su progoni narodnjakâ zbog njihove aktivnosti u tim izborima. Na udaru su bili i aktivniji svećenici, pristaše Narodne stranke. Tako je, npr. župnik iz Ljubitovice bio optužen »radi bunjenja« i odležao je 4 mjeseca u istražnom zatvoru, a jedan svećenik u Splitu bio je osuđen na 6 mjeseci zatvora »radi uvriede Nj. Veličanstva«.[281] Novi saborski sastav sa većinom autonomaša-vladinovaca izabrao je i u Zemaljski odbor i u Carevinsko vijeće samo ljude iz svojih redova.[282] Ni saborskoj većini, ni tim njezinim izabranicima nije bilo do narodnih interesa. Oni se nisu nalazili u službi naroda nego u službi vladine politike. Prema tome, oni su i bili predstavnici režima, a ne naroda. Kako je taj režim bio protunarodno orijentiran, i oni su djelovali protiv narodnih interesa.

Najviši organi državne uprave u Beču često su se hvalili da je austrijska carevina država u kojoj vladaju i u kojoj se poštuju zakoni. U Dalmaciji, koja se nalazila u sastavu te carevine, ti su zakoni — po uputama tih istih državnih organa — u mnogim prilikama kršeni od režimske birokracije, a ponekad i samovoljom te birokracije. Režimu nije odgovaralo da se u Dalmaciji razvija narodna — hrvatska i srpska — svijest, jer bi s tom sviješću rastao i narodni otpor politički složnih Hrvata i Srba. Nije mu odgovarala ni težnja da se izvrši sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, jer bi — nakon toga sjedinjenja — ujedinjeni hrvatski i srpski narod na tome prostoru bio moćniji i njegov otpor svakom obliku tlačenja jači. Stoga su dalmatinski narodnjaci bili toliko progonjeni i nije im dopuštano da slobodno koriste i ona skučena politička prava koja su proizlazila iz postojećih zakona. Kršitelji tih zakona na štetu narodnjaka u Dalmaciji bili su veoma dobro gledani od pretpostavljenih organa državne vlasti, te su, za te zasluge, i unapređivani u službi. Karlo Roszner, potpredsjednik dalmatinskog Namjesništva, bio je odmah nakon saborskih izbora 1864. god. premješten na višu

[280] Miho Klaić — Rafi Arneriju, Zadar 3. IX 1864. — I. Grgić, n. d. (108), 301.

[281] V. Kisić, n. d., 99.

[282] Pril. uz NL br. 91 (1864.), 1.

dužnost u Beč, a režimu odani Luigi Lapenna postavljen je za novog potpredsjednika u dalmatinskom Namjesništvu.

Lapenna je bio i saborski zastupnik, izabran u izborništvu zadarskih veleporeznika. Među saborskim zastupnicima, nametnutim u izborima 1864. god., bilo je više režimskih činovnika, kao što su bili Jakov Vuković, tajnik Namjesništva, Luigi Mery, savjetnik u Namjesništvu, i Andrija Nikolić, porezni podnadzornik, zatim okružni poglavari Stjepan Dojmi, Frane Zanchi i Jerko Alesani, pa pretor Josip Piperata, potom režimski pouzdanici iz Prizivnog suda: Nikola Lalić, predsjednik toga suda, i Jerko Vusio, savjetnik u tome sudu, te pripadnici autonomaškog i režimski orijentiranog visokog klera (biskup Ivan Zaffron). Od 1864. god. i oba virilista u Saboru bili su autonomaši: pored nadbiskupa Maupasa, autonomaša, autonomašima je otada pristupio i episkop Knežević, dotadašnji narodnjak. Lapenna je smatran političkim vođom ne samo autonomaške birokracije u Dalmaciji, nego i političkim vođom svih autonomaških zastupnika-vladinovaca u Dalmatinskom saboru.

Unutrašnjopolitički problemi višenacionalne Austrijske Carevine sve su više bujali i iziskivali svoja rješenja. Nova vlada (1865.) na čelu s ministrom-predsjednikom Richardom Belcredijem — ublažujući centralizam prethodne, Schmerlingove vlade, i tražeći izlaze iz postojeće državne krize — nastojala je zastupati »program nacionalnog sporazuma«.[283] Dalmatinski narodnjaci očekivali su od nove vlade da će se ona založiti za proširivanje i poštivanje građanskih sloboda,[284] ističući — sa stajališta prilika u Dalmaciji — da će ta vlada imati najjaču opoziciju u birokraciji.[285] Politika nove vlade vidjela se prvenstveno u ponašanju novog dalmatinskog namjesnika Franje Filipovića, koji je — za razliku od svog prethodnika na tom položaju, L. Mamule — pokazivao više razumijevanja za narodnjačke zahtjeve. Zbog toga je Filipović doživljavao ne samo otpore autonomaške birokracije nego i tužbe, koje su autonomaši upućivali u Beč protiv njega.[286] U Dalmatinskom saboru, iako je s novom vladom zauzimana i nova politička orijentacija, vladao je stari duh. Bio je to duh »bivšega državnog popečitelja«.[287] S obzirom na mišljenja da će taj saborski sastav, izabran 1864. god., biti raspušten, Miho Klaić je smatrao da bi narodnjaci u novim saborskim izborima pobijedili i postali saborska većina samo ako se izbori održe slobodno, »brez presije«.[288] Strossmayer, koji je budno

[283] Lj. Hauptmann, n. d., 775.
[284] Il Nazionale, nro. 61 (1865.), 1.
[285] Il Nazionale, nro. 75 (1865.), 1.
[286] Oni su ga napadali i na stranicama svog glasila »Il Dalmata«, kojem je prvi broj izašao 10. ožujka 1866. u Zadru.
[287] Pril. uz NL br. 76 (1865.), 1.
[288] Miho Klaić — Josipu Jurju Strossmayeru, Dubrovnik 23. VIII 1866. — Trpimir Macan, Iz korespondencije Miha Klaića. Historijski zbornik, g. XXI—XXII, Zagreb 1968—69, 459.

pratio političko stanje u Dalmaciji i potpomagao dalmatinske narodnjake, isticao je koliko bi bilo važno »kad bi narodna stranka kod novih izborah predobila«. Nestalo bi time — naglašavao je on[289] — »trista zalah, koja nas tište«.

Vladajući vrhovi Habsburške Monarhije morali su korigirati svoje stavove prema zahtjevima slavenske (hrvatske i srpske) većine u Dalmaciji. Na to su ih silila ne samo opravdana nezadovoljstva i političke akcije dalmatinskih Hrvata i Srba, nego još više i ostale okolnosti. Nakon rata s Pruskom i Italijom (1866.) Austrija je isključena iz Njemačkog saveza i otada je vidjela jačanje svoje moći jedino učvršćivanjem i širenjem na Balkanu. Pošto su i imperijalističke težnje ujedinjene Italije bile usmjerene prema istočnojadranskoj obali, Austrija je u Italiji gledala svog opasnog protivnika, a u talijanskom i talijanaškom elementu u krajevima duž istočnojadranske obale — mogući oslonac talijanske ekspanzionističke politike. Zbog toga je u Beču bilo odlučeno da se u Dalmaciji postepeno daje prednost hrvatskom jeziku. U tom svijetlu valja promatrati i odluku da se istaknuti narodnjak Miho Klaić ponovno uzme u državnu službu i postavi (u studenom 1866.) za pokrajinskog školskog nadzornika osnovnih škola.[290]

Međutim, režimski vrhovi nisu željeli da se ostvari sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Idući u susret austro-ugarskoj nagodbi, oni su raspustili gotovo sve zemaljske sabore,[291] da bi ovi iz svog novog sastava poslije izbora odaslali zastupnike u novo Carevinsko vijeće, koje bi odobrilo tu nagodbu i donijelo odgovarajuće državnopravne akte. Uoči nagodbe došlo je i do odstupa ministra-predsjednika Belcredija i do postavljanja novog ministra-predsjednika Friedricha Beusta, koji je imao zadatak da poslije nagodbe učvrsti austrijski centralizam. U vrijeme između Schmerlinga i Beusta pripravljala se, dakle, odluka o novom ustrojstvu vlasti u Monarhiji. To novo ustrojstvo, uzimajući za osnovu »pravo jačega«, nije dovelo »do pentarhije i historijskih naroda,[292] već do dijarhije trenutno najjačih, Nijemaca i Mađara«.[293] Dalmacija je — na osnovi zamisli austro-ugarske nagodbe — trebala ostati u austrijskom dijelu Monrhije, a banska Hrvatska u ugarskom dijelu Monarhije, što znači da s uspostavljanjem dualizma do sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom nije moglo doći. I zato su — prema nalozima iz Beča, usmjerenim prihvaćanju i podržavanju nagodbenjačke politike — novi saborski izbori u Dalmaciji trebali završiti pobjedom

[289] Jub. br. NL (1862—1912.), Zadar 1912, 88.

[290] M. Klaić — J. J. Strossmayeru, Zadar 24. XI 1866. — T. Macan, n. d., 461.

[291] Učinjeno je to carskim patentom od 2. siječnja 1867. Nisu bili raspušteni jedino Ugarski, Hrvatski i Tršćanski sabor — Pril. uz NL br. 3 (1867.), 2.

[292] Odnosi se na austrijske Nijemce, Čehe, Poljake, Mađare i Hrvate.

[293] Lj. Hauptmann, n. d., 775.

autonomaša. U predizbornim proglasima izbornih odbora Autonomaške stranke nije se toliko branilo pravo talijanskog jezika u Dalmaciji koliko se istupalo protiv sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. Tako se, npr., u izbornom proglasu autonomaškog izbornog odbora u izborništvu vanjskih općina Split—Trogir—Omiš preporučivalo biračima da ne glasaju za one koji žele »da nas pridadu Hrvatskoj«.[294] Režimski organi posvuda su djelovali protiv izbora najuglednijih narodnjaka, koji su osobito bili poznati kao istaknuti borci za sjedinjenje. O tome svjedoči i jedan od narodnjačkih prvaka, Kosta Vojnović, koji je bio kandidiran i izabran za saborskog zastupnika u izborništvu kotorskih veleporeznika. On je kazao da se kandidirao i iz prkosa, jer je »s visokog mjesta« iz Zadra »bilo naređeno: svakog drugog ali ne Vojnovića«.[295] Narodnjaci su, ulazeći u izbornu borbu i znajući koliko je režimska angažiranost usmjerena protiv zagovaratelja sjedinjenja, više isticali potrebu otpora tuđinštini, a manje svoje zalaganje za sjedinjenje. Na sjedinjenje kao izvanredno važno i veliko pitanje oni su podsjećali ističući da rješenje tog pitanja ne ovisi o njihovoj volji i da »neće biti ljudske moći, koja bi mu se oprla« kad dođe vrijeme da se sjedinjenje izvrši. Taj čin treba pripravljati i on — nadali su se — »izostati neće«.[296]

Narodnjaci su u toku izbora (1867.) nastojali ponovno osvojiti zastupničke mandate u onim izborništvima u kojima su ih za prethodnih izbora (1864.) izgubili i da postignu što veće izborne uspjehe u kuriji vanjskih općina, u kojoj su zą to imali i najviše izgleda. U izborništvima veleporeznika u Dubrovniku i Kotoru narodnjaci su uspjeli izboriti sva tri zastupnička mandata. U Dubrovniku su uspjeli sa vlastelinom Nikom Pucićem i Jurjem Pulićem, a u Kotoru s Konstantinom Vojnovićem. Juraj Pulić nije mogao biti kandidiran u ostalim kurijama, jer je imao prebivalište izvan Dalmacije, već samo u kuriji veleporeznika. Budući da nije bio veleporeznik, bogatiji dubrovački narodnjaci uknjižili su na njega dio svojih posjedničkih dobara kako bi ga učinili veleporeznikom i omogućili njegovu kandidaturu.[297] U kuriji vanjskih općina narodnjaci su izborili većinu. Pošto su zastupnici kurije vanjskih općina birali jednog prisjednika u Zemaljskom odboru, ta je narodnjačka većina izabrala iz svojih redova za prisjednika Ivana Vrankovića. Vranković je tako postao prvi prisjednik-narodnjak u tom izvršnom organu Dalmatinskog sabora.

Za vrijeme ovjere zastupničkih mandata narodnjaci su smatrali da se zastupnički mandat Luigi Lapenne ne može ovjeriti, jer Lapenna, izabran u kuriji gradova u izborništvu Hvar—Starigrad,

[294] Pril. uz NL br. 10 (1867.), 1.
[295] Izvj. DS, VII (1867.), 47.
[296] Pril. uz NL br. 4 (1867.), 1.
[297] Jub. br. NL, Zadar 1912, 14.

nije imao pasivnog biračkog prava. Tom je prilikom narodnjački zastupnik Mihovil Pavlinović u svom govoru veoma oštro kritizirao Lapennine postupke. Dok je Pavlinović govorio, autonomaški zastupnici su činili upadice, ometali ga i predlagali da mu se oduzme riječ, što je saborski predsjednik, autonomaš Špiro Petrović, koristeći svoje pravo, i učinio. Kad je u toku tog zasjedanja došla na red i ovjera Pavlinovićeva izbora (28. II 1867.), autonomaška je većina na osnovi neopravdanih pritužbi poništila taj izbor.[298] Poništavanje Pavlinovićeva zastupničkog mandata izazvalo je mnoge javne proteste kao i izraze podrške, koje su mu iskazivali narodne čitaonice, narodnjačke općine, te pojedini rodoljubi i prijatelji. U javnom pismu koje su Pavlinoviću uputili narodnjački saborski zastupnici N. Pucić, Klaić, V. Didolić, Đorđić, J. Kovačević, K. Kulišić, Ljubiša, Monti, Pulić, Radulović, Vranković, K. i Đ. Vojnović istaknuto je da se on, udaljen »od pokrajinskog zastupstva«, ne udaljuje »ni od naroda«, kojem je »plemeniti sin«, ni od prijateljâ, kojima je »ponos i dika«.[299] Zahvaljujući svima, također javno, Pavlinović je kazao da je doživio veliko zadovoljstvo videći »priznanje i ljubav svoga naroda«. On je poručivao: »Na naš prag dolaze povijesni događaji; ne dopustimo se zavaravati ni zastrašivati, bdijmo da nas događaji ne preteknu«.[300] Saborski izbori 1867. pokazali su da je narodna svijest znatno uznapredovala i, da su izbori bili slobodni, da bi uspjeh narodnjaka bio mnogo veći.

Kao saborska većina autonomaši su se i dalje ponašali u Saboru kako je to odgovaralo njihovim stavovima i interesima. Vidjelo se to i pri izboru saborskih odbora 1867. i 1868. god. U Odbor za praćenje rada Zemaljskog odbora, u Molbenički odbor i u Odbor za praćenje vladinih prijedloga nije bio izabran ni jedan narodnjački zastupnik. Autonomaši su — kako je to bilo vidljivo i iz pisanja njihova stranačkog glasila »Il Dalmata« — smatrali da je autonomija Dalmacije definitivno osigurana sklapanjem austro-ugarske nagodbe (1867.). Po toj nagodbi Dalmacija je pripadala austrijskom dijelu Monarhije (Cislajtaniji), a banska Hrvatska ugarskom dijelu Monarhije (Translajtaniji).

Narodnjaci su smatrali da je austro-ugarska nagodba otežala ostvarenje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, ali, pozivajući se na carske reskripte iz prethodnih godina po kojima se priznavala pripadnost Dalmacije banskoj Hrvatskoj, a isto tako pozivajući se na hrvatsko državno pravo, oni su vjerovali da je sjedinjenje moguće i da se za njegovo ostvarenje treba boriti. Položaj Dalmacije u državnopravnom pogledu, pogotovo poslije hrvatsko-ugarske nagodbe, postao je osobit. Dalmacija je — po odredbama

[298] V. bilj. 295, isto, 53.

[299] Pril. uz NL br. 19 (1867.), 1.

[300] Mihovil Pavlinović, Ai miei amici politici della dieta, alle comuni nazionali, alle čitaonice, agli amici e patriotti. Il Nazionale, nro. 36 (1867.), 1.

temeljnog državnog zakona od 21. prosinca 1867. god. — bila u sastavu austrijskih zemalja, zastupanih u Carevinskom vijeću, a po odredbama hrvatsko-ugarske nagodbe (1868.) smatrana je dijelom Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.[301] Videći borbenu upornost narodnjakâ, autonomaši su prema njima postajali sve drskiji, te su, naročito poslije 1867. god., pravili razne javne izgrede. Ponekad su se drsko ponašali i prema narodnjačkim saborskim zastupnicima. Tako su, npr., u kolovozu 1868. god., kad je putnički parobrod pristajao u splitskoj luci, dočekali zastupnika Mihovila Pavlinovića,[302] Vicu Didolića i Đorđa Vojnovića zvižducima, urlicima i ružnim riječima[303]. Takvi izgred autonomaša bili su naročito česti u Zadru.

I režimski organi, radeći na učvršćenju dualizma i videći u narodnjacima protivnike dualističke politike, pravili su tokom 1868. i 1869. god. razne pritiske prema Narodnoj stranci. U tome se osobito isticao namjesnik Ivan Wagner, po čijem je prijedlogu vođa Narodne stranke Miho Klaić, pokrajinski školski nadzornik, premješten u Kopar, Ali, Klaić nije prihvatio taj premještaj, nego se odrekao službe. U pismu koje je 12. srpnja 1869. uputio namjesniku Wagneru Klaić je naveo da je, obavljajući dužnost pokrajinskog školskog nadzornika, »želio, služeći državi, koristan biti svojoj zemlji« i da premještaj nije »ni zaželio ni zapitao«. Premještajem se htjelo — naglašavao je on — »otpraviti me u tuđu zemlju da me ne bude u mojoj« i time »ošinuti moje političko mišljenje«. Taj je premještaj bio i kazna zbog toga što je Klaić »ostao vjeran svomu iztočaju, svomu narodu«.[304] S obzirom na režimske pritiske kao i s obzirom na ponašanje autonomaške većine u Dalmatinskom saboru, narodnjak Niko Pucić je 1869. dao ostavku na dužnost saborskog potpredsjednika, koja je u Beču bila uvažena. Učinio je to, dakle, iz nezadovoljstva prema režimskoj politici, jer nije želio da ga smatraju čovjekom careva povjerenja. Razočaran nemogućnostima da se išta korisnije uradi u Dalmatinskom saboru za narodnosne interese, Puciću je bilo žao što je uopće dopustio da ga biraju za zastupnika, te je u jednom pismu pisao svom prijatelju Bogišiću: »U zao čas se ja upertih u ove hajduke i vrag odnio Miha Klaića, dum Lovru,[305] Rafa[306] i ostale prijatelje koji me ugnaše među ove živine koji, budući živine, ne

[301] Ferdo Čulinović, Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja. Zagreb 1961, 216 i 217.

[302] Pavlinović je izabran za saborskog zastupnika u naknadnim izborima 1868. god.

[303] Izvj. DS, VIII (1868.), 169 i 170.

[304] V. Kisić, n. d., 102.

[305] Odnosi se na don Lovra Kukuljicu, pripadnika Narodne stranke u dubrovačkoj sredini.

[306] Odnosi se na njegova rođaka Rafa Pucića, istaknutog narodnjaka, kasnije prvog načelnika ponarođene dubrovačke općine.

mogu se usporediti sa zastupnicima izobražene Europe«.[307] Poslije uvaženja Pucićeve ostavke, za novog saborskog potpredsjednika bio je imenovan autonomaš Luigi Serragli.

Na pritiske uperene protiv narodnjaka narodnjaci su odgovarali neustrašivošću i pojačanom političkom aktivnošću. Ta njihova aktivnost osjećala se i u narodu i u Dalmatinskom saboru. Za vrijeme saborskog zasjedanja u listopadu 1869. god. zastupnik Pavlinović je predao 210 peticija s preko 4.000 potpisa, kojima se tražilo oživotvorenje čl. 19. Temeljnog zakona o pravima građana od 21. prosinca 1867.[308] Narodnjački zastupnici su tada, između ostalog, predlagali i to da Sabor, štiteći zakonitost, izrazi ukor pokrajinskoj vladi zbog njezina miješanja i miješanja njezinih organa u poslove općina. U nekim istupima narodnjačkih zastupnika izražavalo se i nepovjerenje prema središnjoj vladi. Autonomaška saborska većina bila je ogorčena pred tom aktivnošću narodnjačke saborske manjine. Budući da je u to vrijeme bilo uvedeno izvanredno stanje u Boki Kotorskoj zbog ustanka u Krivošijama, ta je saborska većina — tražeći na sjednici od 19. listopada 1869. god. odgodu saborskog zasjedanja — nastojala prikazati narodnjačke zastupnike kao podstrekače nezadovoljstva u pokrajini i kao bunitelje.

U podnesku kojim su obrazlagali svoj zahtjev za odgodu saborskog zasjedanja autonomaški zastupnici su, uspoređujući ustanak u Krivošijama s narodnjačkom akcijom u Saboru i dovodeći te događaje u vezu naglašavali »da ognju iz pušaka na jednoj strani odgovara oganj iz srdaca na drugoj«. Isticali su da je pripremanje peticija u prilog hrvatskog jezika i sakupljanje »tolikih podpisa kod seoskog puka« stvorilo i veoma širok pokret i da je taj pokret intenziviran u nezgodan čas kad vlada »obilno pripušća hrvatskom jeziku«, dopustivši da bude nastavni jezik u Šibenskoj, Dubrovačkoj i Kotorskoj gimnaziji. Rasprave u Saboru o nepovjerenju prema vladi uzbudile su duhove i oni se »tom prilikom uzbuđeni« nisu »još umirili«. Upozoravajući na teško stanje na jugu pokrajine, upozoravali su da narodnjačke akcije u tim trenucima nisu u skladu »ni sa državljanskim razborom, ni sa domoljubljem«. I zato, tražeći odmah odgodu tog saborskog zasjedanja »dok ne prestanu iznimne okolnosti jednoga diela ove pokrajine«, odlučili su, kako bi kao saborska većina navodno odbacila sa sebe odgovornost, da napuste sabornicu,

[307] Ivo Perić, Valtazar Bogišić i njegove veze sa istaknutim narodnjacima u vrijeme narodnog preporoda. »Dubrovnik«, br. 3—4 (1962.), 68.

[308] Sadržaj tog člana glasi: »Sva su narodna plemena u državi ravnopravna, i svako narodno pleme imade nepovredivo pravo čuvati i njegovati svoju narodnost i svoj jezik. Država priznaje ravnopravnost svih zemaljskih jezika u školi, u uredu i u javnom životu. U zemljama, u kojima stanuje više narodnih plemena, imadu javne škole biti tako uređene, da se svakomu od tih narodnih plemena dadu potrebita sredstva da se mogu izobražavati u svome jeziku, a da nitko ne bude silovan naučiti i drugi koji zemaljski jezik« — List držav. zakona, br. 142, g. 1867.

»uvjereni da time vrše djelo domoljublja, odanosti i vjernosti njihovom vladaru«.[309] I zaista, čim je taj podnesak autonomaških zastupnika bio pročitan, oni su — uz poklike: »Živio Car!« — izašli iz sabornice. Dana 28. listopada 1869. god. saborsko zasjedanje bilo je odgođeno.

Taj pritisak, uperen protiv narodnjakâ, svjedoči koliko se saborska autonomaška većina bojala saborske narodnjačke manjine. Dok je većina imala podršku u vladi, manjina je imala podršku u narodu. Vlada se i vladina politika mogu mijenjati, ali narod ostaje sa svojim potrebama i težnjama. Očekujući da će režimski organi (vojska i potom sudovi) najokrutnije obračunati s ustanicima u Krivošijama i time za dulje vrijeme zastrašiti nezadovoljne narodne mase i u ostaloj Dalmaciji, autonomaška saborska većina je smatrala da će, napuštajući Sabor u ime domoljublja i vjernosti caru, izazvati i najžešće režimske pritiske prema narodnoj stranci i nanijeti joj udarce koji će je za dugo politički pasivizirati. Navikli na raznorazne autonomaške sračunate poteze i nepokolebljivi u svojim političkim nastojanjima, narodnjaci su učvršćivali svoje redove i podržavali svoje saborske zastupnike. U narodnjačkom se glasilu isticalo: »Naš se narodni položaj današnji zove borba, pa ćemo se mi i na dalje boriti kad imamo vriedne vođe, narodne zastupnike«.[310]

Suprotno očekivanju i željama Autonomaške stranke, režimski su vrhovi u Beču zauzeli drukčiji stav: oni u odlučili da se ustanak u Krivošijama obustavi mirnim pregovaranjem i da se ublaže dotadašnji pritisci prema narodnjacima. Odlučili su se na to iz više razloga. Ustanički kraj zauzima takav teško prolazni brdski teren da bi gušenje ustanka vojnom silom bilo vrlo teško i trajalo bi dulje vrijeme. Ustanici su se mogli prebaciti i u susjednu Hercegovinu pod turskom vlašću, kao i u susjednu Crnu Goru i s tih područja poduzimati borbene akcije. Prijelaz austro-ugarskih jedinica na ta područja izazivao bi šire međudržavne probleme i konflikte, što Austro-Ugarskoj uopće nije odgovaralo. Produžavanje ustanka djelovalo bi poticajno i na dalje, još jače manifestacije nezadovoljstva potlačenih naroda u Monarhiji, a bilo bi i pokazatelj inozemnoj javnosti o nepovoljnom stanju koje karakterizira unutrašnji život Monarhije. Ublažavati stavove prema narodnjacima značilo je dopuštati ono što im i zakoni — kao građanima — dopuštaju. U prosincu 1869. god. povučen je namjesnik Wagner, a vođenje namjesništvenih poslova povjereno umirovljenom dvorskom savjetniku Josipu Flucku. Zapovjedništvo nad austro-ugarskom vojskom u Dalmaciji preuzeo je general Gavrilo Rodić, koji je odmah — po nalogu iz Beča — i stupio u pregovore s ustanicima, oslanjajući se u mnogočemu i na sugestije Stefana Ljubiše i Đorđa Vojnovića, narodnjačkih zastupnika vanjskih općina Kotor—Herceg Novi—Risan—Budva.

[309] Izvj. DS, IX (1869.), 96.
[310] NL br. 79 (1869.), 1.

Fluckovo upravljanje poslovima Namjesništva bilo je privremeno — do postavljanja novog namjesnika. Novi namjesnik — prema stavu vladajućih vrhova u Beču — trebalo je da bude general Rodić. Ali, pošto je on imao prvenstveni zadatak da umiri ustanike i nije mu preostajalo dovoljno vremena za bavljenja drugim pitanjima u Dalmaciji, njemu je zbog toga za neko vrijeme povjereno samo zapovjedništvo nad vojskom. Pripremajući se za namjesničke poslove, Rodić se obratio Francescu Vergheriju, savjetniku u dalmatinskom Namjesništvu, tražeći od njega prave informacije o političkoj aktivnosti činovnikâ i o stranačkim odnosima u Dalmaciji. Odgovarajući na Rodićeva pitanja Vergherio je kazao da »velika većina dalmatinske birokracije (devet desetina)« sudjeluje u političkom životu i pripada Autonomaškoj stranci, te da su mnogi viši činovnici došli do svojih položaja »partijskim smicalicama i intrigama«, koje položaje inače »redovnim putem ne bi nikad postigli«. Kao pripadnici Autonomaške stranke činovnici u Dalmaciji »nose na savjesti velike prljavštine i zloupotrebe«. Oni su skloni da te nevaljalštine i dalje prave, a »dobro znaju da će biti tolerirani, spašeni i zaštićeni pod jedinim uvjetom ako se dušom i tijelom prodadu gospodujućoj stranci«. Činovnici surađuju i u autonomaškom glasilu »Il Dalmata«, puneći »stranice toga lista svim onim što znaju, a često i izmišljotinama da bi podržali svoje spletke, da bi dali izlijeva svojim suparništvima, svojim privatnim mržnjama i zavistima«. Vergherio je iznio podatak da je i namjesnik Wagner potpomagao »Il Dalmatu«, davši tom listu »novčanu potporu od nekoliko hiljada fiorina«.[311]

Te informacije pomogle su Rodiću da još bolje shvati uzroke narodnjačkih negodovanja prema režimskoj birokraciji, ali i da još bolje shvati dotadašnju politiku režima, jer je takva birokracija bila i čedo takve politike. Kako je namjesnička uloga imala karakter izvršnog organa vlasti, Rodić je dobro znao da će se u Dalmaciji toliko promijeniti prilike i odnosi koliko se bude promijenila vladina politika prema toj pokrajini. Promjena vladine politike u smislu vidnijeg popuštanja zahtjevima Narodne stranke bila je nužna. Na to su silili vladu ne samo otpori potlačenih i nacionalno osviještenih dalmatinskih Hrvata i Srba nego i nacionalno-politički otpori u drugim zemljama i pokrajinama austrijskog dijela Monarhije, koji su, iako međusobno organizaciono nepovezani, ipak činili manje-više istovrsan i snažan opozicioni front.

Dana 22. svibnja 1870. bili su, osim češkoga, raspušteni svi zemaljski sabori u Cislajtaniji. Novi saborski izbori u Dalmaciji, raspisani 3. lipnja 1870, zakazani su za dane 4. srpnja u kuriji vanjskih općina, 7. srpnja u kuriji gradova i u kuriji trgovačkih komora, i 9.

[311] Ivan Grgić, Birokracija i autonomaška stranka. Zadarska revija, br. 6 (1960.), 442—445.

srpnja u kuriji veleporeznika.[312] Odmah poslije raspisa izbora narodnjačko glasilo je pozivalo birače da budu što složniji: »Katolici i pravoslavni, grci i latini, kršćani i rišćani, kako mu drago se nazivali ili nas drugi zvali po crkvi, u jednom smo narodu, jedna krv, jedna braća; sada je na nam da se takovi pokažemo svi skupa, narod, glavari i sveštenici!«[313]

Vođa Narodne stranke Miho Klaić posjetio je voditelja namjesničkih poslova Josipa Flucka da se interesira kakvo je stajalište središnje i pokrajinske vlade prema slobodi saborskih izbora. Fluck mu je odgovorio »da se u smislu određenih i strogih vladinih uputstava organi pokrajinske vlade moraju držati u najstrožijoj neutralnosti i starati se samo za održavanje reda i poštivanje zakonitosti«.[314] Interesantno je spomenuti da je Klaić tada isticao potrebu buduće oportunističke narodnjačke politike. Pišući Arneriju, svom stranačkom suborcu, on je naglašavao: »Ako Vam tko bude govorio o našem budućem programu, recite da se sada ne radi o aneksiji i da narodna stranka misli pomagati vladu, jer se nada da će udovoljiti njenim zahtjevima. Vrijeme je da se i mi narodnjaci, napustivši uobičajene naivnosti, pomalo učimo da budemo diplomati«.[315] Slično je u to vrijeme, u odnosu na sjedinjenje, pisao i istaknuti narodnjak Lovro Monti. On je smatrao da narodnjaci, pripremajući se za izbore, ne potiču »pitanje od sjedinjenja«, da ne razvijaju »ovaj barjak«, ali da ga i ne kriju, i još manje da ga ne vrijeđaju.

Monti se inače dvoumio da li da se kandidira ili da se ne kandidira za zastupnika na predstojećim saborskim izborima. Razmišljao je ovako: »Imamo li mi dosta snage za opirati se odlučno Beču? Je li pravi zeman tog odpora i te borbe? U malo rieči, možemo li nadati se uzpiehu, pobiedi? Nešto mi sve razbor šapće, da će pitanje sjedinjenja biti bez nas i mimo nas a može biti s nami proti nas riešeno, a prije nepovoljno, nego povoljno za nas«.[316]

Pitanje sjedinjenja nakon austro-ugarske i hrvatsko-ugarske nagodbe postavljalo se pred dalmatinske narodnjake u novom svjetlu i to u smislu je li to pitanje u dualističkom ustrojstvu Monarhije rješivo i ako jest, kako bi ga trebalo riješiti. Mihovil Pavlinović je 1869. zradio programatske smjernice dalje borbe za sjedinjenje i za uzdizanje hrvatske nacionalne svijesti, nazvavši taj svoj spis »Hrvatska misao«. U tom spisu on je, povezujući hrvatsko narodno i hrvatsko državno pravo, smatrao da ovo drugo treba poslužiti kao sredstvo da se postigne teritorijalna cjelokupnost hrvatskog naroda

[312] Dinko Foretić, Izbori za Sabor Dalmacije 1870. Zbornik Dalmacija 1870., Zadar 1972., 128.

[313] NL br. 46 (1870), 2.

[314] M. Klaić — R. Arneriju, Zadar 7. VI 1870. — I. Grgić, n. d. (108), 302.

[315] Isto, 302.

[316] Lovro Monti — Mihovilu Pavlinoviću, Knin 23. VI 1870. — A. Palavršić i B. Zelić, n. d., 141.

i državna samostalnost Hrvatske.[317] Pišući taj politički program Pavlinović »nije namjeravao predložiti Narodnoj stranci da ga prihvati kao svoj program, nego ga je sastavio za uži krug istomišljenika u Dalmaciji i banovinskoj Hrvatskoj koji su trebali staviti na nj primjedbe, prihvatiti ga i zatim djelovati u smislu njegovih ideja, napose u cilju preorijentacije dalmatinske Narodne stranke i *Il Nazionala*«.[318]

Među prvacima dalmatinske Narodne stranke bilo je pojedinaca koji se nisu u svemu slagali s Pavlinovićem. To neslaganje s Pavlinovićem naročito je bilo naglašeno i zbog njegovih klerikalnih stavova, izraženih u podršci Syllabusu pape Pija IX u otporu prema sekularizaciji školskog nadzora, u zastupanju papine infalibilnosti i u nekim drugim previše konfesionalnim usmjerenjima. Budući da je i Pavlinović u Narodnoj stranci imao svoje pristaše, prijetila je opasnost da dođe do rascjepa.

Korespondirajući s Pavlinovićem i u vezi s Pavlinovićevim programom »Hrvatska misao«, istaknuti narodnjak Antonietti mu je pisao: »Govorio sam s Buzolićem o tvome programu. On ga posve odobrava«.[319] Narodnjak Stjepan Buzolić, tada upravitelj Muške preparandije u Arbanasima kraj Zadra, inače svećenik, želeći da se kandidira za saborskog zastupnika u saborskim izborima 1870. god., smatrao je da bi trebalo poraditi na tome »da u saboru našemu čim više pojavi se ljudih, koji će *naški* govoriti, koji će, do potrebe, sdruženje zahtievati i braniti, i koji će u vjerskom i obučnom pitanju prkositi pretjeranom liberalizmu«.[320] S obzirom na različita mnijenja i na različite stavove u Narodnoj stranci, njezino je jedinstvo sve više dolazilo u pitanje.

Lovro Monti se, pišući Pavlinoviću, nadao da će se »ta nesporazumljenja ukloniti i taj razdor preboljeti«, te da će narodnjaci, koji nakon novih saborskih izbora budu zastupali »narod i narodne pravice«, djelovati složno. Monti je pri tome istaknuo »da još nije došlo vrieme od ciepanja stranke« jer su »naši neprijatelji još posve snažni« i zaželio da vrijeme za rascjep »nebi nikada došlo«, da nužda rascjepa »nebi nikada postala«.[321] Pavlinović je inače, kao veliki rodoljub, znao da bi cijepanje Narodne stranke bilo vrlo štetno i zato je i sam uznastojao da do rascjepa ne dođe. Iako je želio svim srcem da u predstojećim saborskim izborima pobijedi Narodna stranka, Pavlinović nije ušao u njezin Središnji izborni odbor. To nije zna-

[317] Nikša Stančić, Program Mihovila Pavlinovića iz godine 1869. Historijski zbornik, g. XXIII—XXIV, Zagreb 1970—71, 130.

[318] Nikša Stančić, Misaoni razvoj Mihovila Pavlinovića u šezdesetim godinama XIX st. Zbornik Dalmacija 1870., Zadar 1972, 247.

[319] Josip Antonietti — Mihovilu Pavlinoviću, Zadar 29. VI 1870, A. Palavršić i B. Zelić, n. d., 147.

[320] Stjepan Buzolić — Mihovilu Pavlinoviću, Zadar 29. VI 1870. A. Palavršić i B. Zelić, n. d., 146.

[321] V. bilj. 316, isto,141.

čilo da će on u predizbornoj i izbornoj političkoj aktivnosti ostati po strani (kako znamo, bio je veoma aktivan). Značilo je to da među narodnjačkim prvacima postoje neslaganja, koja Pavlinović nije želio prikrivati.

Središnji izborni odbor Narodne stranke sačinjavali su Miho Klaić, Ivan Vranković, Ivan Danilo, Josip Lantana, Lovro Monti, Ante Šupuk, Krsto Kulišić, Lujo Moretti, Jakov Cega, Jerko Kambelović, Ante Tripalo, Lovro Matić, Rafo Arneri i Đorđe Vojnović. Taj odbor je i preko novina[322] i u obliku posebnog dvojezičnog plakata[323] izdao 10. lipnja 1870. god. izborni proglas biračima. U tom proglasu je rečeno da saborski izbori koji dolaze, s obzirom na postojeće državne okolnosti, imaju »neobičnu vriednost«. Usprkos brojnim nedostacima Izbornog reda, potpisani žele »da novi sabor bude istinito zastupao zemlju«. U tu svrhu birači treba da se sastaju, dogovaraju i savjesno biraju kako bi udovoljili »pravim potrebam i istinitim težnjam zemlje«. Nužno je da birači osnivaju mjesne izborne odbore »koji će upravljati i nadgledati izborno djelovanje, koji će procieniti zasluge predstavljenika i zajamčiti da izbori budu svojevoljni i slobodni«. Za zastupnike valja birati ljude koji su dokazali »svoju narodnu vjeru«, kojima je »duboko u duši zasađeno slavjanstvo Dalmacije«, »koji znadu neustrašivo braniti narodno pravo ne obaziruć se ni na laskanja ni na prietnje«. Na izbore treba da izađu svi birači — »složni, mirni, poštujući zakon«. Vlada želi da se posavjetuje s narodima »o novom obliku državne uredbe« i »zato hoće da izbori budu slobodni i da se narodne želje mogu očitovati posve iskreno i otvorito«. Zbog toga su i vladini ljudi dužni »ponašati se nepristrano« i »samo nadgledati da se uzdrži red i ispuni zakon«. Ako tko od tih ljudi bude suprotno djelovao, činit će nešto što je nezakonito i svaku takvu nezakonitost treba odmah prijaviti Središnjem izbornom odboru. Međutim, poručivao je taj odbor biračima, »gdje trieba izborne borbe, borite se jako, ali zakonito i pošteno, kako je običaj svakomu uljudnomu narodu«. U toj borbi treba se uščuvati od »svakoga oruđa, koje bi moglo biti pred javnim mnienjem priekorno«. Na kraju te poruke istaknuto je da birači promisle i da se odluče, imajući u vidu da je »budućnost zemlje« u njihovim rukama.

I neki mjesni izborni odbori izdavali su svoje proglase. U izbornom proglasu splitskog izbornog odbora savjetovalo se biračima: »Toliko klobuk, koliko kapa imadu se jednako štovati: njihovo pobratimstvo oslobodiće domovinu našu od onih koji trguju da se uz razkol njihov obogate. Vami su i puku ista vira, krv, hrvatsko ime, hrvatski jezik, interesi i pravice vaše«. Proglas je završio poklicima »živio« ne samo za cara i kralja Franju Josipa I nego i za hrvatski

[322] NL, Pril. br. 47 (1870.), 1.
[323] HAD, Arhiv Arneri. Kut. XXIX — 5.

narod, hrvatski jezik i hrvatsko pravo.[324] I pojedini zastupnički kandidati, kao npr. Ivan Danilo, obraćali su se proglasom svojim biračima.

Autonomaši su također i preko štampe i preko javnih oglasa komunicirali s biračima. I oni su imali svoje mjesne izborne odbore. Trogirski autonomaški izborni odbor obrazlagao je u svom proglasu važnost dalmatinske autonomije i Dalmatinskog sabora kao autonomnog predstavničkog organa.[325] Privremeni autonomaški odbor u Zadru isticao je u svom proglasu da Dalmatinci žele ostati u državnom cislajtanijskom dijelu Monarhije i da će priznati promjene jedino ako se one dogode »ustavnim načinom«. U tom se proglasu ukazivalo i na potrebu da ojača utjecaj Dalmatinskog sabora na vladine poslove.[326] Bez podrške režimskih organa, a bilo im je očito da će ta podrška izostati u tim saborskim izborima, autonomaši su osjećali nesigurnost i gubili svaku nadu za izborni uspjeh. Nepristrano držanje Josipa Flucka, voditelja namjesništvenih poslova, nije im bilo simpatično.[327] Oni su čak smatrali da Fluck podržava narodnjake. Namjesništvo je, držeći se uputa iz Beča, posebnim dopisom obavijestilo i obavezalo sve kotarske poglavare da svojom razboritom i savjesnom aktivnošću osiguraju »pravilan i brz tok izbornih radnja«, da se energično pobrinu za poštivanje zakona, da nigdje ne bude poremećen »javni red i mir« i da bude »posvuda zajamčena sloboda izbora«.[328] Takvo uputstvo autonomaši su doživljavali kao naročito težak udarac. Taj udarac im je bio u toliko teži i bolniji što je dolazio od režima, njihova dotadašnjeg političkog saveznika.

Neposredno pred početak izbora »Il Nazionale« se još jednom obratio biračima. U tom apelu naročito se isticao njegov završni dio: »Uoči bitke kod Trafalgara Nelson je u dnevnoj zapovijedi napisao samo ove riječi: Engleska se nada, da će sutra svaki čovjek izvršiti svoju dužnost! Sutradan svaki ju je čovjek izvršio i snaga francuske mornarice bijaše uništena. Iste riječi mi upravljamo danas biračima: Domovina se nada da će svaki od vas izvršiti svoju dužnost«.[329]

Iako su izbori trebali proteći slobodno, bez presije na birače, pojedini kotarski poglavari, kao npr. Aleksandar Eluschegg, Josip Laneve, Ivan Fortis, Stjepan Barbieri, Emil Franz, Ivan Koporčić, dosljedni dotadašnjoj tlačiteljskoj praksi, svojim navikama i samovolji, organizirali su, uoči i za vrijeme izbora, protiv narodnjaka »najveću izbornu agitaciju, zlorabeći svoj službeni položaj«.[330] U Visu, Komiži i Milni velik broj birača, pristaša Narodne stranke, morao je

[324] NL, Pril. br. 50 (1870.), 1.
[325] Il Dalmata, nro. 52 (1870.), 3.
[326] Il Dalmata, nro. 54 (1870.), 1.
[327] Il Dalmata, nro. 53 (1870.), 1.
[328] D. Foretić, n. d. (312), 128.
[329] V. Kisić, n. d., 103.
[330] Isto, 103.

odustati od glasanja »zbog kleveta prosutih među puk« protiv birača. Ti su birači bili optuživani kao nepouzdani ljudi, koji bi »radili protiv cara i vjerozakona« i »da bi izdali i prodali otačbinu«.[331] Zbog tih kleveta na području Brača, Hvara i Visa, koje su imale za posljedicu da mnogi birači nisu mogli izvršiti svoje pravo i dužnost, zastupnik Mihovil Pavlinović je predlagao[332] da se povede službena istraga o ponašanju i odgovornosti hvarskog kotarskog poglavara Ivana Koporčića.

Osobito nepovoljno stanje uoči izbora vladalo je u Sinju, gdje je kotarski poglavar Aleksandar Eluschegg veoma aktivno radio protiv pristaša Narodne stranke. On i ostala birokracija u Sinju, među kojom se najviše isticala angažiranost »pisara Tripala«, tog »razglašenog malog Šmerlinga«, s još nekoliko autonomaša, bili su na jednoj strani, a na drugoj strani »gotovo vas narod«.[333] Govorilo se da je Eluschegg prije izbora išao u Split »da primi 800 fiorina«, koji su mu navodno bili poslani »iz Beča za izbore« i da je tom prigodom preuzeo i »dobar broj revolvera«. Iznoseći te podatke, narodnjački zastupnik Antun Tripalo se zalagao da se jednom za svagda prekine taj »ostarili zao običaj političkih činovnika« i da se onemoguće njihova »pačanja u izbore«, a poštenim državljanima Sinjske krajine dopusti da mirno koriste svoje »političko pravo«. Stanovnici Sinjske krajine, upozoravao je A. Tripalo, vrše sve svoje građanske dužnosti prema državi: plaćaju poreze, služe u vojsci, a 1866. među prvima su pokazali odlučnost da »krvlju i imanjem« obrane »svoj prag i svog kralja«. Prema tome, pitao je A. Tripalo, zbog čega se tlači Sinjska krajina, zašto je »činovnici carski toliko muče?«[334] Na Eluscheggove pritiske odgovarali su i sinjski narodnjaci protuakcijama, među kojima su nastupili i zahtjevom da se on udalji iz Sinja. I zaista prije samog početka izbora Eluschlegg je bio »brzojavno premješten u Lošinj«.[335]

U saborskim izborima 1870. godine narodnjaci su pobijedili. Prvi put nakon deset godina političke borbe ušli su u Dalmatinski sabor kao njegova većina. Koliko su autonomaši tim porazom bili ogorčeni[336] toliko su narodnjaci tom pobjedom bili ohrabreni i obradovani. Veseleći se izbornoj pobjedi narodnjaci su isticali da je narod napokon »savladao svoje protivnike«, ali da je narodu i prije te pobjede bilo jasno koliko se krije »pod imenom autonomije tuđe gospodstvo, a pod izlikom uljudnosti i prosvjete gospodstvo talijanštine«.[337] U svim sredinama, »gdje je god bilo izborne borbe«, narodnjački birači su pokazali slogu, postojanost i mir. Njihova izborna

331 Izvj. DS, X (1870.), 11.
332 Isto, 26.
333 Isto, 11 i 28.
334 Isto, 29.
335 D. Foretić, n. d. (312), 134.
336 Il Dalmata, nro. 56 (1870), 1.
337 NL br. 57 (1870.), 1.

pobjeda »bila bi podpuna« da joj se nije opirao »Šmerlingov izborni red«.[338] Ta pobjeda »značila je emancipaciju od potalijančene birokracije«, kojoj je »oduzeta mogućnost da i dalje zastupa Dalmaciju i da govori u njeno ime«.[339] S tom pobjedom narodnjaci su dobili mogućnost da se kao saborska većina lakše bore i izbore za nacionalno-političko i ostale životne interese dalmatinskih Hrvata i Srba. Pobjeda Narodne stranke u Dalmaciji imala je odjek kod svih potlačenih naroda Austro-Ugarske. S posebnim oduševljenjem ona je komentirana u banskoj Hrvatskoj. Tu se isticalo da je ta pobjeda »najradostniji događaj u narodnom nastojanju od poslje godine 1848«.[340]

Pri ovjeri zastupničkih mandata u toku saborskog zasjedanja krajem kolovoza i početkom rujna 1870. god. narodnjaci su morali voditi računa da imaju svoje ljude u Zemaljskom odboru, koji je — kao izvršni organ Sabora — imao veliku važnost. S obzirom na to da su prije ovjerovljenja zastupničkih mandata autonomaši imali većinu u kuriji veleporeznika (7:3) i u kuriji gradova i trgovačkih komora (6:5), oni su, prema tome, imali mogućnost da izaberu 2 prisjednika Zemaljskog odbora iz svojih redova. Da to spriječi, narodnjačka saborska većina je poništila neke autonomaške zastupničke mandate u tim kurijama. Takvim postupkom narodnjaci su postignutoj pobjedi u saborskim izborima 1870. oduzeli »nešto njene čistoće«, da bi joj dali »veću političku težinu, što je svakako bilo korisnije«.[341] U novom, tada izabranom Zemaljskom odboru — i prisjednici i zamjenici prisjednika bili su pripadnici Narodne stranke. U ostalim saborskim odborima (molbeničkom, financijskom i za pregled rada Zemaljskog odbora) nalazio se i po jedan autonomaš.

Autonomaška saborska većina, ostvarena u izborima 1861, 1864. i 1867. godine, trajala je dakle 10 godina (1861—1870.). U tom razdoblju neka su izborništva samo u kuriji vanjskih općina uspijevala stalno birati narodnjačke zastupničke kandidate (kao npr. izborništvo vanjskih općina Benkovac—Obrovac—Kistanje, izborništvo vanjskih općina Vrgorac—Makarska—Metković i izborništvo vanjskih općina Korčula—Ston—Pelješac). Neka su izborništva u kuriji vanjskih općina u tome razdoblju uspijevala da od dva zastupnička mandata jedan stalno pripadne narodnjačkom zastupničkom kandidatu (kao npr. u izborništvu vanjskih općina Kotor—Risan—Herceg Novi—Budva), odnosno da od tri zastupnička mandata makar dva pripadnu narodnjačkim zastupničkim kandidatima (kao npr. u izborništvu vanjskih općina Knin—Drniš—Vrlika). Neka su izbor-

[338] NL br. 58 (1870.), 1.
[339] Josip Beroš, Narodna pobjeda na saborskim izborima 1870. — prekretnica u životu Dalmacije. Zadarska revija, br. 5 (1970.), 468.
[340] Zatočnik, br. 157, Sisak 1870. (M., Dalmatinski sabor), 1.
[341] D. Foretić, n. d. (312), 143 i 144.

ništva kurije vanjskih općina od tri izborna saziva Dalmatinskog sabora (1861, 1864. i 1867.) u dva izborna saziva zastupali narodnjaci (kao npr. izborništvo vanjskih općina Imotski i izborništvo vanjskih općina Dubrovnik—Cavtat).

U kuriji veleporeznika narodnjaci su od tri saborska saziva (1861, 1864. i 1867.) zastupali dva puta dva izborništva (Dubrovnik i Kotor), a u kuriji gradova u tom istom razdoblju tek jedanput i to samo jedno izborništvo (Kotor—Herceg Novi—Perast). Autonomaši su u sva tri saborska saziva (1861, 1864. i 1867.) imali zastupničke mandate u dva izborništva kurije veleporeznika (Zadar i Split), u 7 izborništva kurije gradova (Zadar, Šibenik, Split, Makarska, Dubrovnik, Korčula i Hvar-Starigrad), u 3 izborništva kurije trgovačkih komora (Zadar, Split i Dubrovnik—Kotor) i u jednom izborništvu kurije vanjskih općina (Zadar—Pag—Rab). U dva izborništva kurije vanjskih općina (Sinj i Šibenik—Skradin) imali su u tom razdoblju gotovo sve zastupničke mandate.

Izgubivši izbornu bitku u saborskim izborima 1870. godine autonomaši su od dotadašnje saborske većine postali saborska manjina i kao saborska manjina ostali su do kraja postojanja Dalmatinskog sabora. Od 1870. godine autonomaštvo je — kao politička snaga — sve više slabilo, ali je ostalo na dalmatinskoj političkoj sceni sve do sloma Habsburške Monarhije. Njegovo kulminaciono razdoblje 1861—1869. godine bilo je uglavnom umjetna tvorevina, stvorena podrškom režimske politike. Čim je ta podrška ozbiljnije izostala, ta je tvorevina pokazala svu svoju neprirodnost i počela se raspadati. Nakon saborskih izbora 1870. godine autonomaši su još jedino zadržali sve zastupničke mandate u izborništvu zadarskih veleporeznika. U ostala tri veleporeznička izborništva (Split, Dubrovnik i Kotor) od 6 zastupničkih mandata uspjeli su izboriti tek jedan. Od 8 izborništva u kuriji gradova s ukupno 8 zastupničkih mandata uspjeli su se izboriti za mandate u 4 izborništva (Zadar, Split, Korčula i Hvar-Starigrad). Od 3 izborništva u kuriji trgovačkih komora (zadarskom, splitskom i dubrovačkom-kotorskom) — pobijedili su samo u jednom (splitskom), a dotada su stalno pobjeđivali u sva tri. Od 12 izborništva u kuriji vanjskih općina s ukupno 20 zastupničkih mandata pobijedili su samo u 2 izborništva (Hvar—Brač—Vis i Dubrovnik—Cavtat), izborivši 3 zastupnička mandata.

Dobivši izbornu bitku u saborskim izborima 1870. godine narodnjaci su od dotadašnje saborske manjine postali saborska većina. Oni su činili udruženi politički front dalmatinskih Hrvata i Srba. Tom frontu jedino je i prirodno pripadalo da bude politički reprezentant Dalmacije. Narodnjaci su u veleporezničkim izborništvima pobijedili ne samo u Kotoru i Dubrovniku, nego i u Splitu. Od tri zastupnička mandata u splitskom veleporezničkom izborništvu dva su pripala narodnjacima. Od 8 izborništva u kuriji gradova — u 4 su (Šibenik, Makarska, Dubrovnik i Kotor—Herceg Novi—Perast) po-

bijedili narodnjaci, a od 3 izborništva u kuriji vanjskih općina s 20 zastupničkih mandata — narodnjaci su pobijedili u 10 izborništava (Zadar—Pag—Rab, Šibenik—Skradin, Benkovac—Obrovac—Kistanje, Drniš—Knin—Vrlika, Split—Trogir—Omiš, Sinj, Imotski, Vrgorac—Makarska—Metković, Korčula—Ston—Pelješac i Kotor—Risan—Herceg Novi—Budva), izborivši 17 zastupničkih mandata.

Za deset godina nacionalno-političke borbe u Dalmaciji (1861—1870.) narodnjaci su mnogo pridonijeli nacionalno-političkom osvještavanju dalmatinskih Hrvata i Srba. Sigurno je da je i narodna svijest dalmatinskih Hrvata i Srba, razvijana i razvijena dotadašnjim njihovim narodnim preporodom, bitno pomogla njihovoj pobjedi u saborskim izborima 1870. godine. Ali, sigurno je i to da je toj pobjedi mnogo doprinijela i promjena vladine politike. Vlada je stala na stajalište da izbori budu slobodni, bez uplitanja organa vlasti. A poštivanje izborne zakonitosti — samo to — išlo je potpuno u prilog narodnjacima. Da je poštivana izborna zakonitost od početka postojanja Dalmatinskog sabora, narodnjaci bi u njemu sigurno bili većina i prije. Autonomaška saborska većina postajala je to isključivo na osnovi kršenja izbornog prava birača i raznih drugih zloupotreba. Nosioci i zaštitnici protuzakonskog izbornog djelovanja bili su režimski organi sa svojim birokratskim aparatom. Takvi njihovi postupci izražavali su stavove vlade, dakle — režimsku politiku. Narodnjaci su dobro znali da bi se moglo desiti — ako vlada zauzme tlačiteljska stajališta kakva su zauzimana 1861, 1864. i 1867. godine — da u novim saborskim izborima opet postanu manjina. Sabor je mogao biti raspušten i prije isteka šestogodišnjeg izbornog razdoblja. Dovoljan je bio za to i najmanji povod. Ali, ni povod nije bio nužan. Prema tome, da bi ostali u Saboru kao većina i da bi se s tom pogodnošću uspješnije borili za narodnosne i druge interese pokrajine, narodnjaci su — uslijed toga — bili primorani napustiti svoje opoziciono držanje i surađivati s vladom.[342]

Novi položaj i uloga Narodne stranke stavljali su je pred drukčija iskušenja. Iako će se ona i dalje sukobljavati s autonomašima i trošiti svoje snage u toj borbi, njezina glavna pažnja bit će okrenuta nastojanjima oko ponarođenja školstva, sudstva i uprave, oko unapređivanja prosvjetne i zdravstvene službe, kao i unapređivanja privrednog života u pokrajini. Uspjesi njezinih nastojanja na tim područjima djelatnosti ovisili su u velikoj mjeri o spremnosti vlade da podrži ta nastojanja. Jedinstvo narodnjačkih redova, koje je do

[342] Oportunističku političku taktiku Narodne stranke najavio je njezin vođa Miho Klaić još prije saborskih izbora 1870. (V. o tome navod, vezan za bilješku br. 215). Za takvu taktiku bili su u pretežnom broju i ostali narodnjački prvaci. Među pobornicima oportunističke stranačke politike naročito se isticao Ivan Vranković. On je smatrao »da veliku politiku mogu voditi samo veliki i jaki narodi i da se maleni narodi imaju zadovoljavati malom politikom kako će se razvijati i učvrstiti, čekajući zgodan čas i za veće polete«. (Vicko Ivčević: »Ivan Vranković«, Jub. br. NL, Zadar 1912, 15).

1870. god. bilo čvršće, počelo je od 1870. god. bivati sve labavije. U stranci su se otada izrazitije javljala različita shvaćanja i različiti stavovi. Među najvidnijim suprotnostima, koje su se najprije očitovale, bile su suprotnosti između liberala i klerikalaca.

Videći razornu opasnost koju je stranci mogao nanijeti klerikalizam koji je rastao, Miho Klaić je upozoravao da se treba oduprijeti »nesretnoj tendenciji gdjekojeg bolesnog mozga« da u narodnjačke redove »uvuče vjerski fanatizam«. U tom otporu — »da bi se izbjegle kobne posljedice« — liberalni narodnjaci nisu miješali vjeru i klerikalizam. Jer, kako je Klaić isticao, govoreći u ime svoje i svojih istomišljenika: »nitko od nas ne ugrožava vjeru, svi smo dobri kršćani«.[343] Pojedini svećenici, narodnjaci, navikli na društveni primat svog staleža, smatrali su da bi svećenici trebali imati primat i u vođenju politike. U zapostavljanju tog primitka oni su vidjeli atak na vjeru i crkvu. To ilustrira i pismo svećenika Iva Markovića, pisano Mihovilu Pavlinoviću uoči saborskih izbora 1870. godine. Marković kaže da će doći vrijeme kad će se isticati: »nećemo ljudi koji nam tlače što nam je najsvetije, našu vieru i našu crkvu«.[344] U Narodnoj stranci je bilo pojedinaca klerikalaca i izvan svećeničkog staleža. Među takvima bio je najviše poznat Kosto Vojnović. On je kazao da su ga uvijek nadahnjivale dvije privlačnosti, »vjera i domovina«, naglašavajući: »Viditi da ima ko ih hoće razdvajati — velika mi je muka«.[345]

Klerikalizam Mihovila Pavlinovića, ispoljen i prije, a naročito poslije Vatikanskog koncila, bio je najrazorniji, jer je Pavlinović inače — kao vatreni i zaslužni rodoljub — imao veoma jak utjecaj u stranci. Zbog toga je Klaić upozoravao Pavlinovića na taj »krivo shvaćeni katolicizam«, koji će ga dovesti i do toga da će politiku Narodne stranke kao »bezbožnu osuditi«. Saopćavao mu je da i Strossmayer i Rački osuđuju taj »bezposleni klerikalizam, koji hoće da zavlada u Dalmaciji i od koga velike nam štete priete«. U stranci je potrebna sloga, ali — isticao je Klaić — »slogu nećemo postići nego ako neuzbudemo vjeru miješali sa politikom«. I zato je savjetovao don Mihu Pavlinoviću: »D. Miho, prođi se takog katolicizma, ili barem ako i tako hoćeš misliti slobodno ti bilo; ali u politiku te misli neuvađaj. Vodimo našu politiku narodnu kako smo i dosad, a vjeruj mi da papa bio ili nebio kralj svietski, bio nepogrešiv sam ili skupa sa svom crkvom, to narodu ništa nepomaže, niti narod za to mari«.[346]

[343] Miho Klaić — Rafi Arneriju, Zadar 26. VI 1870. I. Grgić, n. d. (108), 305.

[344] A. Palavršić i B. Zelić, n. d., 173.

[345] Kosto Vojnović — Mihovilu Pavlinoviću, Split 22. XII 1870. A. Palavršić i B. Zelić, n. d., 173.

[346] Miho Klaić — Mihovilu Pavlinoviću, Zadar 29. VIII 1871. A. Palavršić i B. Zelić, n. d., 181.

Suprotnosti u Narodnoj stranci izbijale su i u pitanju suradnje s vladom. Dok su jedni bili za više ili manje uvjetnu oportunističku politiku stranke, drugi su bili (doduše, u manjini) za opoziciono djelovanje i iznuđivanje vladinih rješenja za brže i svestranije zadovoljavanje raznih potreba pokrajine. Kako stranka ni poslije 1870. godine nije imala pravog organizacionog ustrojstva (funkciju njezina rukovodećeg organa vršio je i dalje saborski klub, inače nije imala svoj stalni glavni odbor, ni svoje stalne područne odbore, niti je održavala svoje skupštine), nije u njoj bilo ni potrebnih dogovora, pa su često i time bili uvjetovani različiti, ponekad i međusobno suprotni stavovi, naročito u pogledu političke taktike. Bilo je slučajeva i kršenja dogovorenih stavova, što svjedoči i o labilnoj stranačkoj disciplini. Najpoznatiji je primjer za to: glasanje dalmatinskih narodnjačkih zastupnika u Carevinskom vijeću (1873.) za zakon o daljem izravnom izboru zastupnika u tom vijeću.

Kad su se ti zastupnici (»bečka petorica«) — nakon kritike, koju su im uputili ostali članovi saborskog kluba Narodne stranke — izdvojili i osnovali zasebnu stranku, vlada je s radošću dočekala tu secesiju, jer je znala da će ta secesija imati za posljedicu slabljenje dalmatinskih narodnjaka. Podržavajući novonastalu Narodno-srednjačku stranku, čiji je vođa, Stefan Ljubiša, bio predsjednik Dalmatinskog sabora, vlada je potpomagala slabljenje Narodne stranke, koja je, okupljajući dalmatinske Hrvate i Srbe, bila ne samo jedinstven zastupnik njihovih nacionalno-političkih težnji, nego i koncentracija njihovih nacionalno-političkih otpora.

Vlada je nastojala da među novim dalmatinskim zastupnicima u Carevinskom vijeću bude što manje narodnjaka. Jer, Narodna stranka je imala većinu svojih zastupnika u Dalmatinskom saboru i vladi je već i to bio velik teret s obzirom na pritiske koji su dolazili iz tog pokrajinskog predstavničkog tijela u vidu raznih prijedloga i zahtjeva. Ako bi Narodna stranka iz svojih redova, u pretežnom ili punom broju, imala i zastupnike u Carevinskom vijeću (broj tih zastupnika iz Dalmacije od 1873. god. povećan je od 5 na 9!), njezini pritisci, prema vladinoj pretpostavci, bili bi ne samo bitno povećani nego i bitno efikasniji. Zato je vlada, oslanjajući se na Autonomašku i Narodno-srednjačku stranku, a pogotovo na svoje upravne organe u Dalmaciji, poduzela sve moguće mjere da u izravnim izborima za Carevinsko vijeće (1873.) bude izabrano što manje narodnjaka.

U toku predizborne aktivnosti Klaić je zapažao kako »bečka petorica« — tvorci Narodno-srednjačke stranke — »osvajaju sve više terena, jer ih vlada pomaže« i vode pregovore »da stupe u savez s jednim dijelom autonomaša«. Videći taj njihov razmah i suradnju s vladom protiv Narodne stranke, Klaić je smatrao štetnim što mnogi narodnjaci nisu prema njima zauzeli »dovoljno strog stav« i što se primoralo »Il Nazionale«, koji ih je oštro napadao, »da zašuti«. Računalo se da neće otići toliko daleko u svom protunarodnjačkom

djelovanju. »Međutim — rezonirao je Klaić — trebalo je baš onim tonom nastaviti zato da ih se onemogući. Na žalost, vidim da smo u politici još djeca«.[347] Da se omete izbor S. Ljubiše u Boki, narodnjaci su se dogovorili da će tamo kandidirati pomorskog kapetana Marka Đurkovića. »Ali — naveo je Klaić — u Boki će biti izabran onaj koga bude htjela Crna Gora«.[348] A pošto je sasvim vjerojatno da će Rodić preporučiti knjazu Ljubišu, on će biti izabran samo zato a ne zbog čega drugog«.[349]

Namjesnik Rodić je — izvršavajući uputstva iz Beča — bio vrlo aktivan u tim izborima. O toj aktivnosti zabilježen je i ovaj karakterističan detalj: »Rodić je pošao u Kunu i Janjinu i vjerojatno obećao da će tamo premjestiti sud, ako glasaju za zemljakoviće, kao što će po svoj prilici obećati i Orebiću da će im sud ostati ako onako glasuju. Obični stari manevri, ali koji nažalost još uvijek uspjevaju!«[350] Koliko su bili moćni režimski uplivi i pritisci pokazuju i rezultati tih izbora: od 9 zastupničkih mandata — 5 su pripali autonomašima, 1 »zemljacima«, a samo 3 kandidatima Narodne stranke.

Ohrabreni tim uspjehom u izborima za Carevinsko vijeće, autonomaši su nastojali da dođe do raspuštanja Dalmatinskog sabora, kako bi, uz podršku vlade, ponovno postali saborska većina. Zbog toga su se odmah na početku saborskog zasjedanja u prosincu 1873. njihovi saborski zastupnici Alesani, Bajamonti, Begna, Gligo, Lapenna, Mery, Milković, Mladineo, Piperata i Radman odrekli zastupništva.[351] Slične pritiske oni su pravili i 1870. i 1871. god. Ovaj put (1873.) isticali su — obrazloženju svoje kolektivne odreke — da u Saboru nema slobode riječi, da njihovi prijedlozi propadaju uslijed majorizacije i da im je u tim uvjetima uopće nemoguće zastupati interese njihovih birača. Vlada ipak nije išla na raspuštanje Sabora, jer bi to djelovalo kao sveopći napad na Narodnu stranku. Takav napad izazvao bi široka nezadovoljstva i snažne otpore dalmatinskih Hrvata i Srba. Ona je bila zadovoljna što je onemogućila izbor narodnjačke većine u zastupstvu Dalmacije u Carevinskom vijeću i to joj je zatad bilo dovoljno.

Videći sve šire rezultate narodnjačke borbe za ponarođivanje škola i općina i shvaćajući da je taj proces nezaustaviv, neki se autonomaši od 1874. godine počinju nazivati Talijanima. Očito, oni su se od jedne prvenstveno »činovničke stranke« željeli otada afirmirati

[347] M. Klaić — R. Arneriju, Zadar 10. VII 1873. I. Grgić, n. d. (108), 309.

[348] Interesantan je taj podatak. Njega nije saopćio bilo tko nego — Klaić, čovjek koji je bio veoma informiran. Crna Gora je, kako proizlazi iz toga podatka, bila zainteresirana da s tog područja bude zastupnik u austrijskom Carevinskom vijeću čovjek i njezina povjerenja. Tu zainteresiranost treba gledati u sklopu tadašnjih odnosa između Crne Gore i Habsburške Monarhije.

[349] Miho Klaić — Rafi Arneriju, Zadar 10. IX 1873. I. Grgić, n. d. (108), 310.

[350] Isti — istome, Zadar 12. X 1873. I. Grgić, n. d. (108), 311.

[351] Izvj. DS, XII (1873), 5.

»kao posebna narodnost«.[352] Tim nastojanjem htjeli su, u prilog očuvanja talijanskog jezika u javnom životu Dalmacije, steći pravo na korištenje čl. 19. Temeljnog zakona o pravima državljana, a s druge strane htjeli su »da time zapriete vladi politikom, koja bi joj mogla biti nepoćudna uz obale Jadranskog mora«.[353] Jer, kao Talijani, mogli su za sebe izazvati zainteresiranost i susjedne Italije, koja je — s obzirom na njezine aspiracije prema istočnojadranskoj obali — upravo priželjkivala takav razlog. Kad su se autonomaški zastupnici za vrijeme saborskog zasjedanja u drugoj polovici rujna i u prvoj polovici listopada 1874. godine ponovno našli u Saboru, podnijeli su prijedlog da se raspusti Sabor i raspišu novi saborski izbori.[354] Narodnjačka većina je, dakako, odbacila taj prijedlog.

Odnosi između narodnjaka i zemljakovića bili su i dalje veoma zategnuti. Narodnjacima je naročito smetao Ljubiša, jer je on, kao prijatelj namjesnika Rodića, kao predsjednik Dalmatinskog sabora i zastupnik u Carevinskom vijeću, imao popriličan utjecaj u Beču. Da onemogući njegovo djelovanje, upereno protiv Narodne stranke, narodnjaci su ga često napadali preko »Narodnog lista«. Klaić je i u Carevinskom vijeću u Beču, napavši 7. prosinca 1875. god. konzorcij za izgradnju željezničke pruge u Dalmaciji, napao u stvari i Ljubišu kao člana tog konzorcija. Taj je konzorcij, dobivši koncesiju za gradnju te pruge, prodao tu koncesiju građevinskoj tvrti Knauer i Gross u Beču za 230.114 forinti. Od te sume Ljubiši su, prema Klaićevim riječima, pripale 34.642 forinte.[355] Klaić je početkom 1876. objavio i članak u »Narodnom listu«, prigovarajući zastupnicima Bajamontiju i Ljubiši da su se, kao konzorti, prodavši dobivenu koncesiju lično okoristili.[356] Značilo je to da su mislili samo na osobni interes, što nije u skladu s ulogom narodnog zastupnika.

Uzimajući to javno okrivljenje Stefana Ljubiše za povod energičnog obračuna s njim, narodnjački su zastupnici na prvoj saborskoj sjednici 13. ožujka 1876. saopćili da neće vršiti svoju zastupničku dužnost u Saboru dok je Ljubiša saborski predsjednik. Jer, on je, kako su naveli u svojoj izjavi, dobivši na lak način, bez rada, sumu novca, povrijedio time i dostojanstvo zastupnika, budući da je taj dobitak i ostvario zahvaljujući svom zastupničkom utjecaju. Izjavu je, u ime narodnjačkih zastupnika, čitao Lovro Monti. Bila je to dramatična sjednica. Kad je Monti počeo čitati izjavu, Ljubiša je, predsjedavajući sjednici, upozorio Montija da nema pravo ulaziti u lične stvari. Na to mu je Monti odgovorio da takvu izjavu zahtijeva dostojanstvo Sabora i nastavio čitanjem. Ljubiša je kazao da ne može

352 V. Kisić, n. d., 106.
353 Isto, 106.
354 Izvj. DS, XIII (1874.), 154.
355 Kosta Milutinović, n. d. (198), 61.
356 Pored njih dvojice, članovi tog konzorcija bili su još Nikola Trigari, Enriko Polak i Ilija Račeta.

dopustiti čitanje te izjave i da će Montiju oduzeti riječ. Monti se pozvao na Sabor i prisutni zastupnici su željeli da se njegova izjava pročita. Ljubiša je na to saopćio svoju odluku da zatvara sjednicu, te, napustivši mjesto predsjedatelja, krenuo iz sabornice prema vani. U sabornici su se orili glasovi, upućeni Montiju: »Naprijed, Monti!« — a još više upućeni Ljubiši: »Doli nedostojni!« »Vanka nedostojni!« Monti je izjavu pročitao do kraja, a potom su se zastupnici razišli.[357] I članovi Zemaljskog odbora izjavili su potom da neće obavljati svoje dužnosti dok je Ljubiša predsjednik.[358] Idućih dana Ljubiša je dva puta pokušao, sazivajući drugu saborsku sjednicu, da Sabor nastavi radom, ali od 34 zastupnika, koliko ih je tada bilo u Zadru, dolazila su u sabornicu samo trojica. Kako se saborsko zasjedanje nije moglo nastaviti, to je zasjedanje po nalogu iz Beča 20. ožujka 1876. god. zatvoreno.[359]

Podržavajući stav narodnjačkih zastupnika i mnoge narodnjačke općine su izjavile da neće surađivati sa Zemaljskim odborom dok Ljubiša bude vršio dužnost saborskog i odborskog predsjednika.[360] Narodnjaci su još prije te akcije protiv Ljubiše nastojali razbiti zemljakoviće i njihovu stranku. Ispoljilo se to nastojanje naročito pri naknadnim izborima za Carevinsko vijeće (1875.), kad je umjesto Lapenne i Kellera trebalo izabrati dva nova zastupnika. Narodnjaci su podržali kandidaturu zemljakovića Josipa Antoniettija na osnovi prethodnog dogovora s njim da će se on zauzeti da »Zemljak« prestane izlaziti. Istakli su tada i kandidaturu Josipa Flucka, bivšeg voditelja namjesničkih poslova, kako bi s njim dobili utjecajnu ličnost u Beču, koja bi se tamo — u interesu Narodne stranke — suprotstavljala autonomaškim intrigama.[361] Zadnji broj »Zemljaka« izašao je 28. lipnja 1876. god.[362] Prestankom izlaženja tog lista prestala je postojati i Narodno-srednjačka stranka. Ugledni pripadnik te stranke Ivan Danilo otada se povukao iz političkog života.[363] Neke druge poznatije pristaše te stranke (kao npr. Đorđe Vojnović, Josip Antonietti, Josip Fontana) opet su se svrstali u redove narodnjakâ.

Novi saborski izbori, održani u studenom 1876. god., protekli su u znaku velikog izbornog uspjeha Narodne stranke. Kako je u tim izborima u izborništvu vanjskih općina Kotor—Herceg Novi—Risan —Budva ponovno izabran S. Ljubiša, narodnjaci su odlučili da mu u Saboru ne ovjere zastupnički mandat. U istom izborništvu bio je izabran i Lazar Tomanović pošto je to izborništvo biralo dva zastupnika. Uzimajući za povod neke pritužbe iz tog izborništva na poči-

[357] NL br. 22 (1876), 2.
[358] Isto, 2.
[359] NL br. 24 (1876), 2.
[360] Grga Novak, Političke prilike u Dalmaciji g. 1866—67. Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. VI—VII, Zadar 1960, 61.
[361] V. Kisić, n. d., 106.
[362] V. Maštrović, n. d. (165), 44.
[363] Jub. br. NL, Zadar 1912, 9.

njene nezakonitosti u toku izbora, ovjeroviteljni odbor za izborništva kurije vanjskih općina na saborskoj sjednici 30. siječnja 1877. predložio je Saboru da ne ovjeri izbor Ljubiše i Tomanovića.

Opirući se tom prijedlogu Ljubiša je napadao narodnjake, koji su ga još prethodne godine odbacili kao saborskog predsjednika. Da skrene pažnju sa razlogâ zbog kojih su ga narodnjaci odbacili kao saborskog predsjednika i zbog kojih predlažu da mu se ne ovjeri zastupnički mandat, on je te njihove stavove želio prikazati kao izraze nacionalne i vjerske netrpeljivosti, te je rekao: »Ja znam da vi mene ne trpite, jer sam Srbin po narodnosti i pravoslavan vjerom«.[364] Suprotstavljajući se takvom usmjerenju Ljubišine obrane Miho Klaić je upozorio kako Ljubiša, prikazujući se »kao nekakav mučenik«, hoće u stvari »da neslogu posije« između Hrvata i Srba u Dalmaciji. Zatražio je od Ljubiše da navede makar jedan čin ili makar jednu riječ iz djelatnosti Narodne stranke koji bi bili uvredljivi »za pravoslavlje ili za srpstvo«. Zalažući se za hrvatsko-srpsku slogu Klaić je naglasio da Hrvate i Srbe »čeka jedna te ista budućnost«. Onaj tko ih »hoće da ciepa« taj ih želi »tuđinstvu u robove da stavi«.[365] Ljubišin zastupnički mandat nije bio ovjeren,[366] i on je prestao biti saborski zastupnik.

Dalji događaji (naročito austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine 1878. god.) sve su više diferencirali političke poglede i stavove dalmatinskih Hrvata i Srba, koji su djelovali u okviru zajedničke Narodne stranke. Pri izborima za Carevinsko vijeće 1879. god. srpski birači iz Bukovice nisu glasali za Miha Klaića, kandidata Narodne stranke, nego za Gustava Ivanića, kandidata Autonomaške stranke. Bio je to već početak rascjepa. Klaić je smatrao da je to neslaganje za njega »osveta Ljubišina pada«.[367] Zastupnik Lazar Tomanović, čiji je mandat u Saboru početkom 1877. godine, suprotno navedenom prijedlogu ovjeroviteljskog odbora, bio potvrđen,[368] nije ušao u narodnjački saborski klub. Njemu su otada, kako je saopćio u svojim uspomenama, »dolazili narodni poslanici Srbi« i tako se »začela Srpska stranka u Saboru«.[369] Početkom 1880. godine, 2. siječnja, počeo je u Zadru izlaziti »Srpski list«,[370] koji će djelovati kao organ Srpske stranke. Kad se u lipnju 1880. sastao Dalmatinski sabor, od čijeg je prethodnog zasjedanja bilo proteklo više od tri godine, u narodnjačkom saborskom klubu ostali su samo zastupnici hrvatske nacionalnosti, a zastupnici srpske nacionalnosti osnovali su zaseban saborski klub svoje stranke. Nastojanje pojedinih na-

[364] K. Milutinović, n. d. (198), 64.
[365] Izvj. DS, XVI (1877.), 77 i 78.
[366] Isto, 79.
[367] M. Klaić — J. J. Strossmayeru, Zadar 3 IX 1879. T. Macan, n. d., 476.
[368] V. bilj. 365, isto, isto, 79.
[369] Kosta Milutinović, O političkom liku Lazara Tomanovića. Istorijski zapisi, br. 3—4, Titograd 1976, 502 i 503.
[370] V. Maštrović, n. d. (165), 47.

rodnjaka da se ponovno stvori zajednički saborski klub nije uspjelo, jer su zastupnici pripadnici Srpske stranke izjavili »da oni ne mogu pristati na sjedinjenje Dalmacije Hrvatskoj«.[371] Otada su, dakle, tri političke stranke imale svoje zastupnike u Dalmatinskom saboru: Narodna, Autonomaška i Srpska.

Nacionalni sastav saborskih zastupnika Narodne stranke izgledao je ovako: u izbornom razdoblju od 1861. do 1864. god. bilo je 8 Hrvata i 4 Srbina, u izbornom razdoblju od 1867. do 1870. god. bilo je 12 Hrvata i 5 Srba, u izbornom razdoblju od 1870. do 1876. god. bilo je 21 Hrvat i 5 Srba i u izbornom razdoblju od 1876. (do 1883.) bilo je 24 Hrvata i 5 Srba.[372] Nakon rascjepa u Narodnoj stranci na nacionalnoj osnovi, a videći da do ponovne sloge neće lako ni brzo doći, zastupnik Lovro Monti se 1881. god. odrekao svog zastupničkog mandata u Dalmatinskom saboru, a 1882. i svog zastupničkog mandata u Carevinskom vijeću.[373] U Saboru je vladala sve napetija međustranačka atmosfera. Da bi bili jači prema narodnjačkoj većini, pripadnici saborskih klubova Srpske stranke i Autonomaške stranke ponekad su se i potpomagali. Bilo je to vidljivo već tokom saborskog zasjedanja 1881. god., kad je npr. zastupnik Jovan Nakićenović, zalažući se za ovjeru zastupničkog mandata autonomaša Ante Radmana, izabranog u izborništvu trgovačko-obrtničke komore u Splitu, i govoreći »u ime srpskog kluba«, kazao, ako se taj mandat ne ovjeri, da će pripadnici tog kluba »izaći iz sabornice«.[374] Radmanov izbor, međutim, nije mogao biti ovjeren, jer je bio — prema mišljenju saborske većine — nezakonit.

Saborski izbori 1883. bili su prvi izbori u kojima je, osim Narodne i Autonomaške stranke, istupila sa svojim kandidatima i Srpska stranka. Idući u susret tim izborima narodnjak Gajo Bulat je pisao da svu narodnjačku političku aktivnost treba vezati »samo za izbore«. Ne bi se smjelo desiti — naglašavao je on — da nehajnost dovede Narodnu stranku »na pogibelj« i da u novom saborskom sastavu ima zastupničku manjinu, upozoravajući: »Manjina! To znači da bismo izgubili sve ono što smo dobili u 23 godine borbe«.[375] Klaić je saopćavao da je namjesnik Jovanović dobio od središnje vlade instrukcije da pokrajinska vlada u predstojećim saborskim izborima treba prema Narodnoj stranci »uzdržati dobrohotnu naklonost, a gdje uztreba (osobito u gradovima) i krepko ju podupirati«. Ukazujući na značenje narodnjačke većine u Saboru, Klaić je isticao:

[371] Grga Novak, Podvojene narodne snage u Dalmaciji. Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. X, Zadar 1963, 23 i 24.

[372] R. Petrović, n. d., 290.

[373] Lovro Monti, Zašto sam istupio iz Sabora i iz Carevinskog vijeća? Beč, 1882, 24.

[374] Izvj. DS, XVIII (1881.), 17.

[375] Gajo Bulat — Mihovilu Pavlinoviću, Split 16. III 1883. A. Palavršić i B. Zelić, n. d., 389.

»Sabor i odbor u svojim rukama, to nije mala stvar«.[376] Središnja vlada u Beču na čelu s Edvardom Taafeom — kako je vidljivo i iz tih instrukcija, datih namjesniku Jovanoviću — stala je na stranu Narodne stranke. Tu tadašnju sklonost Taaffeove vlade prema narodnjacima, kao i njezine dotadašnje ustupke zahtjevima narodnjakâ, plaćala je Narodna stranka podrškom koju su zastupnici ove stranke u Carevinskom vijeću ukazivali toj vladi.

Neki prvaci Narodne stranke, smatrajući da politika »mrvica« koju vodi Taaffeova vlada prema Dalmaciji nije dovoljan uzvraćaj za podršku koja se ukazuje toj vladi, bili su veoma nezadovoljni. Tražili su čvršće i odlučnije stavove Narodne stranke prema Taaffeovoj vladi u interesu Dalmacije. Njihovo nezadovoljstvo izraženo je i na sastanku saborskog kluba Narodne stranke, održanom 29. ožujka 1883. god. u Splitu. Oni su okrivljavali Taaffeovu vladu i za postupke namjesnika Jovanovića, koji je dovodio u Dalmaciju njemačke činovnike, nametao njemački jezik, penzionirao domaće činovnike na višim činovničkim položajima (kao npr. Josipa Antoniettija i Frana Danila), uveo strogu cenzuru i česte zapljene »Narodnog lista« i ostale štampe. Za sve je to morao znati ministar-predsjednik Taaffe, što znači da je sve to i činjeno po nalogu ili u dogovoru s njegovom vladom. Kad su narodnjački zastupnici u Carevinskom vijeću zaprijetili da će izaći iz Hohenwartova zastupničkog kluba, koji je podržavao Taafeovu vladu, ta je vlada pod utjecajem Hohenwarta pokazala naklonost prema narodnjacima, što je vidljivo i iz naprijed spomenutih predizbornih instrukcija, datih namjesniku Jovanoviću. Ona je istodobno nastojala da u Sabor ne budu izabrani oni istaknutiji narodnjaci koji su kritizirali njezin rad i koji su zahtijevali odlučnije narodnjačke pritiske. To njezino nastojanje očitovalo se u ponašanju namjesnika Jovanovića, koji je uoči i za vrijeme izbora radio protiv Klaića, Pavlinovića, Biankinija i Ljubića,[377] a isto tako i protiv Čingrije.[378] Jovanovićevim zalaganjem i raznim pritiscima u izborništvu grada Makarske bio je kandidiran i izabran tamošnji biskup Stjepan Lučić Pavlović.

Izbori su završili pobjedom Narodne stranke. Ona je u Saboru imala više zastupnika nego Autonomaška i Srpska stranka zajedno. U tim saborskim izborima (1883.) autonomaši nisu osvojili nijedan zastupnički mandat u kuriji vanjskih općina. Njihov neuspjeh u toj kuriji, tada doživljen prvi put, ponavljat će se poslije u svima saborskim izborima. Za saborskog predsjednika bio je ponovno izabran Đorđe Vojnović. Kako je on, kao pristaša Srpske stranke, pripadao zastupničkoj manjini, narodnjačka zastupnička većina je protestirala, jer je do tada predsjednik uvijek imenovan iz redova saborske

[376] M. Klaić — M. Pavlinoviću, Zadar 15. V 1883. A. Palavršić i B. Zelić, n. d., 393.
[377] V. Kisić, n. d., 107.
[378] HAD, AČ — Č. X. 7. E. f/6.

većine.[379] Tada je i saborski potpredsjednik imenovan iz redova zastupničke manjine. Bio je to Mihovil Kapović, pristaša Autonomaške stranke. Imenovanjem predsjednika i potpredsjednika Sabora iz redova zastupničke manjine vlada je očito željela da i time utječe na obuzdavanje saborske većine i na raspirivanje daljih međustranačkih sukoba u Saboru.[380] Pojedini narodnjaci, kao npr. Pero Čingrija i još neki, u želji da doprinesu zbliženju Narodne i Srpske stranke i stvaranju njihova zajedničkog saborskog kluba, nisu htjeli ući u saborski klub Narodne stranke kako bi u ostvarivanju te želje bili što samostalniji. U tome svom nastojanju nisu uspjeli, jer se proces nacionalno-političke diferencijacije, najuže povezan i s razvojem moderne nacionalne svijesti, nije mogao zaustaviti.

Oslanjajući se na suradnju s Autonomaškom strankom Srpska stranka je vidno jačala. Svoje jačanje ona je učvršćivala i poticanjem širenja pokreta Srba-katolika. U Dubrovniku, npr., gdje je taj pokret došao do najjačeg izražaja, Srpska je stranka u saborskim izborima 1889. god. uspjela izboriti dva zastupnička mandata i to: jedan u izborništvu grada (s kandidatom Franom Gondolom) i drugi u izborništvu trgovačko-obrtničke komore (s kandidatom Antunom Pugliesijem). Kako je koalicija pristaša Srpske i Autonomaške stranke preuzela u svoje ruke i dubrovačku općinu (1890.), čemu su se mnogo radovale i ostale pristaše tih stranaka u Dalmaciji,[381] Dubrovnik je za neko vrijeme otada bio poprište najžešćih političkih borbi.

Narodna stranka je bila zadovoljna uspjehom postignutim u saborskim izborima 1889. god. Taj uspjeh je bio ravan onom iz 1883. god. Autonomaška stranka izborila je dotad najmanji broj zastupničkih mandata — svega 6, i s tim brojem bit će zastupana u Dalmatinskom saboru do kraja njegova postojanja. Njezino glavno i jedino sigurno uporište bio je i ostao Zadar, u kojem je, glasovima članova tamošnje trgovačko-obrtničke komore, u tim izborima 1889. izabran za saborskog zastupnika i njezin dugogodišnji politički korifej Ante Bajamonti, Splićanin, koji inače više nigdje drugdje u Dalmaciji nije mogao računati na izborni uspjeh. Narodna stranka je, ušavši u Sabor, i 1889. god. sa 26 izborenih zastupničkih mandata imala među tim svojim zastupnicima 14 novih ljudi koji su tada prvi put postali zastupnici.[382] Ona se od kolovoza 1889, pod utjecajem svog radikalnog krila, koje je, između ostalog, ukazivalo i na potrebu isticanja njezina

[379] V. Kisić, n. d., 107.

[380] U toj vladinoj politici sadržana je inače tradicionalna usmjerenost politike vladajućih vrhova Habsburške monarhije. Tom politikom stalno se nastojalo izazivati suprotnosti među potlačenim podanicima, kako bi se ovi, međusobno, što više gložili, u tim gložnjama trošili svoje snage i slabili svoj otpor prema vladajućem režimu.

[381] Srpski glas, br. 20, Zadar 1890, 2 i 3; Il Dalmata, nro. 42 (1890.), 1.

[382] NL br. 54 (1889.), 1.

nacionalnog, hrvatskog identiteta, prozvala Narodna hrvatska stranka. To radikalno krilo, nezadovoljno i daljom oportunističkom i unitarističkom politikom Narodne hrvatske stranke, izvršilo je 1892. secesiju. Šest saborskih zastupnika (Biankini, Perić, Ljubić, Buzolić, Paštrović i Šarić) izdvojili su se tada iz saborskog kluba te stranke i osnovali svoj zasebni Hrvatski klub, koji je u svojoj političkoj orijentaciji pokazivao bliskost stavovima pravaša. U to vrijeme u političkom životu Dalmacije već su osjetno djelovale pravaške grupe u Zadru (u kojoj se isticao Ivo Prodan), u Splitu (u kojoj se isticao Ante Trumbić) i u Dubrovniku (u kojoj se isticao Frano Supilo). Te su se grupe oko Biankinija, Prodana i Supila fuzionirale 1894. god. u zajedničku dalmatinsku Stranku prava, koja se iduće godine (1895.) pojavila sa svojim kandidatima u saborskim izborima.

Središnji odbor Stranke prava u Dalmaciji sačinjavali su: Josip Paštrović, predsjednik, zatim Rafo Arneri, Juraj Biankini, Nikola Dapar, Ante Liepopili, Kažimir Ljubić, Ivan Marović, Roko Mišetić, Virgil Perić, Ivo Prodan, Petar Ružević, Frano Supilo, Mate Šarić, Vicko Škarpa, Dragutin Tomić i Ante Trumbić. Taj je odbor, pripremajući se za saborske izbore 1895. godine, djelovao i kao Središnji izborni odbor Stranke prava u Dalmaciji.[383] On je, početkom kolovoza 1895, objavio i svoj izborni proglas, u kojem je, obraćajući se Hrvatima, naglašavao da ime, jezik, pravo, čast, ponos i budućnost hrvatskog naroda zovu na djelovanje. U proglasu je konstatirano da su dalmatinski Hrvati podijeljeni »u dva tabora« i da je za to kriva Narodna hrvatska stranka, za koju je tu potom rečeno da je mlohava, da ju je »slaba njezina vjera u hrvatsku ideju« odvela »na stramputicu političkog oportunizma« i da ona više »nije voljna ni kadra privesti u djelo ideju sjedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom«. Zbog toga je — obrazlagano je dalje u tom proglasu — nastala Stranka prava i navedeno da je ovu stranku »nužda stvorila«, a ne »obiest ili želja za razdorom«. Ona će uznastojati da se u narodu raširi »osjećaj hrvatskog narodnog jedinstva« i »odgoji podmladak« koji će bdjeti na braniku narodnih prava.[384] Pošto je u Stranci prava bilo nekoliko istaknutijih pojedinaca, koji su pripadali svećeničkom staležu, a željeli su da se kandidiraju za saborske zastupnike, postojala je i među pravašima bojazan da ne ispadne kao da ta stranka želi poslati u Sabor samo popove. O tome govori i jedno pismo Frana Supila. Supilo je vidio da je Trumbićeva kandidatura ozlovoljila don Antuna Liepopilija, jer se i Liepopili želio kandidirati. Navodeći da je Liepopili »učen i čestit«, Supilo je istodobno naveo i otežavajuću okolnost, jer bi Liepopili — uz ostale pravaške kandidate: Ljubića, Biankinija, Perića i Prodana — »bio peti pop«, te je upozoravao da se razmisli

[383] Frano Supilo — Rafu Arneriju, Dubrovnik 8. III 1895. Arhivski vjesnik, br. VI, Zagreb 1963, 49.

[384] NL br. 64 (1895.), 1.

»da li je korisno i dobro da budu sve popovi«.[385] Očito, Supilo je smatrao da to ne bi bilo dobro ni korisno.

I Izvršni odbor Narodne hrvatske stranke, koji su sačinjavali Miho Klaić, predsjednik, Gajo Bulat, potpredsjednik, zatim Lovro Borčić, Tomo Brajković, Pero Čingrija, Ivan Krstitelj Fontana, Vicko Ivčević, Ante Macchiedo, Ante Šupuk, Ivan Vranković i Josip Zaffron, u sklopu svoje aktivnosti uoči saborskih izbora 1895. objavio je izborni proglas Hrvatima,[386] u kojem ih je pozivao da izađu na birališta »pod starim barjakom«, te da u »ime budućnosti domovine, u ime mira i napredka« glasaju za ljude koji će »razborito i složno djelovati kao čvrsto uređena hrvatska narodna stranka u Saboru i izvan Sabora«. Podsjećajući na secesije iz 1879. i 1892. god. potpisnici proglasa su isticali da narodnjaci nisu krivi za te secesije.

U proglasu je bio donesen i program Narodne hrvatske stranke iz 1889. godine sa željom da se na osnovi tog programa ponovno uspostavi sloga između dalmatinskih Hrvata. Ta bi se sloga mogla uspostaviti ako bi taj program »zborom i tvorom« bio priznat od svakog »vođe i vojnika« među Hrvatima. Sloga je potrebna da bi se sačuvale dotadašnje stečevine. Narodnjaci su, naglašavalo se dalje, čvrsto uvjereni da se »jedino opreznim i uztrajnim radom« mogu postići »patriotični ciljevi« i da zastupnici moraju što savjesnije i življe nastojati »oko riešenja još većih narodnih pitanja«. Pred novim Saborom stoje zadaci da nastavi nastojanje da se hrvatski jezik uvede u javne urede i u srednje škole u Zadru, da se u pokrajini otvaraju nove osnovne škole, da se konačno ustroji pokrajinski vjeresijski zavod i potpomogne osnivanje manjih novčanih zavoda »na korist malih posjednika i težaka«, da se unaprijedi poljodjelstvo uređenjem bujica i drugim poboljšicama, da se konačno riješi željezničko pitanje izgradnjom glavne pruge s kojom bi bili povezani pojedini pružni odvojci do važnijih gradova u pokrajini. Proglas je završavao izjavom da će Narodna hrvatska stranka surađivati s ostalim strankama »osobito u pogledu materijalnih interesa«, smatrajući »važnom točkom« Dalmacije »svaki grad, svaku varoš, svako selo« i želeći »napredak i blagostanje« u ovoj pokrajini »svakom mjestu bez razlike«.

Izborni rezultati su pokazali da je Narodna hrvatska stranka i 1895. izborila više zastupničkih mandata u Saboru nego ostale stranke zajedno. Ne samo Autonomaška i Srpska stranka nego i Stranka prava djelovale su protiv narodnjaka. Narodnjački uspjeh pokazuje da je njihova stranka, iako nije imala podmlatka, bila još uvijek jaka. U Dubrovniku su se narodnjaci i pravaši potpomagali tako da Srpska stranka u tom gradu, u kojem je u prethodnim saborskim izborima (1889.) osvojila dva zastupnička mandata, ovaj put (1895.) nije uspjela

[385] Frano Supilo — Rafu Arneriju, Dubrovnik 9. IV 1894. Arhivski vjesnik ... (383), 52.
[386] HAD, Arhiv Arneri. Kut. XXIX-3.

osvojiti ni jedan.[387] Svi zastupnički mandati u Dubrovniku i dubrovačkom kraju pripali su narodnjacima.

Pravaši su 1895. izborili samo dva zastupnička mandata, a u naknadnim izborima 1896. još jedan zastupnički mandat. Njihovi zastupnici Biankini, Perić i Trumbić izabrani su u kuriji vanjskih općina. Oni u Saboru nisu mogli samostalno postavljati ni upite vladi, jer su takvi upiti — prema saborskom poslovniku — morali biti potpisani od četvorice zastupnika. Ali, iako malobrojni, njihova prisutnost u Saboru bila je vrlo osjetna. Biankini je držao duge govore, u kojima je oštro napadao vladinu politiku prema Dalmaciji i ukazivao na mnogobrojne probleme iz gospodarskog, školskog i kulturnog života, koje neodložno treba rješavati. Velikom oštrinom napadao je i oportunizam Narodne hrvatske stranke. U tom je smislu i saborska aktivnost Ante Trumbića bila veoma izrazita.

Novi saborski izbori 1901. god. pokazali su velik uspjeh pravaša, koji su ovaj put izborili trostruko više zastupničkih mandata. Od 4 političke stranke koje su imale svoje zastupnike u Saboru u prethodnom izbornom razdoblju (1895—1901.) pravaši su bili zastupljeni s najmanjim brojem zastupnika. U ovim saborskim izborima 1901. god., u kojima je pet političkih stranaka imalo svoje zastupnike u Saboru, oni su po broju zastupnika zauzeli drugo mjesto. Saborsku većinu je i dalje imala Narodna hrvatska stranka. Dok je ta stranka i 1889. i 1895. imala više zastupnika nego sve ostale stranke zajedno, ovaj su put (1901.) ostale stranke zajedno imale veći broj. Naglo smanjenje broja saborskih zastupnika Narodne hrvatske stranke (1901.) bilo je posljedica postojanja i pojave na izbornom poprištu još dviju hrvatskih stranaka — Stranke prava i Čiste stranke prava.

U posljednjim saborskim izborima 1908. za zastupničke mandate borile su se četiri političke stranke. Najveća i najutjecajnija stranka, Hrvatska stranka (nastala 1905. fuzijom Narodne hrvatske stranke i Stranke prava), izborila je zastupničku većinu. U naknadnim izborima 1910. uspjela je i Hrvatska pučka napredna stranka izboriti jedan zastupnički mandat. Otada su ponovno pet političkih stranaka imale svoje zastupnike u Dalmatinskom saboru i to: tri hrvatske stranke (Hrvatska stranka, Stranka prava i Hrvatska pučka napredna stranka), jedna srpska (Srpska stranka) i jedna talijanaška stranka (Autonomaška stranka).

Stranačka politička aktivnost uvijek je bila prisutna u Dalmatinskom saboru, od njegova prvog do posljednjeg saziva. Političko diferenciranje u društvenom životu Dalmacije imalo je, dakle, i svoj odraz u stranačkom sastavu Dalmatinskog sabora: od dvije političke stranke na početku do pet političkih stranaka na kraju njegova djelovanja. Sabor je bio njihovo borilište, u kojem su neposredno iznašale, obrazlagale i zastupale svoje političke poglede, stavove i težnje.

[387] Srpski glas, br. 35 (1895.), 3 i br. 36 (1895.), 2.

Politička se diferencijacija vršila i unutar samih političkih stranaka. Autonomaška stranka nije doživljavala grupne secesije (izuzev ono privremeno odvajanje liberalnih autonomaša 1864—1866.) ali je stalno doživljavala pojedinačno napuštanje svojih redova i to je osipanje, uz ostale razloge, doprinosilo njezinu slabljenju. Narodna stranka je doživjela dvije secesije: jednu, 1873, kojom je bila stvorena kratkotrajna Narodno-srednjačka stranka, i druga, 1879, kojom je nastala Srpska stranka. Te su je secesije poprilično potresle i oslabile, iako je i poslije tih secesija ostala najjača politička stranka u Dalmaciji. Kad su u Narodnoj stranci (poslije 1879.) ostali samo Hrvati i kad se ona 1889. nazvala Narodna hrvatska stranka, i među njezinim jednonacionalnim pristašama, Hrvatima, odvijalo se političko diferenciranje, koje je dovelo do secesije 1892. i dalje do stvaranja Stranke prava 1894. godine. I u Stranci prava došlo je 1898. god. do secesije, kad je stvorena Čista stranka prava. Kad su se 1905. god. dvije hrvatske stranke (Narodna hrvatska stranka i Stranka prava) ujedinile u Hrvatsku stranku, izvan te stranačke grupacije ostale su još dvije hrvatske stranke: Čista stranka prava (poslije nazvana: Stranka prava) i novostvorena Demokratska stranka (poslije nazvana: Hrvatska pučka napredna stranka). Političke diferencijacije među dalmatinskim Hrvatima bile su slične političkim diferencijacijama među Hrvatima u banskoj Hrvatskoj. I među Srbima u Dalmaciji bilo je političkog diferenciranja (naročito krajem 19. st.), ali ipak nije došlo do njihova stranačkog podvajanja. Srpska stranka je ostala jedinstvena. Međustranački sukobi u Saboru ispunjavali su ponekad čitave saborske sjednice. Najžešći politički sukobi u Saboru odvijali su se između narodnjaka i autonomaša, zatim između pristaša Stranke prava i Srpske stranke, i najzad između pristaša hrvatskih stranaka, narodnjakâ i pravašâ, i potom — pravašâ s jedne i pristaša Hrvatske pučke napredne stranke s druge strane.

Neki su saborski zastupnici bili kratko vrijeme zastupnici, kraće od jednog izbornog razdoblja (kao npr. Ivan Buić, Lovro Macura, Marko Skelin, Josip Banović Damianović, Stjepan Ivičević, Josip Đurović, Ante Nisiteo, Nikola Vidić, Vjekoslav Nutrizio, Ilija Račeta, Ivan Rubricius, Brnja Caboga, Luka Vuković). Još više je uočljivo da je među saborskim zastupnicima bio i znatan broj onih koji su uzastopno ili s prekidima bili više puta birani. Tako je, npr. Pero Čingrija bio zastupnik u Saboru neprekidno od 1870. do 1918. godine, dakle punih 48 godina! Vicko Ivčević je bio saborski zastupnik 42 godine, Josip Kulišić — 38 godina, — Juraj Biankini — 37 godina, Miho Klaić, Ivan Vranković i Vladimir Simić — po 35 godina, Ante Bajamonti — 30 godina, Josip Zaffron — 29 godina, Đorđe Vojnović, Nikola Trigari, Ante Šupuk i Erkolan Salvi — po 28 godina, Gajo F. Bulat — 25 godina.

Za razliku od međustranačkih odnosa u Saboru, koji su pretežno bili veoma zaoštreni, međuljudski odnosi između zastupnikâ u njihovim kontaktima izvan sabornice, pogotovo otkad su narodnjaci postali saborska većina, bili su vrlo snošljivi. Na to je sa zadovoljstvom ukazao i saborski predsjednik Đorđe Vojnović, koji je na saborskoj sjednici 16. siječnja 1877. god. rekao: »Nakon 16 godina ustavnog života mi smo i u ovom obziru toliko već napredovali da politički nazori ne poremećuju lične odnošaje«.[388]

2. *Stavovi prema pitanju sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom*

Pitanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom zaoštravalo je odnose u Dalmatinskom saboru ne samo između zastupnikâ Narodne i Autonomaške stranke nego poslije i između Narodne (hrvatske) stranke i Srpske stranke, kao i najposlije između hrvatskih stranaka: Narodne hrvatske stranke i Stranke prava.

Od prvog saborskog zasjedanja 1861. god. — u duhu careve izjave — očekivalo se da će zastupnici odaslati svoje delegate u Zagreb na pregovore o sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom. To očekivanje poticalo je i dalmatinske narodnjake da se raduju otvaranju Dalmatinskog sabora, jer su se nadali da će on odaslati svoje predstavnike »koji će razpraviti zadaću sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom«, jer »braća Hrvati i većina Dalmatinacah vide nuždu sdruženja radi budućnosti«.[389] Autonomaška saborska većina je 18. travnja 1861. glasala protiv odašiljanja delegata u Zagreb, izjasnivši se za autonomiju Dalmacije. Idućeg dana, 19. travnja 1861. god., saborska je većina iz svojih redova izabrala i odbor petorice, koji je imao zadatak da sastavi adresu o dalmatinskoj autonomiji.[390] Kako su narodnjački zastupnici u Saboru bili u manjini, njihovo suprotstavljanje nije moglo utjecati na odluke saborske većine.

U znak protesta protiv postupaka saborske većine, koja je, zalažući se za autonomiju Dalmacije, zastupala u tom pogledu i politiku središnje vlade iz Beča, neki narodnjački zastupnici su se uzdržali od glasanja pri izboru zastupnika u Carevinskom vijeću. Svoje uzdržanje od glasanja zastupnik Đorđić je objasnio razlogom što do tada nisu još bili utvrđeni odnosi između Dalmacije i banske Hrvatske, kao ni njihovi odnosi s Austrijom.[391] Od pet zastupnika koje je odašiljao Sabor kao zastupnike Dalmacije u Carevinskom vijeću autonomaši su izborili 4 iz svojih redova, dopustivši da 1 bude i iz redova narodnjačke manjine. Najprije je, među ovima, bio pred-

[388] Izvj. DS, XVI (1877.), 1.
[389] I. D. Janković, Dalmatinski sabor. Pozor, br. 68, Zagreb 1861, 2.
[390] GD br. 32 (1861.), 3.
[391] GD br. 33 (1861.), 1.

ložen zastupnik Tripković, ali on nije pristao. Zatim je bio predložen zastupnik Jerković, ali ni on nije htio pristati. Potom je predložen zastupnk Ljubiša, koji na toj sjednici nije bio prisutan, i on je izabran.[392] U nekim zemaljskim saborima pružen je otpor odašiljanju zastupnika u Carevinsko vijeće. Tako npr. u Istarskom saboru u Poreču, kad je trebalo birati te zastupnike, ostalo je u sabornici od 33 zastupnika — samo 9 zastupnika, jer ostali »nisu htieli glasovati«.[393] Hrvatski sabor u Zagrebu je jednoglasno donio odluku da ne bira zastupnike u Carevinskom vijeću, izražavajući time ne samo svoj stav da ne podupire »centralistički politički kurs bečkih državnih vrhova« nego i svoj stav da banska Hrvatska nema »drugih državnopravnih veza s Austrijom osim personalne unije«.[394] U Češkom saboru u Pragu je bilo zaključeno »da se pošalje jedna deputacija u Beč, koja će Nj. Veličanstvo pozvati u Prag na okrunjenje«.[395] Nacionalno-politički otpori Čeha bili su otada u mnogim prilikama nadahnjujući primjer ostalim potlačenim narodima u Austrijskoj carevini.

Težnja da se ostvari sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom bila je istodobno izražena i zagovarana i u Dalmaciji i u banskoj Hrvatskoj. O tom pitanju se mnogo raspravljalo i u Hrvatskom saboru. Ono se, počev od 29. travnja 1861. god., kad je u tom Saboru prvi put pokrenuto, pa do 12. studenog 1861, kad je taj Sabor bio raspušten, često nalazilo »u središtu saborskih rasprava«.[396] Istaknuti narodnjak Niko Pucić, Dubrovčanin, bio je u Križevcima izabran za zastupnika u Hrvatskom saboru.[397] I time se htjela iskazati težnja za sjedinjenjem Dalmacije s banskom Hrvatskom. Niko Pucić je u Križevcima bio proglašen i počasnim građaninom toga grada.[398] U Hrvatskom saboru je bio zastupnik i Luka Botić, Splićanin. Za razliku od Pucića, koji je inače živio u Dubrovniku, Botić je u to vrijeme živio u Đakovu i za zastupnika je izabran od birača kotara Đakovo.[399] U travnju i svibnju 1861. god. Hrvatski je sabor kooptirao šestoricu dalmatinskih narodnjaka i to najprije Meda Pucića i Stjepana Ivičevića, zatim Vinka Milića i potom Miha Klaića, Mihovila Pavlinovića i Luku Tripkovića, davši im pravo informativnog glasa i počasno mjesto u sabornici.[400]

Boraveći u Zagrebu ti su dalmatinski narodnjaci kontaktirali s mnogim ličnostima iz političkog života Banovine. Neki su od njih

[392] Isto, 1.
[393] Isto, 2.
[394] F. Čulinović, n. d. (29), 151.
[395] Isto, 2.
[396] Vaso Bogdanov, Borba za sjedinjenje Dalmacije u Hrvatskome saboru iz godine 1861. Zadarska revija, br. 4—5 (1961.), 278.
[397] V. bilj. 390, isto, 2.
[398] H. Sirotković, n. d., 242.
[399] Isto, 242.
[400] F. Čulinović, n. d. (29), 107.

i za to vrijeme objavljivali svoje napise u »Pozoru«. Inače — osim Pavlinovića, koji je jedanput uzeo riječ — nisu sudjelovali u saborskim debatama. Zastupnik Niko Pucić ostao je zastupnikom u Hrvatskom saboru do početka kolovoza 1861. god., kad se odrekao zastupničkog mandata, jer je vidio da do sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom neće ni lako ni brzo doći.

Pitanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom pokretano je i u Carevinskom vijeću u Beču. O tome je u sjednici od 11. rujna 1861. god. govorio narodnjački zastupnik Stefan Ljubiša. On je pobijao navode autonomaškog zastupnika Luigija Lapenne, koji je isticao da je od onda, kad je car potvrdio izbor dalmatinskog Zemaljskog odbora, potvrđena i dalmatinska autonomija, i da većina stanovnika Dalmacije ne želi sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Ljubiša je obrazlagao da »većina dalmatinskog puka« želi ujedinjenje, da stajalište zastupničke većine u Dalmatinskom saboru prema pitanju sjedinjenja ne predstavlja volju narodne većine, jer ta zastupnička većina i ne predstavlja »većinu naroda«. Ona je »proiztekla iz fino proračunana zakona izbornoga«. A da je to tako, pokazao je primjerom. On, Ljubiša, kao zastupnik u Dalmatinskom saboru, zastupa kraj sa 60.000 stanovnika, a zastupnik Alberti, izabran u trgovačko-obrtničkoj komori u Splitu, zastupa tu komoru »koja broji 6 članovah«. Zalažući se za ostvarenje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, Ljubiša je dokazivao vladajućim vrhovima» da bi unija Dalmacije s Hrvatskom i za cjelokupnu monarkiju od velike koristi bila«. Tom unijom išlo bi se »na ruku Slavenima, najkonzervativnijemu življu carevine«, i time doprinijelo obuzdavanju Mađara, jer »bilo bi daleko probitačnije slavensku stranku naprotiv mađarskoj kriepiti«. Uz to, ujedinjena Hrvatska odbila bi »talijanske simpatije« za istočnojadranske obale.[401] Suprotstavljajući se Ljubišinim navodima i braneći autonomiju Dalmacije, Lapenna je tvrdio da zastupnička većina u Dalmatinskom saboru zastupa želje većine Dalmatinaca.[402] Takve tvrdnje proturali su autonomaši i preko novina[403]. Oni su se, da bi opravdali svoje stavove, obično služili neistinama, pogotovo kad su govorili u ime narodne većine.

Narodnjaci su, zagovarajući pitanje sjedinjenja, imali u vidu i gospodarske i nacionalno-političke interese dalmatinskih Hrvata i Srba koji bi sjedinjenjem bili sigurnije i brže ostvarivani u njihovoj široj narodnoj zajednici. Autonomaši su, zagovarajući autonomiju, a s njom i nametnuti talijanski jezik, učvršćivali otuđenje Dalmacije od njezina slavenskog zaleđa i proširivali procese odnarođivanja na njezinu tlu. Te dvije težnje bile su, dakle, potpuno suprotne. Polemizirajući s autonomaškim zastupnikom Antom Bajamontijem, narodnjački zastupnik u Dalmatinskom saboru Mihovil Pavlinović je jasno

401 GD br. 77 (1861), 2.
402 GD br. 83 (1861), 3.
403 La voce dalmatica, nro. 35 (1861.), 1.

označio te autonomaško-narodnjačke suprotnosti, kazavši da Bajamonti kao autonomaš (sa svojim talijanaškim stremljenjima) »gleda preko mora«, dok su narodnjaci usmjerili svoje poglede i težnje »preko brda«.[404] Dajući na znanje da državnopravni status Dalmacije ne smatraju riješenim i zalažući se za njezino sjedinjenje s banskom Hrvatskom narodnjački saborski zastupnici 1867. nisu htjeli glasati za odašiljanje zastupnika u Carevinsko vijeće. Oni su za vrijeme toga glasanja napustili sabornicu,[405] iskazujući i time svoje nezadovoljstvo, jer su znali da će predstojeća austro-ugarska nagodba riješiti samo zahtjeve Mađara.

Iako je austro-ugarska nagodba potvrdila razdvojenost Dalmacije i banske Hrvatske, jer je po toj nagodbi Dalmacija pripala austrijskoj, a banska Hrvatska ugarskoj polovini Monarhije, narodnjaci su smatrali da treba nastaviti borbu za sjedinjenje i voditi je sve dotle dok ono ne bude ostvareno. Kad su narodnjaci 1870. god. postigli većinu u Dalmatinskom saboru, oni su — odazivajući se carevu pozivu da pošalju zastupnike u Carevinsko vijeće i udovoljivši tom pozivu — uputili caru i posebnu adresu. Tu adresu sastavio je odbor od 5 članova, koji su sačinjavali: Frane Fontana, predsjednik, Miho Klaić, izvjestitelj, zatim Ivan Danilo, Rafo Pucić i Kosto Vojnović,[406] izabrani na saborskoj sjednici 2. rujna 1870. Već sutradan, 3. rujna 1870, odbor je podnio adresu i saborska većina ju je prihvatila.

Prije prihvaćanja te adrese izvjestitelj odbora petorice Miho Klaić dao je obrazloženje, u kojem je rezimirao diskusije vođene u tom odboru i iznio stavove tog odbora.[407] On je kazao da je odbor, vođen željom da istakne potrebu sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, pošao od pitanja »ima li kraljevina Dalmatinska jedno vlastito javno pravo« ili je to pravo sadržano u zakonima iz 1860. i 1861. na temelju kojih je nastalo Carevinsko vijeće. Odbor je u dogovoru na to sebi postavljeno pitanje zauzeo stajalište da Dalmacija ima »vlastito javno pravo« koje je »starije nego su pomenuti temeljni zakoni«. To »javno pravo Dalmacije ima svoj temelj povjesnički, juridički i prirodni« i ono omogućava da Dalmacija »sa kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom sačinjava državno jedinstvo«. Prilike s obje strane Velebita — ukazivao je Klaić — nisu povoljne. U Dalmaciji se ne poštuju zakoni, činovništvo u upravi i sudstvu bavi se političkim strančarenjem, u kućama narodnjakâ vrše se neopravdane premetačine, hapse se i okrivljuju ljudi koji nisu krivi, a krivci ostaju nekažnjeni. U banskoj Hrvatskoj narod je podvrgnut »mađarskoj mamuzi«. Stanje bi moglo i moralo biti drukčije, jer — upozoravao je on — samo zadovoljan narod može biti oslonac državi.

[404] Izvj. DS, VI (1866.), 202.
[405] Izvj. DS, VII (1867.), 65 i 66.
[406] Izvj. DS, X (1870.), 59.
[407] Isto, 62—64.

U adresi se isticalo da se hrvatska država nekad prostirala između Drave i Jadranskog mora i da je bila jedna od najstarijih evropskih država. Dalmacija, Vojna krajina, Hrvatska i Slavonija — to su dijelovi te nekadašnje države. Svaki taj dio je silom prilika »odronut i osamljen«. Svijest o pripadnosti staroj hrvatskoj državnoj zajednici, i pravo na tu pripadnost, ostali su trajno živi. Prethodnici cara Franje Josipa I — Franjo I i Ferdinand V — naredili su da se sjedinjenju tih odvojenih dijelova Hrvatske »pripravi put«. Caru Franju Josipu I preostalo je da sjedini ta »odieljena uda stare Kraljevine«. Za Dalmaciju je to »životno pitanje« i ona se neophodno treba vratiti »k svojoj državnoj zajednici«. Očekujući da će car dopustiti sjedinjenje, dalmatinski će zastupnici »poduprieti Vladu« u njezinim stavovima prema političkim zapletajima u Evropi i odaslati će iz svoga saborskog sastava zastupnike u Carevinsko vijeće.[408] Autonomaši su preko svog stranačkog organa napadali odašiljanje adrese i narodnjačku većinu u Saboru.[409] Polazeći od toga da je autonomija Dalmacije stvarnost, oni su smatrali da se ta stvarnost ne bi ni mogla ni smjela mijenjati.

Narodnjaci su i u toku saborskog zasjedanja 1871. god. potakli da se ponovno uputi caru adresa o sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom. U tu svrhu bio je na saborskoj sjednici od 18. rujna 1871. god. izabran odbor za izradu adrese. U odbor su pored petorice narodnjaka (Klaić, Danilo, Pavlinović, Antonietti i R. Pucić) bila izabrana i dva autonomaša (Bajamonti i Filippi).[410] Ti su autonomaši ušli u taj odbor kako bi se i u toku njegova rada mogli suprotstavljati nastojanju da se traži sjedinjenje. Budući da su u odboru bili u manjini, nisu mogli utjecati na stavove odborske većine. Predsjednik tog odbora bio je Miho Klaić, koji je na saborskoj sjednici od 14. listopada 1871. god. i pročitao adresu, kad je ona bila i prihvaćena. U toj se adresi tražilo od cara da »izvoli pozvati zakonite zastupnike Hrvatske i Slavonije« da sa »zakonitim zastupnicima Dalmacije složno dogovore i ugovore način i uvjete« kako bi se obnovila stara »državna zajednica«.[411]

U saborskoj debati o adresi naročito se isticalo izlaganje zastupnika Lovra Montija. On je kazao da ga osobito raduje što je u adresi naglašeno hrvatsko državno pravo, jer to »državno pravo pruža jaku pomoć narodnomu pravu« i »daje ovome temelja i načina da se izvede«. Monti je tada razmišljao i o budućem ujedinjenju svih južnih Slavena, te je isticao da budućnost zove Dalmaciju i »k istoku odakle nam sunce granjiva«, zove je i »uz ostalu braću koja živu od Crnog do Jadranskog mora«. Ukazujući na bliže zadatke političke borbe, on je naglašavao da Dalmacija, šaljući svoje zastupnike u Carevinsko

[408] Isto, 65—67.
[409] Il Dalmata, nro. 72 (1870.), 1.
[410] Izvj. DS, XI (1871.), 24.
[411] Isto, 406.

vijeće, sudjeluje u stvari »u uređenju tuđe kuće«. Dalmaciji je mjesto »k Translajtaniji«, tu ona jedino može i treba da suučestvuje u ostvarivanju hrvatskog državnog prava. Dalmatinski sabor, šaljući svoje odaslanike u Carevinsko vijeće, i ne htijući »odlaže postignuće one težnje« koja je vodila Dalmaciju »k sjedinjenju sa braćom u Hrvatskoj i Slavoniji«. To bi se sjedinjenje — prema Montijevu mišljenju — »snažnijim oporom prama vladi prije dalo postignuti«. Tadašnje »jadno stanje« u banskoj Hrvatskoj ne bi smjelo »odbijati od sjedinjenja«. Kad bi se »ukinula Granica« (tj. Vojna krajina) i ona, zajedno s Dalmacijom, priključila Hrvatskoj i Slavoniji, tim bi »sjedinjenjem postali jači«, mogli bi jedni drugima priteći u pomoć »u nevolji i potrebi«.[412] Pri glasanju za adresu i glasanja za izbor zastupnika u Carevinsko vijeće Monti se uzdržao od glasanja. Razlozi njegove apstinencije vidljivi su i iz tog njegova izlaganja koje smo predočili. On je pri tom izjavio da se uzdržanjem od glasanja ne protivi odašiljanju adrese i odašiljanju zastupnika u Carevinsko vijeće, nego da tim uzdržanjem daje na znanje da se borba za povoljniji položaj Dalmacije može i drukčije i uspješnije voditi.

Autonomaški zastupnici bili su protiv prijedloga odašiljanja adrese. Među njima su se isticali i virilisti. Nadbiskup Maupas je branio dalmatinsku autonomiju i položaj Dalmacije u sklopu cislajtanijskih zemalja.[413] Episkop Knežević je izjavio da ne može prihvatiti prvi dio adrese, u kojem se govori o sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom i Slavonijom i to »poglavito radi materijalne koristi crkve pravoslavne«, pošto ne zna »kako bi pravoslavnoj crkvi bilo tamo gori«.[414] Uza sva protivljenja autonomaša izglasavanje adrese nije dolazilo u pitanje, jer su narodnjaci u Saboru imali većinu.

Kad su se 1873. god. narodnjački zastupnički redovi podvojili uslijed secesije »bečke petorice«, koji su se sve više približavali vladi i u kojima je vlada nalazila oslonac, nametalo se pitanje kako će se dalje oslabljena Narodna stranka odnositi prema pitanju sjedinjenja, kao i prema vladi. Istodobno su se Narodnoj stranci nametala i druga pitanja. Prijetila je opasnost, s obzirom na rast katoličkog i pravoslavnog klerikalizma, kao i na sve veći rast posebnih manifestacija nacionalne hrvatske i srpske svijesti, da među njezinim pristašama dođe do međuvjerskih (katoličko-pravoslavnih) i međunacionalnih (hrvatsko-srpskih) trzavica, a s tim i do njezina daljeg slabljenja. Na ta pitanja trebalo je dati javni odgovor. Saborski klub Narodne stranke dao je taj odgovor na svom sastanku od 19. prosinca 1873. god., kad je, obnovivši program »bivšega narodnoga kluba« i nastojeći stati na put »svakome nesporazumljenju«, utvrdio slijedeće stavove:[415] Klub će, čvrsto se držeći »državnoga prava hrvatskoga«, nastojati da

[412] Isto, 408.
[413] Isto, 408 i 409.
[414] Isto, 409.
[415] V. Kisić, n. d., 105.

se »Trojedna kraljevina oživotvori« ujedinjenjem »Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom«. Klub priznaje potpunu »ravnopravnost Hrvata i Srba u Dalmaciji i to u pogledu vjerskome, narodnome, političkome i književnome«. Njihova je narodnost »jedina narodnost Dalmacije«. Klub će nastojati da se njihova slavenska (hrvatska i srpska) narodnost »sve to bolje širi i razvija«. Nadahnut »slavenskim narodnim duhom«, klub neće nikada »učiniti išta što bi moglo uvriediti ili na štetu biti ostalim plemenima slavenskim, a osobito onima koji u Austro-Ugarskoj živu«. Što se vjeroispovijesti tiče, ona se ostavlja slobodnom uvjerenju svakog pojedinca i »nijedno pitanje vjerozakonsko neće moći kao takovo postati pitanjem kluba«. U svom djelovanju klub je »podpuno neodvisan prema vladi«. On će biti »vazda spreman« da podupire vladina nastojanja ako su ona za Dalmaciju korisna i obratno — uvijek će je »pobijat« ako je njezino postupanje za Dalmaciju štetno.

Pitanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom pokrenuto je od narodnjačkih zastupnika u Dalmatinskom saboru i 1877. godine. I ovaj put bila je pripremljena adresa kojom se molilo cara da pozove predstavnike Dalmacije i predstavnike banske Hrvatske da se dogovore o uvjetima i načinu sjedinjenja. Ta adresa, međutim, nije bila predmet saborske rasprave i izglasavanja, jer je Sabor, neočekivano, »bio odgođen baš uoči sjednice« kad je rasprava o adresi »imala doći na dnevni red«.[416] Saborski klub Narodne stranke i tom je prilikom — na svom sastanku — razmatrao svoj program i potvrdio njegove formulacije iz 1875. god. U tom se programu isticalo da će klub, potičući »oživotvorenje narodnog načela« i držeći se »državnoga prava hrvatskoga«, nastojati »da se izvede sjedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom i Slavonijom«. Hrvate i Srbe klub je tretirao kao »jedan narod« i jedini narod u Dalmaciji, priznajući im »ista prava u svakom pogledu«.[417]

Dalmatinski sabor nije potom sazivan za više od tri godine. Iz jednog Klaićeva pisma vidljivo je da je središnja vlada namjeravala sazvati Sabor u rujnu 1878. god. i da je o tome u srpnju iste godine obavijestila Zemaljski odbor. Zemaljski odbor je zamolio odgodu saziva Sabora do proljeća »poradi jematve i ostalih poljskih radja« i »Vlada je pristala«.[418] Od kraja srpnja do kraja listopada 1878. izvršena je austro-ugarska okupacija Bosne i Hercegovine. Nakon toga protekle su gotovo pune dvije i po godine do saziva Dalmatinskog sabora.

Vlada je, u tom međuvremenu ne sazivajući Dalmatinski sabor, izbjegavala pritiske koji bi dolazili iz toga Sabora i u odnosu na pitanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom i u odnosu na pita-

[416] Isto, 106.
[417] Isto, 106.
[418] M. Klaić — M. Pavlinoviću, Zadar 17. IX 1878. A. Palavršić i B. Zelić, n. d., 270.

nje budućnosti Bosne i Hercegovine. A kad je Sabor napokon u lipnju 1880. god. bio sazvan, saborski su pritisci bili manje mogući, jer je narodnjačka saborska većina bila tada već podvojena na njezin hrvatski i srpski dio. Narodna stranka, u kojoj su otada ostali samo Hrvati, imala je i dalje zastupničku većinu u Saboru (više nego i Autonomaška i Srpska stranka zajedno). No, ona je izlaskom Srba iz njezinih redova bila znatno oslabljena, i to ju je još više tjeralo na oportunističko držanje prema vladi. Vlada je 1880. god., nastavljajući svoju politiku »mrvica«, dopustila ponarođenje splitskih srednjih škola, a bila je spremna da potpomogne i ponarođivanje splitske općine. S druge strane, vlada nipošto nije željela da narodnjaci i dalje pokreću pitanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. I zaista, narodnjački zastupnici u Saboru izbjegavali su otada pokretanje tog pitanja. Izbjegavali su oni to, dakle, zbog lakšeg dobivanja njezinih »mrvica«, ali od 1880. godine i zbog odnosâ sa Srpskom strankom, jer nisu željeli da se ti odnosi previše zaoštravaju.

Srpska stranka je bila protiv sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom i to njezino autonomaštvo spajalo ju je s Autonomaškom strankom. Koalicija tih dviju stranaka bila bi opasan politički protivnik i u Saboru i izvan Sabora. Klaić je 1883. god. pisao Strossmayeru da Dalmaciji »nema spasa van spojenja sa Hrvatskom« i objašnjavao da se pitanje sjedinjenja u Saboru više ne ističe »uslijed nesretnog razdora među Srbi i Hrvati«. Prema Klaićevu mišljenju bilo bi »nepolitično, dapače i pogibeljno« da se pitanje sjedinjenja pokrene u Saboru. Jer, ako bi se to pitanje pokrenulo, zastupnici Srpske stranke iznijeli bi suprotan stav, a to bi »u prilog bilo Nijemcima i Mađarima«.[419] Koliko god austrijski Nijemci nisu željeli stvaranje ujedinjene Hrvatske, toliko to nisu željeli ni Mađari. Težnja k stvaranju te hrvatske cjeline, čiji su se teritorijalni dijelovi nalazili u obje pole Monarhije, bila je usmjerena ka poremećaju stanja stvorenog austro-ugarskom nagodbom. Taj poremećaj — sa stajališta vladajućih vrhova u Beču — ojačao bi Mađarsku, i zato ga nisu bili voljni dopustiti. Sa stajališta vladajućih vrhova u Pešti taj bi im poremećaj zadao veliku brigu, jer bi udruženi Hrvati i Srbi s jedne i s druge strane Velebita postali veoma jaki u svom otporu i nastojali bi dalje ostvariti samostalnost. Zbog toga su vladajući čimbenici i u Beču i u Pešti bili protiv narušavanja nagodbenog stanja.

Pojedini članovi saborskog kluba Narodne stranke, okupljajući se oko Pavlinovića (do 1887.), a potom oko Biankinija, bili su nezadovoljni stavom klupske većine da se saborskim adresama ne zahtijeva sjedinjenje. To nezadovoljstvo naročito je izbilo za vrijeme saborskog zasjedanja 1888. god., ali je utjecajni Miho Klaić, zalažući se za dotadašnju taktiku Narodne stranke, ipak uspio da se u saborskom dnev-

[419] M. Klaić — J. J. Strossmayeru, Beč 25. IV 1883. T. Macan, n. d., 479.

nom redu ne nađe tada prijedlog adrese o sjedinjenju.[420] Iduće godine (1889.), uoči tadašnjeg saborskog zasjedanja, namjesnik je dobio ovlaštenje da može zatvoriti Sabor ako se u njemu uvaži prijedlog za raspravu o ujedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom. Takva ovlaštenja stizala su i idućih godina »za svako zasjedanje Sabora«.[421] Pritisci iz Beča bili su, dakle, stalno prisutni.

U programu narodnjačkog saborskog kluba, donesenom za vrijeme saborskog zasjedanja 1889. (otada se taj klub zove Narodni hrvatski klub, a stranka Narodna hrvatska stranka), isticano je da taj klub »stoji nepomično na stožernom temelju državnoga prava hrvatskoga i cjelokupnosti Hrvatske«, te da će, prema tome, težiti »da se Dalmacija što skorije sjedini sa Hrvatskom i da se hrvatskoj državi povrate sve stare njezine česti«. Klub će biti dužan i pripravan da »u svaki sgodni čas« zatraži od kralja — »na temelju narodnih i pisanih prava« — ostvarenje sjedinjenja. Hrvati i Srbi su, kako je navedeno i u tom programu, »jedan narod« i izvan tog naroda »ne priznaje se da ima drugoga u Dalmaciji«. I Hrvati i Srbi, pod zaštitom hrvatskog državnog prava, »uživaju ista prava u svakom pogledu«. Što se vjere tiče, nju ne treba ni miješati ni spajati »sa narodnosti«. Ali, Narodni hrvatski klub »braniti će staroslovenštinu u crkvenoj službi kao stečevinu naroda i uslov prosvjete«.[422] S obranom glagoljice narodnjaci su se suprotstavljali režimu, koji je bio protiv njezine dalje upotrebe.

Iako je »Narodni list«, prikazujući saborsko zasjedanje 1889. god., isticao da je nova (narodnjačka) saborska većina »složna kao jedan čovjek«,[423] u toj većini ipak nije bilo sloge. Nekoliko zastupnika oko Biankinija, koji su se zalagali za radikalnije stavove u političkom djelovanju, istupili su 1892. god. iz narodnjačkog saborskog kluba i osnovali zasebno svoj saborski Hrvatski klub. Članovi tog kluba Biankini, Ljubić, Buzolić, Paštrović, Perić i Šarić — dosljedno prvoj točci svog klubskog programa: »Sdruženje Dalmacije s Hrvatskom na temelju hrvatskog državnog prava«[424] — zahtijevali su da Sabor raspravlja o sjedinjenju i da se založi za sjedinjenje.

Na saborskoj sjednici 12. siječnja 1894. god. Hrvatski je klub podnio na razmatranje prijedlog adrese.[425] U toj su se adresi ponavljali navodi iz prijašnjih saborskih adresa: da su carevi pređi, Franjo I i Ferdinand V, obećali sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, da je car Franjo Josip I — zamoljen od banske konferencije iz Zagreba 26. XI 1860. da li bi »po starodrevnim pravima, priznatim patentima od 7. travnja 1850.« dopustio sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom — odgovorio 5. XII 1860. god. banu Šokčeviću da je spreman

[420] J. Šidak, M. Gross, I. Karaman i D. Šepić, n. d., 166.
[421] Isto, 166.
[422] V. Kisić, n. d., 107.
[423] Isto, 107.
[424] Isto, 108.
[425] Izvj. DS, XXIX (1894.), 9.

da banskoj konferenciji udovolji, da je car Franjo Josip I — u carskoj povelji od 26. II 1861. kojom su uređeni ustavni odnosi i u Dalmaciji izjavio da državnopravni odnos Dalmacije prema Hrvatskoj i Slavoniji nije konačno riješen i da je carskim zaključkom od 26. II 1861. bilo određeno da Dalmatinski sabor pošalje u Zagreb svoje predstavnike na dogovore o pitanjima sjedinjenja. Međutim, »ondašnji neravni položaj Dalmacije« nije omogućio da se ostvare careve namjere. Očekivanja da će se na širim osnovama unaprijediti gospodarski život Dalmacije nisu ostvarena. Izvedena su do tada samo dva veća zahvata: izgrađena je »sakata željeznica Split—Knin«, koja se ne nastavlja dalje, i Dalmacija je ostala izolirana od željezničkih veza sa zaleđem, zatim je izvršeno uređenje donjeg toka Neretve, koje »služi samo prolaznoj trgovini« sa susjednom Hercegovinom, inače to uređenje »nije spasilo od vode neretvansko blato, niti narod od kužne bolesti«. Nekim mjerama državne politike nanesene su velike štete gospodarskom razvoju Dalmacije. Tako npr. — ukazivano je u toj adresi — »nesnosnim porezim« uništena je domaća »trgovačka mornarica na dugu plovidbu«, a domaćim pomorcima i ribarima uskraćuju se i tada »one povlastice, koje se udieljuju tuđincima«. I zato: »Samo u ujedinjenoj Hrvatskoj Dalmacija može spokojno gledati na budućnost«.

Iako su članovi narodnjačkog saborskog kluba, kao saborska većina, znali da namjesnik ima nalog da obustavi rad Sabora ako se u saborski dnevni red unese rasprava o sjedinjenju, oni su — ne samo da ne dođu u nove sukobe sa članovima Hrvatskog kluba, nego i da ih što više približe k sebi — pristali da se onemogući rasprava o prijedlogu adrese tog kluba. Potpredsjednik Gajo F. Bulat, koji je u odsutnosti predsjednika Vojnovića rukovodio tom saborskom sjednicom na kojoj su članovi Hrvatskog kluba podnijeli prijedloge adrese, izjavio je da će taj prijedlog staviti »na dnevni red u jednoj od dojdućih sjednica«.[426]

Smatrajući pitanje sjedinjenja najvažnijim, članovi Hrvatskog kluba su inzistirali da se to pitanje stavi u dnevni red što prije. Već na idućoj saborskoj sjednici 16. siječnja 1894. zastupnik Ljubić je postavio upit: zašto prijedlog adrese nije ušao u dnevni red te sjednice? Potpredsjednik Bulat, koji je i na toj sjednici predsjedavao, odgovorio mu je da je dnevni red te sjednice sastavio predsjednik Vojnović.[427] Ljubić je i na narednoj sjednici 22. siječnja 1894. postavio isti upit. Predsjednik Vojnović, koji je rukovodio tom sjednicom, obrazlažući zašto prijedlog adrese nije ni tog dana ušao u dnevni red rekao je da je »pitanje o sdruženju Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom od najveće važnosti« i da je to pitanje »bitno« za Dalmaciju. Rasprava o tako značajnom pitanju pobudila bi »političke strasti«, a nakon njih — »isto kao što iza oluje ostaje uzburkano more« — za nekoliko sjed-

[426] Isto, 10.
[427] Isto, 26 i 27.

nica »ne bi se moglo mirno i razborito razpravljati o mnogim već navještenim važnim predmetim«. On je stoga, kao saborski predsjednik, koristeći svoje pravo iz čl. 35. Zemaljskog reda, odlučio »odgoditi raspravu o adresi do onog vremena, kad bude riješeno sve ono, što je također važno i korisno za našu pokrajinu«.[428] Članovi Hrvatskog kluba, nezadovoljni tim obrazloženjem, demonstrativno su napustili tu sjednicu.

Prijedlog adrese podnesen na 1. sjednici tog saborskog zasjedanja ušao je u dnevni red tek na 18. saborskoj sjednici 16. veljače 1894. god. Bilo je to — u duhu saborske procedure — prvo čitanje tog prijedloga. Odmah nakon Ljubićeva čitanja i obrazloženja prijedloga adrese uzeo je riječ autonomaški zastupnik Zmirić, koji se suprotstavio traženju sjedinjenja i predložio da se pročitani prijedlog adrese odbaci. Narodnjački zastupnik Miho Klaić, uvažavajući navode i smisao predložene adrese, založio se da se ona preda Odboru sedmorice, koji će je pripremiti i podnijeti Saboru već sutradan, na idućoj saborskoj sjednici. Zastupnik Srpske stranke Bjelanović, pobijajući Klaićevo zalaganje, predlagao je da se predložena adresa ne daje tom odboru, nego da se odbije. Za Klaićev prijedlog glasala je većina (članovi kluba Narodne hrvatske stranke i članovi Hrvatskog kluba). Za Bjelanovićev prijedlog glasala je manjina (članovi klubova Srpske i Autonomaške stranke).[429] Idućeg dana, 17. veljače 1894. god., predzadnja točka dnevnog reda tadašnje saborske sjednice bila je posvećena drugom čitanju prijedloga adrese o sjedinjenju,[430] ali do te točke dnevnog reda nije se stiglo. Vladin povjerenik Dragutin Marija Truxa pročitao je dopis namjesnika Davida, kojim je saopćeno da se, po nalogu Ministra unutrašnjih poslova, odmah zatvori to saborsko zasjedanje,[431] što je potom i učinjeno.

Rasprava o adresi i njezino izglasavanje nisu, dakle, bili dopušteni. Ali, ipak, u toku tog saborskog zasjedanja (1894.) bilo je — i izvan rasprave o adresi — govora o sjedinjenju. U tima usputnim debatama o sjedinjenju vodile su se i političke polemike između članova saborskog kluba Srpske stranke, saborskog kluba Narodne hrvatske stranke i Hrvatskog kluba. Na protivljenje pristaša Srpske stranke sjedinjenju Dalmacije s Hrvatskom utjecalo je naročito i djelovanje pravaša, koji su negirali postojanje Srba. Vidljivo je to i iz izjave zastupnika Đura Vukotića, koji je kazao da su Srbi protiv sjedinjenja i da će glasati protiv predložene adrese o sjedinjenju, jer ne žele »poći pod sjekiru Starčevićevu«.[432] Slično je izjavio i zastupnik Dušan Baljak,

[428] Isto, 62. i 63.
[429] Isto, 500 i 501.
[430] Isto, 523.
[431] Isto, 562.
[432] Isto, 204.

koji je istakao da su Srbi, pošto se negira njihovo postojanje i u ime hrvatskog državnog prava, primorani biti protivni »takvom državnom pravu«.[433]

Govoreći o težnjama za sjedinjenje na hrvatskom i južnoslavenskom prostoru Juraj Biankini je obrazlagao da je uvjeren »da će se za 2 do 3 vieka sdružiti i svi Slaveni na jugu: Hrvati, Srbi, Crnogorci, Bugari, Slovenci«, te da će »podignuti veliku slavensku državu na Balkanu«, toliku »od prilike« kao što je Njemačka. Ali do tog vremena nužno je da se ti narodi razviju »u samostalne neodvisne skupine« i da se priprave za tu »zajednicu budućnosti«. Prema tome, ujedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom ostaje bliži zadatak, na čijem ostvarenju treba neposredno raditi. Što se tiče političke struje koja naziva kraljevinu Srbiju Pijemontom i njoj namjenjuje ujediniteljsku akciju na Balkanu, Biankini je, zaželjevši kraljevini Srbiji »svako dobro«, istakao: »Kamo sreće da bi Srbija bila Piemont!« — i nadodao da ona, s obzirom na tadašnje stanje u njoj, ne može preuzeti »tu veliku zadaću«.[434] Uključujući se u debatu i nastojeći pridobiti zastupnike Srpske stranke za političku suradnju, Miho Klaić je zamjerio zastupnicima te stranke zbog njihova koaliranja s autonomašima i ukazivao na štetnost koju to koaliranje nanosi.[435] I Pero Čingrija je isticao da su mnogi interesi, među kojima i sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, zajednička potreba i Hrvata i Srba. Šire sjedinjenje na Balkanu (u procesu kojega će se naći zajedno i svi Srbi) neće se postići bez prethodnog etapnog sjedinjavanja. Prema tome — upozoravao je on — neće se moći doći »do blaženstva Dušanova carstva bez da se prođe kroz vrata Zvonimirova kraljevstva«.[436]

U toku saborskog zasjedanja 1894. god. i Miho Klaić je nastojao da prijedlog adrese o sjedinjenju obavezno uđe u saborski dnevni red.[437] Zatvaranje toga saborskog zasjedanja zbog unošenja u dnevni red prijedloga te adrese djelovalo je na Klaića i on je smatrao za u buduće da je bolje da Sabor do kraja obavi svoje poslove nego da se prekida njegov rad. Iduće saborsko zasjedanje započelo je u siječnju 1895. god. Već na 1. saborskoj sjednici, 14. siječnja 1895. god., članovi saborskog kluba Stranke prava Biankini, Šarić, Paštrović, Perić, Ljubić i Mišetić podnijeli su prijedlog adrese, zahtijevajući da se taj prijedlog proglasi prešnim i da se odmah prijeđe na njegovo prvo čitanje.[438] U sabornici se stvarala zaoštrena atmosfera. S obzirom da je prethodno saborsko zasjedanje (1894.) bilo prekinuto naredbom, a na ovo saborsko zasjedanje (1895.) namjesnik nije došao, Ljubić je postavio pitanje: zašto namjesnik nije prisutan, zašto se »on krije,

[433] Isto, 258.
[434] Isto, 223—227.
[435] Isto, 297.
[436] Isto, 302.
[437] Isto, 309.
[438] Izvj. DS, XXX (1895.), 13 i 16.

zašto iz sabornice bježi«, a bilo bi potrebno da zastupnicima »kaže u brk zašto vlada neće sdruženje«. Kukavna je ta »vlada, koja ne smi ni čuti da se o sdruženju raspravlja«.[439]

Obrazlažući prešnost prijedloga adrese, Biankini je isticao: »Da sam ja uvjeren da je Dalmacija talijanska zemlja, ja bih bez političke hipokrizije odlučno i javno tražio njezinu točku kristalizacije, njezinu spasujuću misao, u Rimu. Da sam ja uvjeren da je Dalmacija srpska zemlja, ja bi na isti način tražio njezinu točku kristalizacije, njezinu budućnost, u Beogradu ili na Cetinju; a tražio bih je u Beču, ili čak ravno u Berlinu da sam iole uvjeren da je ova zemlja njemačka«. Ali pošto je »dogmatički uvjeren da Dalmacija nije zemlja ni talijanska, ni srpska, ni njemačka, već zemlja hrvatska«, djelovat će »svim svojim silama« u pravcu da se njezina »kristalizacija obavi okolo bieloga Zagreba« i da — u okviru Habsburške Monarhije — dođe »do slobode i samostalnosti hrvatske«.[440] Nakon Biankinijeva obrazloženja izvršeno je glasanje: za prešnost prijedloga adrese glasali su članovi klubova Stranke prava i Narodne hrvatske stranke, a članovi klubova Srpske i Autonomške stranke glasali su protiv.

U toku dalje rasprave došlo je do vrlo oštrih sukoba između članova kluba Stranke prava i članova kluba Narodne hrvatske stranke. Članovi kluba Narodne hrvatske stranke glasali su za prešnost prijedloga adrese kako bi je odmah na početku saborskog zasjedanja, nakon njezina prvog čitanja, otklonili i to tako da odluče da se ona ne prosljeđuje posebnom odboru, što je značilo da do njezina drugog čitanja, ponovnog razmatranja i izglasavanja neće doći. Kad je Biankini, nakon prvog čitanja adrese, predložio da se ona preda odboru od 7 zastupnika, koji će o njoj i o daljem postupku u vezi s njom izvijestiti Sabor u roku od 48 sati,[441] narodnjaci nisu dali podršku tom prijedlogu.

Smatrajući potrebnim da objasni stav saborske većine (tj. članova kluba Narodne hrvatske stranke) Klaić je najprije podsjetio da je Sabor 1877. god., kad je namjeravao raspravljati o tada predloženoj adresi saborske većine, bio zatvoren carskom odlukom, i da bi do takvih prekida saborskog rada dolazilo i poslije da je u Saboru bilo isticano pitanje sjedinjenja.[442] Pošto u Saboru od 1877. do 1894. god.

[439] Isto, 17.
[440] Isto, 20 i 21.
[441] Isto, 29 i 38.
[442] Godine 1883, za tadašnjeg saborskog zasjedanja, bilo je nastojanja od jednog dijela narodnjačkog saborskog kluba da se podnese prijedlog adrese. Ali, većina tog kluba bila je protiv toga i adresa nije podnesena. Pri kraju saborskog zasjedanja 1888. ponovno su pojedini članovi narodnjačkog saborskog kluba pokrenuli pitanje odašiljanja adrese. Klaić se tome usprotivio i izjavio da će izaći iz kluba ako klub podrži tu inicijativu. Izvršeno je i glasanje u klubu. Natpolovična većina kluba (veća samo za jedan glas više) odlučila je da se adresa predloži Saboru. Klaić je na to istupio iz kluba. Ali, da se klub zadrži na okupu, da ne dođe do rascjepa u njemu ili do njegova raspadanja, u ponovnom razmatranju razloga vezanih za odašiljanje ili neodašiljanje adrese, odlučeno je da se prijedlog adrese ipak ne iznosi u Saboru. Godine 1889. opet

nije bilo govora o ponovnom odašiljanju adrese, pronosili su se za tih 17 godina glasovi da se saborska (narodnjačka) većina »odrekla glavne točke svog programa — sjedinjenja s Hrvatskom«. Kad je ta saborska većina pristala da se 1894. god. raspravlja o prijedlogu adrese, Sabor je i taj put bio zatvoren. Ako ta većina u toku tog saborskog zasjedanja (1895.) dopusti ponovno raspravljanje o adresi, desit će se — upozoravao je Klaić — to isto što i 1877. i 1894. god: da će Sabor biti zatvoren. Saborska većina, zbog posla koji Sabor ima obaviti, ne želi da se prekine njegov rad i zato neće dopustiti raspravu o adresi. Ne može se tvrditi — naglašavao je Klaić — da Narodna hrvatska stranka time odustaje od svoga programa. Ona je 1889. god. istakla u svom programu da će »u svaki zgodan čas« tražiti sjedinjenje, ali u tadašnjoj situaciji da »nije zgodan čas«. Ako se pogledaju odnosi u Monarhiji — upozoravao je on — lako će se doći do zaključka da s pitanjem sjedinjenja nije moguće ni »za pedalj dalje poći«. Rješenje tog pitanja »nije stvar poteza pera«. Ono zadire u postojeće »državnopravne odnošaje Monarhije«, koje bi trebalo »promieniti«, a da bi se to izvelo, u tome bi morali »sudjelovati svi državni faktori«. Prema tome, inzistiranje da se podnese adresa o sjedinjenju u situaciji kad realno ni najmanje ne postoje izgledi za ostvarenje sjedinjenja »nije nego demonstracija, koja pitanju sjedinjenja ne koristi nego škodi«. Štetno bi bilo da se odašiljanjem adrese »narodu predstavljaju stvari, koje se ne mogu postići«. Klaić se založio da se u Saboru i izvan Sabora rješavaju »mala pitanja«, koja su za narod u postojećoj situaciji »od više koristi«, te je — podsjetivši na riječi Massima D'Azeglia iz doba talijanskog risorgimenta »Facciamo gli Italiani, e l'Italia si farà da sè« i koristeći poučni smisao tih riječi, primjenjiv u preinaci i na prilike i neprilike u razjedinjenoj i potalijančenoj Hrvatskoj — savjetovao: »odgojimo sviestne Hrvate, i Hrvatska će postati svoja«.[443]

Ne slažući se sa stavom narodnjakâ, koji su odbili raspravu o prijedlogu adrese kako bi omogućili saborski rad u korist rješavanja drugih pitanja, Biankini je isticao da zatvaranje Sabora — zbog adrese — ne bi ni za zastupnike ni za narod bila »velika nesreća«, ali da će biti mnogo »veća nesreća« ako narod »izgubi vjeru u ljude kojima je darovao svoje povjerenje«. Govoreći u ime zastupnikâ saborskog kluba Stranke prava on je izjavio da su ti zastupnici — zbog odbijanja prijedloga adrese — »do dna duše ogorčeni« i da »ostaju prilično ravnodušni prema svakom drugom pitanju u saboru«. Jer, kad je s dnevnog reda »skinuto glavno pitanje državnoga hrvatskoga prava«, sve drugo za njih »postaje nuzgredno«. Ipak, oni će ostati u Saboru, jer

je nekoliko članova narodnjačkog saborskog kluba, za vrijeme tadašnjeg saborskog zasjedanja, predložilo da se u Saboru podnese i izglasa adresa, ali se i ovaj put od toga odustalo. Umjesto s adresom klub se predstavio javnosti s preinakama u svom programu. Borba za sjedinjenje — kako je isticano u tom programu — pokrenut će se »u svaki zgodni čas«, dakle kad god bude izgleda za njezin uspjeh.

[443] V. bilj. 438, isto, 30 i 31.

žele »da sviestno vrše svoju dužnost«.[444] Kako su u toku daljeg saborskog rada i Biankini i ostali članovi kluba Stranke prava pravili razne upadice, upotrebljavali oštre izraze i izazivali buku u sabornici, Pero Čingrija im je kazao: »Vi ste vikači! Vi terorizirate, vi zavaravate puk!«

Istupajući tako, Čingrija je bio ozlojeđen, jer su pravaši, djelujući protiv narodnjakâ, spočitavali ovima da ne rade za narodne interese. U Dubrovniku su se — prema Čingrijinu saopćenju — proturali glasovi da su narodnjaci »izdali i prodali Hrvatsku«. Suprotstavljajući se takvu djelovanju pravašâ, Čingrija ih je upozoravao: »Rušiti je lahko, ali je trudno i veoma mučno graditi«.[445]

Polemika između pripadnika saborskog kluba Sranke prava i pripadnika saborskog kluba Narodne hrvatske stranke odvijala se naročito tokom rasprave o proračunu pokrajinske zemaljske zaklade za 1895. god. U toku te rasprave manje se polemiziralo o zadovoljavanju pojedinih potreba i o financijskim rashodima, a više o raznim političkim pitanjima, među kojima i o pitanju sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. Pobijajući navode Jurja Biankinija, koji je kazao da su narodnjaci zakopali adresu »pod stol vladinih povjerenika« i da su se, glasajući protiv iznošenja adrese, iznevjerili svojoj prošlosti, Miho Klaić je potanko iznio što su sve narodnjaci radili i uradili otkad su se našli u Saboru kao većina. Iznio je i historijat odašiljanja saborskih adresa, kao i historijat razlogâ koji su utjecali da se takve adrese ne odašilju. Narodnjaci su — prema Klaićevu mišljenju[446] — pokazali, kad je god to bilo u stvarnom interesu Dalmacije, da se nisu »nikad obazirali kako se na vladinoj strani misli« o njihovim akcijama, i dokazali su da znaju »zemaljskim poslovima upravljati«. Narodnjacima je bilo preteško kad je Saborom gospodarila autonomaška većina, a nije im bilo lako ni poslije 1870. god., kad su dobili glavnu riječ u Saboru, jer je autonomaška zastupnička manjina, ometajući rad Sabora, napuštala sabornicu kad god je u njoj bilo manje od 22 narodnjaka (tj. manje od kvalificirane većine). Uz to, u redovima te manjine — s priznanjem je isticao Klaić — bilo je ljudi »velika uma i energije«, među kojima su se naročito isticali Lapenna i Bajamonti. Valjalo je izdržati i u borbi s namjesnikom Jovanovićem i slomiti ga, a to se nije moglo »jedino jurišajuć, nego i mudrom politikom«. Ostajući vjerni svom programu, u kojem je istaknuta i njihova težnja ka postignuću sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, narodnjaci moraju voditi računa što se postiže a što gubi isticanjem adrese u Saboru. Oni — kao saborska većina, svjesni korisnosti djelovanja Sabora — imaju i najveću odgovornost za rad Sabora.

Tadašnje vrijeme — smatrao je Klaić — nije pogodno za traženje sjedinjenja. Jer, Habsburška Monarhija je »država jako delikatnog

[444] Isto, 34 i 39.
[445] Isto, 75 i 107.
[446] Isto, 383—387.

ustroja«. Sve državnopravne promjene u toj monarhiji, koje su se izvršile u tom vijeku, desile su se uslijed »vanjskog potresa«. Bili su to ratovi sa stranim silama i austrijski vojni porazi na ratištima. Nužni su, dakle, bili novi takvi potresi, koji bi — prema Klaićevu mišljenju[447] — doveli do daljih državnopravnih promjena u Monarhiji. Za adresu »mora doći sgodni čas« i za »taj čas« se treba pripremati.

Klaić je, polazeći od činjenice da je uz pravaše gotovo sva omladina i ukazujući na neiskustvo omladine, isticao da je »mladost neuzstrpljiva i vruća«. Ona misli ako narodnjaci nisu postigli sve ono što su htjeli da je to posljedica njihove slabosti i nerada i da za to »nisu krive okolnosti i protivni ljudi«. I mladost treba razumjeti, ali — obrazlagao je Klaić[448] — treba razumjeti i iskusne narodnjake. Da još više naglasi potrebu tog razumijevanja, citirao je riječi švedskog kralja Oskara, koji je kazao da je mladić s 20 godina koji nije radikalan — kukavica, a čovjek s više od 40 godina koji nije umjeren da je — luda. Klaić je želio da omladina »goji svoje ideale« i »neka ih širi«, ali je isto tako želio da se zreli ljudi, sudjelujući u političkom životu, zalažu za »ono što je razborito i što je moguće«. Podsjećajući na riječi jednog francuskog političara, koji je definirao politiku kao »l'art des possibilités« (umjetnost mogućih stvari), Klaić je ukazivao da u politici »hoteći nemoguće, ne vodi se politika, nego goni vjetar«. Sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom bilo je zatad nemoguće i on je, opravdavajući narodnjačko uskraćivanje podrške pravaškom prijedlogu adrese, isticao da je korisnije omogućiti rad Sabora, jer su i taj rad zahtijevali razni interesi pokrajine. Klaić je bio uvjeren, kad bi pravaši bili u Saboru saborska većina, a s tim postali odgovorni i za »upravu zemlje« (tj. pokrajine), da bi se prema adresi u tadašnjim prilikama odnosili isto kao i narodnjaci. Zaželio je da što prije dođe povoljno vrijeme kad će se adresa moći poslati i sjedinjenje ostvariti. U tome momentu neće se pitati samo »jedna stranka« nego »ciela zemlja«. Dalmacija, kao cjelina, pitat će se da »postavi uvjete, koji će osigurati njezinu budućnost«.

Podržavajući Klaićevo izlaganje, koje je bilo obrana stavova Narodne hrvatske stranke, Pero Čingrija je također sudjelovao u toj obrani. Na saborskoj sjednici 9. veljače 1895. god. on je obrazlagao da je pitanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom »pitanje ostvarenja narodnog načela«. Kad bi se Narodna hrvatska stranka odrekla tog načela prestala bi »biti strankom«. Polemizirajući s pravašima, koje je nazvao sektom, Čingrija je kazao da oni nisu sekta kad se zalažu za sjedinjenje, ali da su sekta kad »nameću fakticizam jednog čovjeka« (tj. Starčevića). Za starčevićanstvo je rekao da je ono »sekta, a ne stranka prava«. Pravaši su, prepuštajući vodstvo Stranke prava Josipu Franku, dopustili tom čovjeku »da preustroji stranku«

[447] Isto, 388.
[448] Isto, 389.

i to »na taj način« da ta stranka »za vladu bude sposobna«. Čingrija je ukazivao da su pravaši, ističući u Dalmatinskom saboru prijedlog adrese, imali u stvari drugi cilj — da im ona posluži kao sredstvo u borbi protiv narodnjaka,[449] jer su unaprijed mogli znati da će narodnjaci ovaj put — na osnovi iskustva iz prethodne godine — glasati protiv takva prijedloga.

Iako su pravaši poslije 1895. god. imali u Saboru samo tri svoja zastupnika, njihova aktivnost je stalno dolazila do najvećeg izražaja Oni su u svojim saborskim govorima često napadali stavove Narodne hrvatske stranke, kojoj su naročito prigovarali da se odviše pokorno odnosi prema vladi i da nema smjelosti da se otvoreno i energično zalaže za sjedinjenje Dalmacije s Banovinom. U toku saborskog zasjedanja 1898. god. Pero Čingrija je nastojao da se ublaže odnosi između narodnjaka i pravaša i da, gdje je god moguće, dođe do njihove suradnje. Djelujući u tom pravcu, on je tada rekao za pravaške zastupnike da su »lijevo krilo« Narodne stranke,[450] koji se, dakle, bore za iste ciljeve kao i narodnjaci samo na svoj način.

S obzirom na to da se 1898. god navršavala 50-godišnjica careva vladanja, u Saboru je bilo zaključeno da se tom prilikom uputi caru adresa u kojoj bi se prvenstveno istakla »čuvstva lojalnosti«. Za sastavljanje adrese bio je izabran poseban saborski odbor od 7 članova. Tekst adrese pročitan je zastupnicima na sjednici 26. siječnja 1898. god. U adresi se najviše govorilo o privrednim problemima Dalmacije, ali je — u blagoj formi — istaknuta i molba da se konačno odluči o državnopravnom odnosu Dalmacije prema Hrvatskoj i Slavoniji.[451]

U toku diskusije o prijedlogu te adrese zastupnici Srpske i Autonomaške stranke izjasnili su se protiv traženja sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. Zastupnik Radoslav Kvekić zalagao se da u adresi budu izražena samo čuvstva lojalnosti i odanosti, kao i čestitanje, a da se izostavi »svaki drugi predmet«.[452] Zastupnik Đuro Vukotić kritizirao je Narodnu hrvatsku stranku zbog isticanja pitanja sjedinjenja u predloženoj adresi, podsjetivši da se pristaše Srpske stranke protive tom sjedinjenju, jer ne žele »u starčevićanski tabor« niti žele da se nađu podvrgnuti »mađarskom kopitu«.[453] Zastupnik Nikola Trigari, govoreći u ime autonomaša, podržao je Kvekićev prijedlog, naglašavajući da se u adresi istaknu samo izrazi lojalnosti i odanosti, a izostave iz nje zahtjevi političke i ekonomske naravi.[454]

Zastupnici Stranke prava, unaprijed očekujući blagi ton narodnjačkog prijedloga adrese, pripremili su svoju adresu, ali je nisu mogli sami predložiti Saboru, jer su bila samo trojica (Biankini,

[449] Isto, 396.
[450] Izvj. DS, XXXIII (1898.), 708.
[451] Isto, 682.
[452] Isto, 684.
[453] Isto, 704.
[454] Isto, 785.

Trumbić i Perić). Po saborskom poslovniku prijedlozi su uvažavani samo ako su potpisnici od najmanje četvorice zastupnika. Tek kad im je narodnjak Ante Mrkušić dao potpis, oni su mogli iznijeti prijedlog svoje adrese. Obrazlažući priključenje svog potpisa prijedlogu pravaške adrese Mrkušić je kazao: »Ja kao Hrvat želim i pitam sjedinjenje i dok budem zastupnikom hrvatskom narodu svake ću godine u ovoj visokoj sabornici isticati tu stožernu točku svoga programa; ali zato ne prestajem biti dobar austrijanac i vjeran svome kralju«.[455] Takvim isticanjem odanosti carevini kao državi i caru (kralju) kao njezinu suverenu zastupnici su se obično štitjeli od mogućih sumnji da su — kad predlažu nešto što se nije svidjelo vladajućem režimu — antidržavni elementi.

Prijedlog zastupnika Srpske i Autonomaške stranke da se Saboru podnesena adresa vrati odboru koji ju je izradio na preinaku u smislu njihovih primjedbi nije prihvaćena.[456] Nije prihvaćen ni prijedlog adrese koju su bili zasebno podnijeli zastupnici Stranke prava. Za dalju raspravu ostao je tekst adrese, koju su izradili i predložili narodnjaci, odnosno njihova većina u odboru sedmorice. Taj prijedlog je — nakon rasprave, vođene na saborskim sjednicama 16. i 17. veljače 1898. god. — bio prihvaćen većinom glasova.[457]

Na idućim saborskim zasjedanjima, znajući da narodnjaci — kao saborska većina — neće pristati na odašiljanje nove adrese, pravaši su nastojali da se težnja za ostvarenje sjedinjenja iskazuje makar u formi saborskog zaključka. Na saborskoj sjednici 7. travnja 1900. god. Biankini je predložio takav zaključak, kojim se isticalo: da Dalmatinski sabor izražava »živu želju« da Dalmacija »bude reinkorporirana Hrvatskoj« i da se »pospješi ujedinjenje hrvatskoga naroda u jednu državnu samostalnu skupinu«.[458] Prijedlog tog zaključka nije, međutim, bio stavljen ni na raspravu ni na izglasavanje.

Saborska aktivnost i utjecaj pravaša u Saboru naročito su porasli nakon saborskih izbora 1901. god. U Saboru ih je otada bilo 9, a i njihova suradnja s narodnjacima bivala je sve zapaženija. Pero Čingrija, koji se tada nalazio na čelu Narodne hrvatske stranke, ne samo što je prihvaćao nego je i odprije želio tu suradnju. U to vrijeme izbijala je sve više na površinu i kriza austro-ugarskog dualističkog sustava. Ta kriza je nametala potrebu i Dalmaciji da se ponovno oglasi sa svojim potrebama i zahtjevima. Za vrijeme saborskog zasjedanja 1902. god. zastupnik Ante Trumbić je predložio da se na carsku povelju, kojom je bilo sazvano to zasjedanje, odgovori caru adresom. Trumbićev prijedlog odmah je podržao i Pero Čingrija, smatrajući nužnim da se adresa pošalje i u njoj izrazi »pravac glede državno-

[455] Isto, 695.
[456] Isto, 704.
[457] Isto, 812.
[458] Izvj. DS, XXXVI (1901.), 446.

pravnih pitanja«.[459] Predložio je da se izabere odbor koji će izraditi tu adresu. Zastupnik Srpske stranke Đuro Vukotić izjavio je da će zastupnici te stranke glasati za adresni odbor, pridržavajući sebi pravo da u toku rasprave o prijedlogu adrese iznose svoje primjedbe i dopune, a u toku njezina izglasavanja da glasaju protiv nje u cjelini ili samo protiv pojedinih njezinih dijelova.[460] U odbor su izabrani Čingrija, Milić, Borčić, Trumbić, Smodlaka, Knežević i Salvi, dakle — 3 predstavnika Narodne hrvatske stranke, 2 predstavnika Stranke prava i po 1 predstavnik Srpske i Autonomaške stranke.

U toku tog saborskog zasjedanja, i prije nego što je adresa bila podnesena na razmatranje, bilo je mnogo govora — u okviru raznih točaka dnevnog reda — i o sjedinjenju. Biankini je na sjednici 10. srpnja 1902. god. kazao da Dalmaciji, dok je odcijepljena i osamljena, »nema prave sreće, pravog zadovoljstva, ni pravog napretka«. Samo ujedinjena s Banovinom ona može imati »svoju budućnost ekonomičnu i političku«. Biankini se još nadao da će naši ljudi moći urediti svoju kuću »bez nepozvanih tutora« i »postati čimbenikom mira i napretka na jugu Monarhije«, te je isticao da se varaju »i u Beču i u Pešti ako misle« da će naše ljude »milom ili silom« od te »spasonosne misli odvratiti«.[461] Za razliku od Biankinija, koji je smatrao da bi se hrvatsko pitanje u Habsburškoj Monarhiji moglo urediti stvaranjem treće državne jedinice, Vinko Milić je — polazeći od tadašnjih prilika i odnosa u Monarhiji — isticao da je stvaranje te treće državne tvorbe nemoguće. Ukazivao je da bi Dalmaciji, kad bi ona bila sjedinjena s Hrvatskom i Slavonijom, i u ekonomskom pogledu bilo bolje u ugarskom nego u austrijskom dijelu Monarhije.[462] Josip Smodlaka je naglašavao da su i Dalmacija i banska Hrvatska pod vlašću tuđina. Zalagao se za »drugi sustav« u Monarhiji. U to »narodnosno doba« Monarhija bi opravdala svoj opstanak jedino time »da male narode srednje Evrope pod jednom dinastijom drži na okupu za njihovu međusobnu pomoć i obranu, a ne za prevlast bilo kojega među njima«.[463]

Rasprava o adresi koju je izradio odbor sedmorice vođena je na sjednici 25. srpnja 1902. god. U toj adresi, uz isticanje najkrupnijih privrednih problema, istaknuto je i pitanje sjedinjenja. Navedeno je da hrvatski narod, svjestan »svoje prošlosti i željan bolje budućnosti«, teži da bude ujedinjen pod vlašću Habsburgovaca kako bi se, ujedinjen, »mogao slobodno razvijati i ojačati«.[464] Pravaški zastupnici nisu bili zadovoljni tom adresom, te su posebno predložili svoju adresu. Njihova adresa sadržavala je samo pitanje sjedinjenja. U njoj je iznesen zahtjev da se — pod žezlom vladara habsburške dinastije —

[459] Izvj. DS, XXXVII (1902.), 509.
[460] Isto ,509.
[461] Isto, 593.
[462] Isto, 856.
[463] Isto, 875.
[464] Isto, 1079.

»sve zemlje, u kojima živi hrvatski narod, slože u jednu samostalnu skupinu«. Kako taj prijedlog pravaške adrese nije prihvaćen (za nju su glasali samo pravaški zastupnici),[465] rasprava se dalje vodila o prijedlogu adrese odbora sedmorice. Trumbić je, u ime pravaša, izjavio da će pravaši glasati za ovaj prijedlog. Glasanje je vršeno po dijelovima. Neki dijelovi, i to oni koji su govorili o privrednim problemima, prihvaćeni su jednoglasno. Za dio koji je govorio o sjednjenju glasali su narodnjaci i pravaši, dakle — dvotrećinska većina. Tako je predložena adresa u cijelosti bila prihvaćena.[466]

Nakon Zadarske rezolucije (1905.), kojom je napokon uspostavljena hrvatsko-srpska politička sloga, i pripadnici Srpske stranke bili su za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Godine 1909, kao što je to učinjeno i 1902, na carsku povelju kojom je bilo sazvano saborsko zasjedanje odgovoreno je saborskom adresom. Odbor za izradu te adrese sačinjavali su zastupnici Biankini, Milić, Trumbić, Čingrija, Prodan, Baljak i Salvi,[467] dakle — četvorica pripadnika Hrvatske stranke i po jedan pripadnik Stranke prava, Srpske stranke i Autonomaške stranke. U toj adresi, prihvaćenoj 15. listopada 1909. god., istaknuta je potreba sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, kao i zahtjev da se stanovništvo Bosne i Hercegovine — u dogovoru sa stanovništvom Dalmacije, Hrvatske i Slavonije — »odluči o svojoj budućnosti«, te da se »bez njegova saslušanja i pristajanja, kroz zakonita njegova predstavništva, nikakva promjena u državnopravnom odnošaju izvršiti neće«.[468] Za tu adresu glasali su zastupnici i Hrvatske i Srpske stranke. Svoje protivljenje — kao i obično — izrazili su zastupnici Autonomaške stranke, a zastupnici Stranke prava podnijeli su zasebno svoju adresu,[469] koja nije prihvaćena.

Pitanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom u dualističkom sistemu Monarhije bilo je vrlo složeno pitanje. To se pitanje nije moglo riješiti bez narušavanja ravnoteže između Cislajtanije, u kojoj su gospodarili austrijski Nijemci, i Translajtanije, u kojoj su gospodarili Mađari. Adrese koje su odašiljane iz Dalmatinskog sabora nisu mogle doprinijeti rješavanju tog pitanja. One su samo ukazivale na potrebu i želju da se to pitanje riješi.

Za dvije i po godine uoči prvog svjetskog rata i za više od četiri ratne godine Dalmatinski sabor nije sazvan na zasjedanje. Početkom rata neki su saborski zastupnici bili uhapšeni od režimske policije i odvedeni u internaciju (npr. Mate Drinković, Josip Smodlaka, Ante Tresić Pavičić), neki su emigrirali (npr. Ante Trumbić), a većina ostalih, živeći u raznim mjestima Dalmacije i nalazeći se pod policijskom prismotrom, bili su međusobno nepovezani. Kretanje je bilo ograni-

[465] Isto, 1082.
[466] Isto, 1083.
[467] Izvj. DS, XXXXII (1910.), 965.
[468] Isto, 1543.
[469] Isto, 1551.

čeno, a pisma cenzurirana. Kad se 1917. sastalo Carevinsko vijeće, u čijem su radu sudjelovali i dalmatinski zastupnici, a među njima i neki koji su prethodno bili u zatvorima i internacji kao režimu nepouzdani i politički opasni ljudi (npr. Melko Čingrija, Josip Smodlaka i Ante Tresić Pavičić), očekivalo se da će u tom vijeću biti govora i o državnopravnim pitanjima, za čija su rješenja bili zainteresirani potlačeni narodi. Deklaracija Jugoslavenskog kluba u tom vijeću od 30. svibnja 1917. (poznata poslije po nazivu Majska deklaracija) zahtijevala je »na temelju narodnoga načela i hrvatskoga državnoga prava« ujedinjenje »svih zemalja u Monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakog gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije«.

Ta je deklaracija imala velik odjek i u Dalmaciji. Inicijativom Jurja Biankinija, pripadnika Hrvatske stranke, Iva Prodana, pripadnika Stranke prava, i Dušana Baljaka, pripadnika Srpske stranke, sazvan je u Zadru sastanak svih saborskih zastupnika, kao i dalmatinskih zastupnika u Carevinskom vijeću.[470] Sastanak je održan 13. i 14. travnja 1918. god. u prisustvu 17-orice zastupnika (Baljak, Bulat, Dulibić, Franić, Giunio, Ivčević, Kunjašić, Machiedo, Matulina, Medini, Mikačić, Perić, Prodan, Simić, Srzentić, Tresić-Pavičić i Vuković). Ostali zastupnici, do kojih je dospio poziv za taj sastanak, bili su spriječeni doći, među kojima su 14-orica opravdala svoj izostanak. Neki od njih, opravdavajući svoj izostanak, a budući da im je prijedlog teksta zaključka s tog sastanka unaprijed bio dostavljen, izjavili su da se potpuno slažu s tim zaključcima. Pero Čingrija je, npr., izjavio da se ima u vidu njegov glas podrške isto kao da je »tamo osobno prisutan«.[471]

U rezoluciji koja je prihvaćena na tom sastanku istaknuto je da se prisutni zastupnici jednodušno solidariziraju »sa djelovanjem Jugoslavenskog kluba u Beču u pogledu ujedinjenja Slovenaca, Hrvata i Srba u jedno samostalno državno tielo«, te da će njegova nastojanja »za ostvarenje tog cilja svim silama podupirati«.[472] Za razliku od Jugoslavenskog kluba, koji je Majskom deklaracijom iz prethodne godine isticao to ujedinjenje »pod žezlom Habsburško-lorenske dinastije«, dalmatinski zastupnici u svojoj rezoluciji, donesenoj na tome njihovu sastanku u Zadru, nisu spomenuli tu dinastiju, misleći, očito, na ujedinjenje izvan okvira Monarhije.

Takvo ujedinjenje, ujedno i oslobođenje od tuđinske vlasti, bilo je želja većine hrvatskih i srpskih zastupnika u Dalmatinskom saboru već mnogo, mnogo prije, ali se ta želja nije smjela dovoljno otvoreno i jasno izraziti, jer bi, tako izražena, bila smatrana veleizdajništvom.

[470] HAD, AČ — Č. X. 10. B/4.
[471] HAD, AČ — Č. X. 10. B/5.
[472] NL br. 24 (1918.), 1.

3. *Ostala pitanja koja su razdvajala ili združivala saborske zastupnike*

Započevši svoje djelovanje s dvije suparničke stranke, autonomaškom i narodnjačkom, Dalmatinski sabor je već od početka svog djelovanja bio poprište suprotnih političkih stavova tih stranaka. Ali je ponekad, u nekim pitanjima, dolazilo i do jedinstvenih stavova u Saboru. Pitanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, kako smo i naprijed istakli, bilo je pitanje koje je trajno razdvajalo autonomaše i narodnjake. Autonomaški stav, izražen riječima zastupnika Galvanija na prvom saborskom zasjedanju: »Nitko među nama nije Talijan, nitko Slavjan, nego svi smo Dalmatinci«,[473] nije mogao biti prihvatljiv za narodnjake. Dok su autonomaši takvim svojim stavom htjeli konzervirati stanje nacionalne letargije u Dalmaciji, produžujući prošlost, narodnjaci su, boreći se za nacionalno osvještenje i nacionalno ujedinjenje, radili za budućnost. Nastanjena stoljećima slavenskom (hrvatskom i srpskom) većinom, ta je većina u Dalmaciji imala pravo na svoj nacionalni razvoj i svoje nacionalne težnje u smjeru uklapanja u širu nacionalnu zajednicu. Autonomaši su se, tumačeći i stavove vladajućeg tlačiteljskog režima, zalagali protiv tog prava. Kako su se narodnjaci borili za to pravo, oprečnosti su bile nepremostive.

U redovima autonomaša bilo je i ljudi liberalnih nazora, kojima je smetala kruta svemoć Mamule, Rosznera i Lapenne.

Između pripadnikâ te autonomaške liberalne frakcije i narodnjakâ dolazilo je postepeno do približavanja. Njihova suradnja u Saboru bila je, npr., vidljiva kad se i jedni i drugi (1863.) zalažu da se obustavi sudski postupak protiv zastupnika Vincenza Duplančića, koji je bio optužen kao urednik lista *La voce dalmatica,* ili kad su u odbor za razmatranje zakona o općinama izabrani pored 9 autonomaša i 4 narodnjaka.[474] Njihova suradnja se naročito ispoljila u dogovoru 7. travnja 1864. god., kad su, stvorivši Liberalni savez, istakli zajedničke stavove da će se zauzimati oko »ponarođenja i razvijanja narodnog načela«, da će se zauzeti za ponovni izbor zastupnikâ »koji su bili u opoziciji u netom raspuštenom Saboru« i da će zajednički — »dok šuti pokrajinski sabor« — uzdržavati »Il Nazionale«. Ali, pitanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom i dalje ih je dijelilo. U tom je pitanju i jedna i druga strana Liberalnog saveza pridržavala »sebi potpuno slobodu«;[475] drugim riječima: svaka je strana i dalje ostajala na svojoj temeljnoj političkoj poziciji.

U vrijeme autonomaške supremacije u Saboru (1861—1870.) narodnjaci su obično glasali protiv odašiljanja zastupnika u Carevinsko vijeće, iskazujući i time svoj opozicioni stav prema režimu. Oni su

[473] G. Novak, n. d. (228), 7.
[474] J. Beroš, n. d. (264), 353.
[475] Isto, 362.

obično glasali i protiv prijedlogâ za izbor saborskih odbora, suprotstavljajući se time politici autonomaša, koji su se nametali i kao većina u svima tim odborima. Različitost autonomaških i narodnjačkih zastupničkih stavova očitovala se i u saborskim raspravama o nastavnom jeziku u školama i uredovnom jeziku u administraciji i sudstvu. Autonomaši su nastojali da se što šire i što dublje zadrži talijanski jezik, a narodnjaci su se zalagali da taj jezik što prije i što više ustupi mjesto hrvatskom jeziku. Pri raspravi o raznim privrednim problemima i izglasavanju odluka o rješavanju tih problema često su i autonomaški i narodnjački zastupnici glasali složno.

I unutar suprotstavljenih stranaka — Autonomaške i Narodne — bilo je pitanja koja su izazivala različite stavove. Unutar Autonomaške stranke postojalo je liberalno krilo, koje se (1863—1866.) približilo narodnjacima. To liberalno krilo ukazivalo je, s jedne strane, na potrebu poštovanja privrednih inicijativa od koristi za pojedine dijelove pokrajine i pokrajine u cjelini, kao i na potrebu uvažavanja izvjesnih narodnosnih zahtjeva slavenske (hrvatske i srpske) većine i, s druge strane, na ograničavanje prenaglašenog restriktivnog utjecaja pokrajinske vlade i područnih organa vlasti. Drugo krilo Autonomaške stranke sačinjavali su vladinovci, uglavnom režimska birokracija. Pitanje političke taktike često je razdvajalo autonomaše i u Saboru i izvan Sabora. Često ih je razdvajao i osjećaj nacionalne pripadnosti: jedni su se osjećali Talijani, drugi dalmatinski Slaveni (Dalmatinci). Autonomaši su stalno slabili, pogotovo nakon 1870. god., kad su u Saboru prestali biti većina, i njihov nacionalni osjećaj najposlije se sveo na talijanstvo. Zadnji autonomaški saborski zastupnici, npr. Božo Krekich, Roberto Ghiglianovich i Stjepan Smerchinich, izabrani 1908. god., mogli su se osjećati Talijanima, ali oni to svojim porijeklom stvarno nisu bili. Njihova prezimena to najbolje potvrđuju.

Narodnjački stavovi prema raznim pitanjima ponekad su bili izrazito različiti. I u Narodnoj stranci postojalo je liberalno krilo koje se stalno opiralo konzervativno-klerikalnim elementima te stranke. Od 1870. god., kad su narodnjaci u Saboru postali većina, nisu uvijek imali ni jedinstvene poglede na pitanja taktike i stranačke discipline. To je u stranci dovodilo do snažnih potresa. Nastojanje da se održi političko jedinstvo Hrvata i Srba na načelu nacionalnog unitarizma nije imalo trajan uspjeh; u stranci je 1879. god. došlo do secesije i na nacionalnoj osnovi. Novonastala Srpska stranka išla je dalje svojim zasebnim smjerom. Njezino autonomaštvo i odupiranje narodnjačkoj premoći povezivalo ju je s Autonomaškom strankom, a borba za istovjetne narodnosne interese (jezične, prosvjetne i dr.) povezivala ju je s Narodnom (hrvatskom) strankom. Kad su se u Saboru donosile odluke o privrednim pitanjima, zastupnici svih triju stranaka (Narodne, Srpske i Autonomaške) najčešće su bili jedinstveni, osobito pri traženju financijske pomoći od središnje vlade. Ali su ponekad i u odlu-

čivanju o privrednim pitanjima dolazili u sukobe, naročito u vezi sa zadovoljavanjem pojedinih regionalnih interesa.

Režim je želio da u Saboru bude što više međustranačkih sukoba. Polemičke rasprave između stranačkih zastupnika bile su obično prekomjerno duge i žestoke. One su često odvodile zastupnike na sporedne i nevažne stvari. Zalažući se za složnije djelovanje u Saboru, Mihovil Pavlinović je 1883. god. ukazivao da »jedna ruka« (režimska, austrijska) »na uzici drži« i Hrvate i Srbe i autonomaše i da će se ona s njima »igrati kako joj bude milo«. I zbog toga je preporučivao svim zastupnicima da djeluju kao slobodni i razboriti ljudi, da i dalje nastoje »na svoj način tražiti sreću naroda«, ali da će toj sreći najviše doprinijeti »ako uz nezavisnost« dođu i »do sloge«.[476] Obraćajući se zastupnicima Srpske stranke, Pavlinović im je kazao: »Budimo braća, sve nam je zajedničko«.[477] Pavlinović je u toku tog saborskog zasjedanja (1883.) u ime saborskog kluba Narodne stranke predložio da »jezik hrvatski iliti srbski« postane službeni jezik Dalmatinskog sabora i Zemaljskog odbora. Za taj prijedlog glasali su svi prisutni hrvatski i srpski zastupnici. Jedino su zastupnici Autonomaške stranke glasali protiv,[478] što se moglo i očekivati.

Odupirući se širenju hrvatskog kao službenog jezika autonomaški zastupnici su dolazili u sukobe i sa zastupnicima Narodne i sa zastupnicima Srpske stranke. Po saborskom zaključku iz 1883. god., zastupnici su i dalje mogli govoriti o podnositi prijedloge na talijanskom jeziku. To se upravo odnosilo na autonomaške (talijanaške) zastupnike, jer jedino su još oni u Saboru govorili talijanskim jezikom. Za vrijeme saborskog zasjedanja 1884. god. autonomaški zastupnik Mihovil Kapović, suprotstavljajući se težnji za uvođenje hrvatskog jezika u sudove, nije, kao obično, govorio talijanski, nego — hrvatski. Kazao je da će u toj prilici, iako pripada »tzv. autonomaškoj stranci«, upotrijebiti svoj »narodni jezik«, jer je »sin ove slavenske zemlje«.[479] Kapović je, iako rijetko i kratko, i u nekim drugim saborskim raspravama govorio hrvatski, ali ostali autonomaši nisu ni tako ni toliko, nego uvijek samo talijanski. Dva govorna jezika u Saboru, hrvatski i talijanski, bili su svojevrsno svjedočanstvo i o različitosti političkih stremljenja pripadnikâ hrvatskog ili srpskog i pripadnika talijanskog govornog jezika.

Jezična i odgojno-obrazovna pitanja, ponajčešće vezana za školske čitanke, bila su više puta predmetom spora između hrvatskih i srpskih zastupnika. Na saborskoj sjednici 1. srpnja 1884. god. zastupnik Srpske stranke Ignacij Bakotić iznio je prijedlog da se popravi jezik u čitankama za osnovne škole, jer da to »nije jezik kojim govori narod u Dalmaciji«. Smatrao je da su te čitanke prožete odviše vjer-

[476] Izvj. DS, XIX (1883.), 33.
[477] Isto, 37.
[478] Isto, 317.
[479] Izvj. DS, XX (1884.), 49.

skim i »jezuitskim duhom«, da je u njima prisutan »politički duh hrvatstva« i da imaju malo tekstova tiskanih ćirilicom. Predložio je — za novo izdanje tih čitanki — »da bi se dalo mjesta ćirilici onoliko bar koliko latinici«.[480] Prema Pavlinovićevu mišljenju, u tim čitankama nije bilo ni previše hrvatstva ni premalo ćirilice. Ako se nešto više spominjala hrvatska prošlost i ako ima više tekstova latinicom, to je zato — objašnjavao je on — što je u Dalmaciji četiri petine Hrvata, a tek jedna petina Srba.[481] Da prekine tu polemiku, Klaić je predložio da se dade nalog Pokrajinskom školskom vijeću, kao za to nadležnom organu, da se pri preradi i novom izdanju čitanki za osnovne škole uzme u obzir sve što služi »najboljemu odgoju mladeži u moralnom i narodnom pogledu«.[482] Taj prijedlog je i prihvaćen.

Ponekad su između zastupnika Narodne stranke i zastupnika Srpske stranke, a što je bilo izraz njihovih međustranačkih zaoštrenih odnosa, izbijale nesuglasice i zbog jedne riječi, jer je jedna strana smatrala da treba upotrijebiti riječ koju ona predloži, a druga — riječ koju ona smatra pravilnom. Tako je, npr., na saborskoj sjednici 5. srpnja 1884. god. u raspravi o davanju pomoći vatrogasnim društvima Sava Bjelanović predlagao »da se mjesto *vatrogasno* reče *požarno*«, jer da je *požarno* »naša prava riječ«. U svakom je obrazloženju kazao da to nije samo njegovo mišljenje, nego da je tako »mislio i naš slavni Daničić«. Klaić je bio za riječ *vatrogasno*, jer se taj naziv svuda upotrebljava za ta društva. Pavlinović je podržao Klaićev stav, navodeći: »tko čuje tu rieč, zna odmah da je to onaj, koji gasi vatru«. Moralo je doći i do glasanja. Bjelanovićev prijedlog nije usvojen,[483] jer je narodnjačka većina glasala za Klaićev stav.

Ako se odlučivalo o ponarođenju neke škole, zastupnici i Narodne i Srpske stranke glasali su za ponarođenje. Ponekad, međutim, i u tim slučajevima, valjda iz taktičkih razloga prema Autonomaškoj stranci, poneki bi zastupnik Srpske stranke glasao protiv, zajedno s autonomašima. Bilo je to uočljivo i na saborskoj sjednici 14. prosinca 1885. god. pri donošenju odluke o ukidanju odsjeka s talijanskim nastavnim jezikom u osnovnoj školi u Trogiru. Za ukidanje tog odsjeka bili su i narodnjaci i svi prisutni zastupnici Srpske stranke osim Save Bjelanovića, koji je, kao i autonomaši, glasao protiv.[484]

Kad je zastupnik Ante Bajamonti u naknadnim izborima 30. studenog 1886. god. bio ponovno izabran za saborskog zastupnika u izborništvu zadarske Trgovačko-obrtničke komore (umjesto Ante Radmana, koji se odrekao zastupništva),[485] on je, ne uvažavajući promjene koje su nastale i u Saboru i izvan Sabora, nastupao kao nekada: na-

[480] Isto, 83 i 84.
[481] Isto, 85.
[482] Isto, 93.
[483] Isto, 111.
[484] Izvj. DS, XXI (1885.), 239.
[485] Izvj. DS, XXII (1886.), 282.

padao je narodnjake i njihove težnje za ponarođenje školstva, općina i sudstva, posebno je napadao narodnjačku splitsku općinsku upravu, zalagao se za talijanski jezik kao tobožnjeg nosioca i zaštitnika talijanske kulture. Stalno je govorio samo talijanski. Predsjednik Vojnović, aludirajući na Bajamontijevu izjavu o potiskivanju talijanskog jezika, naglasio je da je u Saboru svakako »slobodno govoriti bilo talijanski bilo srbski ili hrvatski, kako mu je milo«. Da se ta sloboda poštiva, naveo je Vojnović kao dokaz Bajamontijev govor, izrečen talijanskim jezikom, »bez ikakva prigovora sa strane visokog Sabora«.[486] Napadajući Bajamontijev govor, u kojem je, udaljujući se od dnevnog reda govorio o svačemu, Čingrija je istakao da on štuje »slobodu rieči« i da bi želio »da bude u svakoj prigodi ta sloboda štovana«, ali da sloboda govora ipak ne smije otići »do takve skrajnosti« da se u konkretnoj raspravi »može govoriti o kojem mu drago pitanju«.[487]

Sa Bajamontijem je polemizirao i zastupnik Luko Zore, koji nije osporavao Bajamontiju pravo da govori talijanski i da se zalaže za talijanski jezik, ali je ukazivao i na Bajamontijevu dužnost, pošto živi »u našoj zemlji«, da nauči i »naš jezik«. Kad je Zore pri tome naglasio: »Ovo je naša zemlja«, Bajamonti je dobacio: »No per Dio! è terra nostra«.[488] Na to je Zore uzvratio talijanski: »Nostra«.[489] Bajamonti je replicirao: »Terra comune«.[490] Kad je on to izgovorio, u sabornici su se prolomili glasovi: »Naša, naša!«[491] Različiti stavovi među zastupnicima dovodili su i do takvih dramatičnih situacija. Prekidanje govornika, upadice i glasovi podržavanja ili negodovanja bili su česta pojava u sabornci.

I Miho Klaić, vođa Narodne stranke, nekoliko je puta uzimao riječ, napadajući stavove Bajamontija i ostalih autonomaških zastupnika. On je kazao da Bajamonti za 25 godina »ustavnog života« i »političkih borba u Dalmaciji« nije »ništa naučio, niti je što zaboravio«. Stalno se vraća na ono što se od njega moglo čuti u istoj sabornici i 1861. god. Bajamontijev »način shvaćanja« — ukazivao je Klaić — potpuno je »preživio« i »nespada u ovo doba realizma«. Bajamonti ide toliko daleko od stvarnosti da u svojim govorima spominje čak 80.000 Talijana u Dalmaciji, kako bi tobože dokazao opravdanost zadržavanja talijanskog jezika u javnom životu. Klaić je isticao da je posljednja statistika pokazala da u Dalmaciji ima 26.000 Talijana, čudeći se gdje ih je i toliko »nakupila«. Jezik te manjine ne može ostati službeni jezik u Dalmaciji. U ovoj pokrajini — naglašavao je Klaić — »narodni jezik« mora potpuno zavladati i »u učioni i u jav-

[486] Isto, 298.
[487] Isto, 320.
[488] Ne bogami, zemlja je naša.
[489] Naša.
[490] Zajednička zemlja.
[491] V. bilj. 485, isto, 336.

noj upravi« i izražavati pravo »obilježje« pokrajine. Uzalud će talijanaši davati otpore ponarođivanju javnih ustanova, jer nemoguće je »rieku koja teče šakami zaustaviti«.[492]

Suprotstavljajući se Bajamontijevu zahtjevu da se omogući otvaranje novih škola s talijanskim nastavnim jezikom, Klaić je rekao da će narodnjaci biti ne samo protiv otvaranja takvih škola u Dalmaciji, nego će »nastojati da se i one, koje još postoje, ukinu, i da se uvede u sve škole narodni jezik«, jer ih »u tom pravcu« podupiru i »zakon i naravno pravo«.[493] Bajamonti je — s obzirom na sve brže nestajanje talijanskog jezika iz javnog života u Dalmaciji — bio zabrinut kome će »predati svoj barjak« te je, braneći talijanski jezik, naglašavao »da ono što vrieme sagrađuje, nemogu ljudi srušiti«. Klaić je na to kazao »da čovjek čini historiju« i »da sve što se je na svietu zbilo, ljudska je volja stvorila, a što je ljudska volja stvorila, može ljudska volja i srušiti«. Prema tome, misleći na nametnuti talijanski jezik i opravdavajući akcije koje ga potiskuju, on je ukazivao da i »nepravdu po volji ljudskoj stvorenu, volja će opet ljudska razoriti«. Izrazio je i svoju nadu da će doživjeti »podpunu pobjedu pravde« nad drugom nepravdom »koju naš narod trpi«.[494] U sabornici je nakon tih Klaićevih riječi nastalo burno odobravanje.

U polemici s Bajamontijem sudjelovali su još i Gajo Bulat i Vicko Ivčević. Polemika je tada vođena i s prvakom Srpske stranke Savom Bjelanovićem koji je opravdavao suradnju pristaša te stranke s pristašama Autonomaške stranke. Bjelanović je podsjetio da su se i narodnjaci 1864. god. bili udružili s jednim dijelom autonomaša.[495] U toku rasprave o prijedlogu posebnog saborskog odbora, u kojem je bila većina narodnjaka, da uredovni jezik u svim civilnim uredima u Dalmaciji »ima biti hrvatski iliti srbski«, Bjelanović je izjavio da će glasati za taj prijedlog.[496] Narodnjački zastupnik Ljubić, zalažući se za jedinstveni stav Narodne i Srpske stranke u tom pitanju, istakao je: »Na narodnom polju što steče Srbin, to je stekao i za Hrvata, a što Hrvat, to je stekao i za Srbina«.[497] Pošto su za taj prijedlog o ponarođenju svih civilnih ureda u Dalmaciji glasali svi hrvatski i srpski zastupnici u Saboru, predsjednik Sabora, Đorđe Vojnović, isticao je to njihovo jedinstvo s posebnim zadovoljstvom. On je kazao da je očekivao da se u toj prilici »Srbi i Hrvati u glasovanju sdruže« i zaželio da to združenje bude »početak ponovljenja negdašnje bratske sloge«.[498]

[492] Isto, 338 i 339.
[493] Isto, 346.
[494] Isto, 401.
[495] Isto, 391.
[496] Isto, 437.
[497] Isto, 439.
[498] Isto, 479.

I pri prihvaćanju izvještaja o pregledu rada Zemaljskog odbora, o kojem se raspravljalo na saborskoj sjednici 20. prosinca 1886. god. i kojim se odobravao rad Zemaljskog odbora, za taj izvještaj, pored narodnjačkih zastupnika, glasali su (osim Bjelanovića) i zastupnici Srpske stranke, kao i jedan zastupnik Autonomaške stranke (Kapović). Bjelanović je glasao s autonomašima za Bajamontijev prijedlog, kojim se osuđivala ekonomska djelatnost i politička orijentacija Zemaljskog odbora.[499] Zemaljski odbor se zalagao za unapređivanje prometa, trgovine, poljodjelstva i druge ekonomske interese Dalmacije, a izvršavajući saborske zaključke i razvijajući inicijative saborske većine, kao i inicijative koje su dolazile iz pojedinih dijelova pokrajine, borio se za ostvarenje politike daljeg ponarođivanja općina, škola i drugih javnih ustanova, te za politiku daljeg širenja prosvjete i kulture.

Različiti stavovi zastupnika Narodne i Srpske stranke izbijali su ponekad kad se unaprijed i nisu mogli očekivati. Tako se, npr., kad je narodnjački zastupnik Ljubić, izvjestitelj saborskog molbeničkog odbora, iznio na saborskoj sjednici 3. prosinca 1887. god. da je taj odbor razmotrio molbu Starinarskog društva iz Knina koje moli financijsku pomoć za arheološka istraživanja u kninskoj okolici i da odbor predlaže da se ta pomoć dodijeli u iznosu od 500 fiorina, zastupnik Bakotić, pripadnik Srpske stranke, suprotstavio tom prijedlogu, navodeći da taj novac »nebi bio najkorisnije uložen«, jer da je on potrebniji »za puteve, mostove i močvare«. Dok postoji tako nešto što je prešnije, ulaganje novca za arheološka istraživanja — prema Bakotićevu mišljenju — bio bi »luksuz, a ne potreba«.[500] Zastupnik Bulić, narodnjak, inače historičar i arheolog, dokazivao je da nije luksuz baviti se znanošću i da je to što poduzima Starinarsko društvo u Kninu korisno. On je naveo da je pri izvedbi radova na izgradnji željezničke pruge slučajno iskopano više zanimljivih predmeta i da bi iskapanje trebalo nastaviti, jer će ono doprinijeti da se razjasne neki momenti starije hrvatske povijesti iz doba hrvatskih narodnih vladara.

Bulić je podsjetio da je i Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti zainteresirana za arheološke nalaze iz Knina i da će dati tiskati slike i opise tih nalaza, za što će utrošiti do 1.000 f. S obzirom na to da su. dakle, za navedena arheološka istraživanja zainteresirana »braća preko Velebita«, bila bi dužnost — naglasio je Bulić — da Dalmacija za ta istraživanja bude zainteresirana »toli više«.[501]

Zastupnik Bjelanović je podržao stav zastupnika Bakotića da se odbije molba kninskog Starinarskog društva, navodeći, što se arheologije tiče, da bi za hrvatsku povijest bilo korisnije istraživati u Ninu. Na to mu je Bulić odgovorio da za neka razjašnjenja hrvatske proš-

[499] Isto, 464.
[500] Izvj. DS, XXIII (1887.), 332.
[501] Isto, 333.

losti vezane za Nin — treba istraživati i u Kninu i u kninskoj okolici.[502] Ostajući kod svoga prijedloga, Bakotić je nadodao da arheološka iskapanja u kninskoj okolici treba ostaviti »za bolja vremena«, kad u pokrajini budu isušene sve močvare, rijeke premošćene, putevi izgrađeni i kad ne bude toliko molbi za pomoć koliko ih pristiže Saboru »od udovica i sirota«.[503] Zastupnik Ljubić je, polemizirajući s Bakotićem i Bjelanovićem, isticao nužnost izučavanja prošlosti. Naveo je da će narod, kad bude znao »pravu svoju prošlost«, znati bolje i »pravi pravac« koji ga vodi k njegovoj »sretnoj budućnosti«. Stoga — zaključio je — ne treba čekati tuđince, Engleze ili Nijemce, da iskapaju hrvatske starine u Dalmaciji »kao što kopaju grčke u Grčkoj«.[504] Bakotićev prijedlog, dat na glasanje, bio je odbačen od saborske narodnjačke većine, koja je potom prihvatila prijedlog Molbeničkog odbora.

Narodna stranka, kao najveća politička stranka u Dalmaciji, imala je značajnu podršku širom pokrajine i u redovima učiteljstva. Zbog toga su pristaše ostalih stranaka (Srpske i Autonomaške) često napadali političku aktivnost narodnjačkog učiteljstva, kao i odgajalište tih učitelja — Mušku preparandiju u Arbanasima kraj Zadra. Zastupnik Bjelanović se naročito isticao u toj kritici. On je, npr., na saborskoj sjednici 12. prosinca 1887. god. ukazivao da se »učitelji mnogo bave sa politikom« i »da politika u školama ubija škole«.[505] Isto tako, on je i pred dvije godine, na saborskoj sjednici 11. prosinca 1885. god., ukazivao da su učitelji bili aktivni u izbornoj agitaciji.[506] Narodnjaci su smatrali da učitelji, kao i ostali građani, mogu sudjelovati u političkom životu. Braneći sudioništvo učitelja u izbornoj aktivnosti, zastupnik Čingrija je istakao da su učitelji tom aktivnošću »vršili svoje izborno pravo«.[507]

U svojoj međustranačkoj borbi svaka je stranka, dakle, napadala i uporišta protivničke stranke. I narodnjaci su, napadajući talijanaške stavove i težnje, napadali i talijanaška uporišta. Kad su talijanaši i u Dalmaciji počeli osnivati podružnice društva »Pro patria«, narodnjaci su odmah reagirali. To reagiranje je očitovano i u Saboru. Zastupnik Borčić je na sjednici 12. prosinca 1887. god., govoreći protiv osnivanja tih podružnica, isticao da one imaju svrhu da šire talijanstvo.[508] Kako je u Dalmaciji prva podružnica društva »Pro patria« osnovana u Zadru i kako su vladajući krugovi u komunalnom životu toga grada uporno održavali i podržavali njezino talijaniziranje, zastupnik Čingrija je ukazivao da se i osnivanjem te podružnice u Zadru kopa »sve to veći jaz« između Zadra i ostalih dijelova Dalmacije. Taj jaz —

[502] Isto, 334.
[503] Isto, 335.
[504] Isto, 336.
[505] Isto, 379.
[506] V. bilj. 484, isto, 156.
[507] Isto, 169.
[508] V. bilj. 500, isto, 379.

naglašavao je Čingrija — nanosi i nanijet će velike štete prvenstveno Zadru.[509] I poslije, kad su dalmatinski talijanaši, umjesto podružnica zabranjenog društva »Pro patria«, osnivali podružnice novog društva »Lega nazionale« s istim ciljevima: da te podružnice osnivaju dječje vrtiće i osnovne škole s talijanskim nastavnim jezikom, da potpomažu đake koji se žele školovati u zadarskoj talijanskoj gimnaziji, da proturaju talijansku štampu i literaturu, da organiziraju zabave s talijanskim duhom i da prikupljaju potrebne novčane priloge za ostvarivanje tih akcija, u Saboru je bilo protesta i nastojanja da se te akcije obuzdaju.

Dešavalo se ponekad, što se tiče odnosâ između Narodne i Srpske stranke, da su te stranke zauzimale različite stavove ne zbog njihovih različitih stranačko-političkih orijentacija nego zbog drugih razloga. Tako, npr. kad je zastupnik Bakotić, pripadnik Srpske stranke, predložio da se Sabor zauzme za uvođenje učenja ruskog jezika i ruske književnosti u dalmatinskim gimnazijama,[510] zastupnik Klaić, vođa Narodne stranke, nije mogao podržati taj prijedlog, jer je smatrao da bi prihvaćanje tog prijedloga dobro došlo neprijateljima Hrvata i Srba. Ti bi neprijatelji optuživali dalmatinske Hrvate i Srbe da su politički rusofili, panslavisti i slično. Takvim sumnjičenjem i optužbama neprijatelji bi uspjeli — prema Klaićevim riječima — »da narodu našem smetaju i otegote razvitak i postignuće njegovih prava.[511] Pri glasanju za Bakotićev prijedlog narodnjaci su glasali protiv.

O izgradnji željezničke mreže u Dalmaciji i o željezničkom povezivanju Dalmacije sa zaleđem bilo je u Saboru više puta raspravljano. O tome su u Saboru donašani i odgovarajući zaključci. Pri donošenju tih zaključaka zastupnici su obično bili jedinstveni, jer se radilo o zajedničkom, vanstranačkom interesu. Kad je, npr., na saborskoj sjednici 16. srpnja 1888. god. zastupnik Messa, pripadnik Autonomaške stranke, predložio da se izgradi odvojak željezničke pruge i prema Zadru, svi su zastupnici bili za taj prijedlog. Uvažavajući taj prijedlog i povezujući ga s težnjom da se izgradi i željeznički spoj s dalmatinskim zaleđem, Klaić je formulirao zaključak: da se Dalmatinski sabor ponovno obraća vladi s dotad »više puta« izraženom željom »da se postojeća željeznica dalmatinska spoji preko Unske doline sa carevinom kod Novoga i da se sagradi ogranak Knin —Oćestovo—Zadar«.[512] Za taj zaključak glasali su svi prisutni zastupnici Narodne, Srpske i Autonomaške stranke.

Potlačenost i obespravljenost Hrvata i Srba u Dalmaciji bila je vidljiva i u tome što se studentima iz Dalmacije koji su studirali u Zagrebu nisu priznavali tamo položeni ispiti na području austrijskog dijela Monarhije, niti su im dodjeljivane državne stipendije. Htjelo

[509] Isto, 411.
[510] Isto, 504.
[511] Isto, 507.
[512] Izvj. DS, XXIV (1888), 263.

se i time odalečiti Dalmaciju od banske Hrvatske. Na saborskoj sjednici 29. listopada 1890. god. zastupnik Perić, pripadnik Narodne hrvatske stranke, iznio je prijedlog da Sabor zahtijeva od vlade da se zauzme »kod odlučujućih čimbenika« da se dalmatinskim studentima prizna valjanost položenih ispita na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, da se diplomiranim pravnicima iz Dalmacije koji su završili zagrebački Pravni fakultet omogući pravo na polaganje II i III državnog ispita i da se dalmatinskim studentima koji studiraju i u Zagrebu dodjeljuju državne stipendije.[513] Zastupnik Pugliesi, pripadnik Srpske stranke, podržao je Perićev prijedlog i izjavio da će on i njegovi stranački drugovi — u ime »intelektualne i slavjanske sveze«[514] — glasati za taj prijedlog. I zaista, svi prisutni hrvatski i srpski zastupnici glasali su složno. Zastupnici Autonomaške stranke glasali su protiv.

Složnost hrvatskih i srpskih zastupnika u Dalmatinskom saboru očitovana je i u raspravi o ponarođivanju zadarskih srednjih škola (tamošnje gimnazije i niže realke). Zastupnici Narodne hrvatske stranke podnijeli su prijedlog na saborskoj sjednici 29. listopada 1890. god. da i u tim školama »mjesto talijanskoga bude kao naukovni jezik hrvatski ili srbski«.[515] Obrazlažući taj prijedlog, Klaić je pošao s dva stajališta: »pedagogičnog i političkog«. S pedagoškog stajališta bilo je nužno ponarođenje zadarskih srednjih škola, jer su i osnovne škole u zadarskoj okolici i na cijelom gravitirajućem području imale nastavni jezik hrvatski ili srpski. Prema tome, trebalo je omogućiti toj djeci da imaju i srednjoškolsku nastavu na svome materinskom jeziku.

Klaić je dalje u svom obrazloženju navedenog prijedloga, imajući u vidu tadašnje stanje, istakao da se mladež zadarskog okružja školuje na tri jezika: u osnovnoj školi — na hrvatskom ili srpskom, u gimnaziji — na talijanskom, i na sveučilištu — na njemačkom jeziku. S političkog stajališta ponarođenje zadarskih srednjih škola bilo je također neodgodiv zadatak. Jer, to pitanje nije bilo »pitanje dnevne politike«; ono je bilo mnogo važnije. U srednjim školama se — isticao je Klaić — »uzgajaju ljudi, koji će narodom upravljati i njega vodit«.[516] Prema tome, to je pitanje i za Narodnu hrvatsku stranku i za Srpsku stranku imalo veliku nacionalno-političku važnost.

Prisutni zastupnici Autonomaške stranke Trigari, Benevenia, Podić i Vidović, a uz njih i virilni zastupnik Maupas, ogorčeno su se borili protiv navedenog prijedloga. Zastupnik Sava Bjelanović predlagao je kompromisno rješenje: da se u zadarskim srednjim školama ne vrši supstitucija talijanskog hrvatskim ili srpskim jezikom, nego da se paralelno, u odvojenim odjeljenjima, nastava održava i na tali-

[513] Izvj. DS, XXVI (1890.), 399.
[514] Isto, 403.
[515] Isto, 389.
[516] Isto, 533.

janskom i na hrvatskom ili srpskom jeziku. Braneći opstanak i talijanskog jezika, Bjelanović je tu obranu protkao i političkim razlogom, navodeći da ne prijeti opasnost od sukoba između romanskog i slavenskog elementa nego »između Slavjana i Niemaca«.[517] Pošto Bjelanovićev prijedlog nije prihvaćen, Bjelanović je, zajedno s ostalim zastupnicima Srpske stranke, glasao za prijedlog zastupnikâ Narodne hrvatske stranke.[518] Prihvaćanjem tog prijedloga zadan je novi udarac ne samo zadarskom nego i ostalim dalmatinskim talijanašima, jer im je time jasno stavljeno na znanje da se hrvatska i srpska nacionalno-politička akcija intenzivno usmjerila i prema Zadru, tom posljednjem jakom talijanaškom uporištu u Dalmaciji.

Saborske debate o čitankama za osnovne škole, u toku kojih je dolazilo i do veoma oštrih hrvatsko-srpskih međustranačkih sukoba, pokazale su najzad da je nacionalna školska politika vladajućeg režima podjednako bila uperena i protiv Hrvata i protiv Srba. Stoga su zastupnici Srpske stranke i većina zastupnika Narodne hrvatske stranke na sjednici 28. ožujka 1892. god. složno izglasali zahtjev da se pregledaju osnovnoškolske čitanke i da u njihovu novom izdanju »uz ime naroda i jezika hrvatskoga ne bude pritajeno ime naroda i jezika srpskoga«.[519] Protiv tog zaključka glasali su, uz autonomaške zastupnike, i šestorica zastupnika Narodne hrvatske stranke (Biankini, Buzolić, Ljubić, Paštrović, Perić i Šarić), koji su se potom izdvojili iz saborskog kluba te stranke i osnovali zaseban svoj Hrvatski klub.

Kad je 1895. god. u Saboru bilo pokrenuto i pitanje ponarođenja pomorskih škola u Dalmaciji (dubrovačke i kotorske), nastale su među zastupnicima duge polemike. Zastupnici Autonomaške stranke Trigari, Vidović i Žmirić, boreći se protiv uvođenja hrvatskog jezika u te škole, dokazivali su ulogu talijanskog jezika u pomorstvu i postojanje stručne pomorske literature na talijanskom jeziku. Miho Klaić, vođa Narodne hrvatske stranke, dokazivao je opravdanost ponarođivanja i pomorskih škola. Sava Bjelanović, vođa Srpske stranke, predlagao je da se nastava u tim školama održava dvojezično: za neke predmete na talijanskom, a za neke predmete na hrvatskom ili srpskom jeziku. Juraj Biankini, pripadnik Stranke prava, zalagao se da se u prijedlogu o ponarođenju pomorskih škola istakne samo: hrvatski jezik. Bjelanović je tražio da se uz to: hrvatski, nadoda: ili srpski. Klaić i Čingrija su podržali Bjelanovićev zahtjev i nastojali da se u prijedlogu navede potpuni naziv jezika: hrvatski ili srpski. Kako je Biankini i dalje inzistirao da se u prijedlogu istakne samo: hrvatski jezik, ponuđeno je kompromisno izražajno rješenje u novoj formulaciji: da Sabor predlaže Vladi Nj. V. »da naukovni jezik u nautičkim školama bude naš jezik, naime jezik kojim se služi Visoki

[517] Isto, 548.
[518] Isto, 555.
[519] Izvj. DS, XXVII (1892.), 667.

Sabor«.[520] To »naš jezik« bilo je zaista pomirljivo, i za taj prijedlog glasali su svi zastupnici Narodne hrvatske stranke, Srpske stranke i Stranke prava.

Narodnjački zastupnici, a naročito Klaić i Vranković, uvijek su nastojali, kad god je to bilo moguće, izbjeći ili ublažiti međustranačke trzavice u Saboru. Njihova politička taktičnost, prožeta strpljenjem, umjerenošću i razboritošću, pribavljala im je poštovanje i stranačkih protivnika. Bilo je to vidljivo i nakon njihove smrti. Klaić je sahranjen troškom pokrajine. Njegovoj udovici, Mariji Klaić (rođ. Basso), Sabor je dodijelio doživotnu dotaciju od 1.200 f. godišnje i to počev od 1. siječnja 1896. god. a tu odluku glasali su zastupnici svih stranaka — jednoglasno.[521] Takva jednostavnost postignuta je i pri donošenju saborske odluke da se Ivan Vranković sahrani troškom pokrajine (1900.). Za to se založio ne samo njegov stranački sudrug Čingrija nego i Kulišić — u ime Srpske stranke, Salvi — u ime Autonomaške stranke, i Trumbić — u ime Stranke prava. Kulišić je istakao da i srpski zastupnici oplakuju Vrankovićevu smrt, jer je Vranković poštivao Srbe i »želio bratsku slogu između Srba i Hrvata«.[522]

Uza sve opreke koje su dijelile stranački podvojene Hrvate i Srbe, njihovi saborski zastupnici kad god su se borili za istovjetne narodne interese dolazili su u situaciju da se zbliže i djeluju složno. Suradnja zastupnikâ hrvatskih stranaka (Narodna hrvatska stranka i Stranka prava) sa zastupnicima Autonomaške stranke bila je manje moguća i zato su njihovi politički odnosi bili više zaoštreni. Svaki prijedlog koji je išao u prilog nacionalno-političkim zahtjevima Hrvata i Srba izazvao je protivljenje pripadnika saborskog kluba Autonomaške stranke. Ponekad su se autonomaški zastupnici, nemoćni — kao saborska manjina — da ostvare što žele, kolektivno odricali svojih zastupničkih mandata u znak protesta. Tako su, npr., na saborskoj sjednici 10. veljače 1897. god. oni predlagali da u pokrajinskom školskom proračunu za škol. 1897/98. god. budu osigurana financijska sredstva za osnovnu školu u Splitu s talijanskim nastavnim jezikom. Pošto je njihov prijedlog glasanjem bio odbijen, oni su demonstrativno napustili sabornicu, da bi već idući dan — 11. veljače — podnijeli i zajedničko pismeno odreknuće od zastupništva u Saboru.[523] U naknadnim izborima, koji su krajem te godine bili održani, ti isti autonomaški zastupnici (Trigari, Salvi, Ghiglianovich, Lubin, Smerchinich i Ziliotto) ponovno su izabrani.

Zastupnici Narodne hrvatske stranke, pogotovo od 1897. god., sve su više nastojali da složno političko djelovanje Hrvata i Srba postane onakvo kao što je nekad bilo, u početku njihova narodnog preporoda. Čingrija je, u duhu narodnjačkih stavova, isticao da su

[520] Izvj. DS, XXX (1895.), 465.
[521] Izvj. DS, XXXI (1896.), 503.
[522] Izvj. DS, XXXVI (1900.), 321.
[523] Izvj. DS, XXXII (1897.), 490 i 492.

Hrvati i Srbi jedan narod s dva imena, ali da taj narod »na žalost nije jedna stranka«.[524] Zastupnik Mrkušić je naglašavao da je ponosan što je Hrvat i da se diči što ima »za najbližeg brata Srbina«. Jer, ukazivao je on: »Jedan nam je jezik, ista nas sudbina čeka, iste imamo običaje, zajedničko nam je veliko blago narodne pjesme, isti nas jadi tište«.[525] O Hrvatima i Srbima kao jednom narodu govorio je Čingrija u Saboru i 1898. god., ukazujući da su hrvatstvo i srpstvo u Dalmaciji ponajprije »dvie političke stranke«. Uzeo je za primjer tadašnjeg vođu Srpske stranke Ignacija Bakotića, koji se predstavlja Srbinom, a njegov brat, Dragutin Bakotić, pokrajinski školski nadzornik i vladin povjerenik u Saboru, predstavljao se Hrvatom »u podpunom smislu rieči«. Podsjetio je i na braću Vojnoviće, Đorđa i Kostu, istaknute saborske zastupnike, navevši da je Đorđe bio Srbin, a Kosto — Hrvat. Polazeći od tih primjera, kao i od potrebe da se uspostavi trajna i čvrsta hrvatsko-srpska politička sloga, Čingrija je savjetovao: »Bilo bi dakle vrieme, da se s jedne i s druge strane opametimo i da jednom prestane ova bruka, te da poštujuć svakomu slobodu da si izabere ono ime koje mu je drago sdruženim silama pomažemo jedne i druge na korist obće naše stvari, na korist naše budućnosti«.[526] Zalažući se za akciono-političko jedinstvo hrvatskih političkih stranaka i Srpske stranke, zastupnik Milić je smatrao da bi se to jedinstvo jedino moglo postići ako bi se Srbi i pravaši približili Narodnoj hrvatskoj stranci i prihvatili njezin program.[527] Sva ta razmišljanja, javno izražena u Saboru, bila su izraz traženja i otvaranja puteva kojima bi se ponovno došlo do hrvatsko-srpske političke sloge.

Daljim nastojanjima u tom pravcu, pored narodnjakâ, naročito su doprinijeli pravaši. Broj pravaških zastupnika u Saboru bio je — nakon saborskih izbora 1901. god. — trostruko veći nego u prethodnom izbornom razdoblju (1895—1901.). Za razliku od toga prethodnog razdoblja, kad su trojica pravaških zastupnika, kao veoma oštri kritičari i polemičari, suprotstavljajući svoje stavove stavovima zastupnika ostalih stranaka, otežavali međustranačko zbližavanje i suradnju, u tome novom razdoblju (od 1901.) taj trostruko veći broj pravaških zastupnika, nastavljajući i dalje svoj izrazito opozicioni stav prema režimu, ublažavao je svoje odnose s ostalim stranačkim zastupnicima i nastojao da među njima nastane atmosfera mira, povjerenja i suradnje, nadahnuta stvarnom okrenutošću tadašnjim i budućim interesima Dalmacije.

Na saborskoj sjednici 19. srpnja 1902. god. zastupnik Josip Smodlaka, pripadnik Stranke prava, ukazivao je na nekorisnost međustranačkih trvenja u Saboru i u ime hrvatskih zastupnika pružio »pomirnicu ruku« i zastupnicima Srpske i zastupnicima Autonomaške

[524] Isto, 520.
[525] Isto, 600.
[526] Izvj. DS, XXXIII (1898.), 439.
[527] Isto, 442.

stranke.[528] Istakao je da će Hrvati udovoljiti svim »pravednim željama« Srba i Talijana u Dalmaciji »u koliko se ne kose sa pravo shvaćenim interesima ovoga zajedničkoga zavičaja«. Govoreći to, Smodlaka je naglasio da ne govori sa stranačkog stajališta nego »sa stanovišta općega interesa, interesa Dalmacije« i »naroda, koji u njoj prebiva«. Obraćajući se prvo zastupnicima Srpske stranke, zapitao je što je to što ih dijeli od hrvatskih zastupnika i što ih nuka na protivno djelovanje. Razlika u vjeri — naglasio je on — ne može biti razlog, jer u vjeru »nitko ne dira«; što se jezika tiče, jezik je i Hrvatima i Srbima »jedan te isti«, a što se tiče ćirilice — ona je jednako i hrvatsko i srpsko pismo. Stojeći na stanovištu da su dalmatinski Hrvati i Srbi »jedan narod« s dva imena, Smodlaka je isticao da je i hrvatska i srpska »borba za ime« izraz »raznih političkih tendencija«. Zalagao se za priznavanje ravnopravnosti »jednog i drugog imena« i za složno političko djelovanje kako bi se postiglo »ostvarenje hrvatske misli« (tj. ujedinjenje i osamostaljenje Hrvatske u sklopu Habsburške Monarhije). Obraćajući se zastupnicima Autonomaške (Talijanske) stranke, Smodlaka im je savjetovao da napuste stajalište »mržnje i prezira«. Talijanstvo u Dalmaciji nema svog pravog oslonca u narodnim masama. U cijeloj pokrajini — ukazivao je on — nema npr. ni jednog »talijanskog seljaka«. Uvjeren da je tom ponudom mira i suradnje izrazio želje i stavove i Stranke prava i Narodne hrvatske stranke, koje su u Saboru imale zastupničku većinu, Smodlaka je kazao: »Kao jači učinismo prvi korak. Neka nema pobjeđenih među nama!«

Podržavajući Smodlakina nastojanja, Pero Čingrija, vođa Narodne hrvatske stranke, konstatirao je da su Smodlakine riječi svi slušali s »velikom napetošću« i da ni jedan drugi saborski zastupnik koji želi dobro Dalmaciji kao cjelini, ne bi mogao »trijeznije i drugačije govoriti«. Čingrija je za sebe kazao da je, surađujući s pravašima, »zagovarao evoluciju« koja se u Dalmaciji »na političkom polju događa«. On je smatrao da Smodlakine »pomirbene poruke« neće odmah imati uspjeha. Možda bi se — objašnjavao je Čingrija — dalmatinski Hrvati, Srbi i Talijani »mogli međusobno lasno sporazumjeti, ali ima spoljašnih upliva, koji toga neće, koji razdor podupiru«. I taj će razdor, pogotovo između Hrvata i Srba, trajati — ukazivao je on[529] — sve dotle dok oni konačno ne uvide da svojom međusobnom političkom borbom čine »uslugu tuđincu, koji upotrebljava tu bratoubojnu borbu na svoju korist«.

Navedena politička akcija u Dalmatinskom saboru, pokrenuta težnjom da se postigne suradničko zbliženje među dalmatinskim političkim strankama, nastavljena je i za saborskog zasjedanja 1903. godine. Na saborskoj sjednici 7. studenog 1903. zastupnik Ante Trumbić, vođa Stranke prava, isticao je da je u daljem političkom djelo-

[528] Izvj. DS, XXXVII (1902.), 865—885.
[529] Isto, 906.

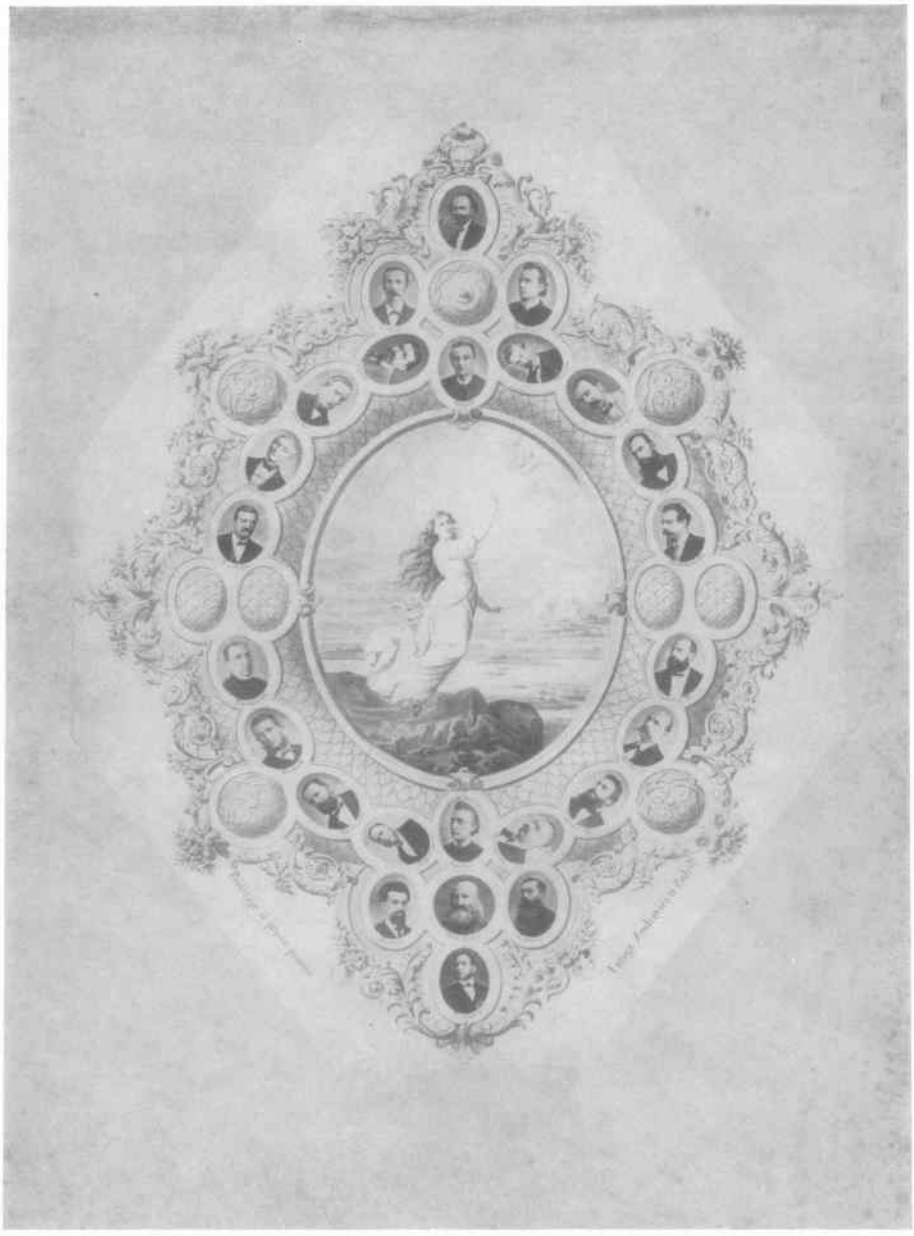

Sl. 1. Zastupnici Narodne stranke u Dalmatinskom saboru nakon izborne pobjede 1870 Idući odozgo prema dalje (i s lijeva na desno), tu su predstavljeni: M. Klaić — R. Fucić — E. Tacconi — M. Pavlinović — A. Tripalo — I. Danilo — L. Monti — K. Kulišić — P. Čingrija — F. Lanza — A. Bersa — S. Ljubiša — J. Antonietti — J. Raimondi — K. Vojnović — A. Šupuk — I. Deškoviċ — J. Paštroviċ — Đ. Vojnoviċ — I. Vrankoviċ — K. Ljubiċ — P. Budmani — R. Arneri — J. Kovačeviċ — V. Lukoviċ — F. Fontana

Sl. 2. Špiro Petrović

Sl. 3. Stefan Ljubiša

Sl. 4. Đorđe Vojnović

Sl. 5. Miho Klaić

Sl. 6. Gajo F. Bulat

Sl. 7. Vicko Ivčević

Sl. 8. Mihovil Pavlinović

Sl. 9. Ante Bajamonti

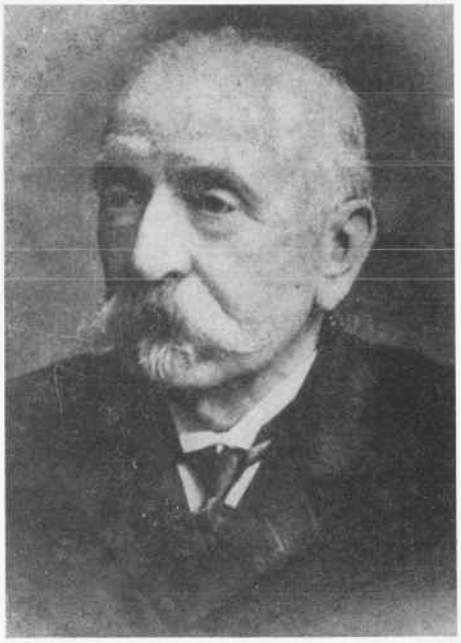

Sl. 10. Pero Čingrija

Sl. 11. Sava Bjelanović

Sl. 12. Juraj Biankini

Sl. 13. U središtu Zadra, gdje je bila sabornica, danas je novo zdanje sa tom spomen-pločom

BRZOPISNA IZVJEŠĆA

XVII. ZASJEDANJA

Zemaljskoga Sabora Dalmatinskoga

Od dneva 8 lipnja do 20 srpnja 1880.

U ZADRU
Brzotiskom "Narodnoga Lista"
1880.

Sl. 14. Naslovna stranica tiskanog izvještaja o sadržaju rada 17. saborskog zasjedanja, održanog 1880. god.

vanju neophodno potrebno više složnog rada. Uviđanje te potrebe dovelo je već do tada da se »prilično razčistila stranačka magluština«. Postalo je jasno da su mnoge stranačke razmirice »izgubile stvarnu vrijednost« i da više nema smisla trošiti dragocjene snage u tim nekorisnim razmiricama. Iako su Hrvati svojom brojnošću u Dalmaciji »odlučujući faktor«, i njima je, naglašavao je Trumbić, u interesu da se smire »domaće razmirice, koje nemaju prave vriednosti, koje ne proizlaze iz pravih narodnih potreba«. Jer, sve ono »što spada u prošlost a nema aktuelne vriednosti« treba položiti s »osjećajem poštovanja u narodni muzej«. Te uspomene »prošlih borba« ne bi smjele biti zapreka »daljnjem napretku«. Ako se krene novim, boljim putem, bit će to »djelo političke zrelosti«. Trumbić je naveo da je pokrajinska vlada htjela nametnuti Dalmaciji i njemački kao službeni jezik, ali da se cijela Dalmacija jedinstveno oduprla tom germanizatorskom htijenju«.[530] Dakle, jedinstvo je moguće i potrebno. Potrebno je, upozoravao je on, »da sve svoje sile uložimo proti invaziji nijemstva«. Jer, »velika Germanija« želi da i na Balkanu »ostvari svoje pohlepne težnje«. Nužno je stoga da se »svi narodi, koji su ugroženi« od »Alpa do Marice« udruže i »sjedinjenim silama« odupru »zajedničkoj pogibelji«. Opasnost prijeti i Italiji i Mađarskoj. Suradnja Hrvata i Talijana protiv imperijalističkog nijemstva moguća je, prema Trumbićevim riječima, jer Hrvati ne misle »osvajati Italiju« niti bi Talijani mogli »zahtijevati ove naše obale«. More, koje je među njima, »istodobno dijeli i sjedinjuje«. Što se tiče Mađara, Trumbić je odobravao njihovu borbu za slobodu, ali im je zamjeravao što »gnjave druge, koji su za čas slabiji od njih«. Ukazujući na mogućnost suradnje i s Mađarima, on je isticao da se nada da će oni uvidjeti »da je bolje biti ljubljen drug, nego mržen gospodar«. U tom smislu — u borbu protiv zajedničkog neprijatelja — mađarski narod može računati na hrvatski narod, koji je spreman da se »rame uz rame s njime bori i vojuje«.[531]

Trumbićev govor naišao je na veliku podršku u Saboru. Zastupnik Kovačević, pripadnik Srpske stranke, želeći hrvatsko-srpsku političku slogu, osuđivao je »prokleti duh divide et impera« i ukazivao koliko međusobna borba između Hrvata i Srba slabi njihovu snagu i ojačava njihova zajedničkog neprijatelja.[532] Zastupnik Majstorović, pripadnik Čiste stranke prava, okrivljavao je vladajući režim, koji je stalno nastojao da cijepa narodne redove u Dalmaciji i da ih »time

[530] Kad je namjesnik Handel, uoči saborskog zasjedanja 1903, dostavio svoje »jezične punktacije« predsjednicima saborskih klubova, nastojeći da Sabor donese zaključak kojim se uvađa uredovanje i njemačkim jezikom između nižih i viših upravnih organa, saborski klubovi Narodne hrvatske stranke i Stranke prava održali su 5. studenog 1903. zajednički sastanak, na kojem su zaključili da se te »jezične punktacije« ne mogu prihvatiti. Takav stav zauzeli su i saborski klubovi Srpske i Autonomaške stranke.

[531] Izvj. DS, XXXVIII (1903.), 648—658.

[532] Isto, 663.

slabi«. Majstorović je sa zadovoljstvom pozdravio »primirje koje je u ovoj kući (tj. u sabornici — I. P.) nastalo« i istakao da to primirje postaje »zalogom budućih pobjeda«.[533] Zastupnik Milić, pripadnik Narodne hrvatske stranke, koji se i do tada zalagao za hrvatsko-srpsku slogu, smatrao je da se samo slogom može stići do željenih ciljeva. Trumbić je, prema Milićevoj ocjeni,[534] govorio o Italiji sa »velikim zanosom i velikim sentimentalizmom«. Italija zaslužuje zahvalnost, jer je njezino novinstvo — kao i novinstvo Francuske, Njemačke i nekih drugih zemalja Evrope — dalo podršku narodnom pokretu u banskoj Hrvatskoj. Ali, što se tiče »drugovanja političkog« između Italije i Hrvata, naglašavao je Milić, tog drugovanja »ne može biti«, jer su talijanske i hrvatske težnje »sasvim različite«. Dok se u Italiji gaje aspiracije prema istočnojadranskoj obali, s njom ne može biti »nikakova prijateljstva iskrenoga«. Milić je upozorio, kad ne bi bilo »posebnog saveza između Austrije i Rusije«, da bi »Italija bila već na kojoj točki primorja Arbanaškog«.

Oduševljen Trumbićevim govorom, zastupnik Smodlaka je istaknuo da se tadašnje zalaganje za međustranački mir i političko jedinstvo (1903.) odvija u mnogo povoljnijim uvjetima nego prethodne godine. Kad je on, Smodlaka, inicirao to zalaganje u prethodnoj, 1902. godini, jedva se »usuđivao da traži skrovite pute k srcu«. Činio je to u vrijeme još »prepunom uspomena na rane, koje su sinovi ove zemlje uzajamno jedni drugima zadavali na radost trećemu«. Nužno je, naglašavao je Smodlaka,[535] zaboraviti te »uzajamne nepravde« i zbližiti se međusobno »koliko je moguće« pred zajedničkim neprijateljem, kojem treba pružiti »složan odpor«. On je »radi viših narodnih ciljeva« bio za »mir s narodom talijanskim« i nije se složio s Milićevim mišljenjem da je suradnja s Italijom nemoguća. Talijanskom elementu u Dalmaciji treba »ponuditi pomirnicu ruku« i reći mu, upozoravao je Smodlaka, da živi »sretno i slobodno u ovoj kući« (tj. u Dalmaciji). Polazeći od činjenice da se zna »čija je Dalmacija i kamo spada«, Smodlaka je savjetovao svim dalmatinskim Hrvatima, Srbima i Talijanima da se sporazume za složan rad, rukovođeni principima: jedinstvo »u patnjama, jedinstvo u obrani, jedinstvo i istovjetnost u konačnim ciljevima«. Dalmaciju samo u sjedinjenju s banskom Hrvatskom »čeka ljepša budućnost«. Dalmatinski Talijani, ukazivao je Smodlaka, ne bi se trebali bojati za očuvanje svoga jezika. U ujedinjenoj Hrvatskoj talijanski jezik »neće izčeznuti«. Taj će jezik ostati »dragocjenom svezom« koja će »spajati s prosvjetljenim zapadom«. Sporazum između Hrvata i Srba nameće se kao neophodnost, jer između hrvatskih i srpskih »konačnih ciljeva« nema i »ne može biti razlike«; njihovi su »interesi identični«. Smodlaka je smatrao da će se političko jedinstvo Hrvata i Srba ne samo u Dalmaciji, već

[533] Isto, 668.
[534] Isto, 672.
[535] Isto, 686—689.

i drugdje, gdje Hrvati i Srbi žive zajedno, moći otada lakše uspostaviti, jer je »udesom slobodne Srbije« počeo upravljati novi kralj, Petar Karađorđević, koji se uvijek pokazivao »iskrenim prijateljem sloge i sporazuma s Hrvatima«.

Zastupnik Borčić, smatrajući hrvatsko-srpsku političku slogu naročito važnom i zalažući se za njezino ostvarenje, ukazivao je na nužnost te sloge: »Ako je igdje jedan narod upućen na drugi, to su Srbi i Hrvati. Sudbina jednog naroda jest sudbina i drugoga«.[536] Zastupnik Pero Čingrija, razvijajući i podržavajući Trumbićeve misli, isticao je da je narodni pokret u banskoj Hrvatskoj svima otvorio oči i ukazao na potrebu dalje borbe i udruživanja u toj borbi. Hrvati se moraju prvenstveno uzdati u svoje snage, ali boreći se, da bi bili jači, moraju istodobno i »iskati prijatelje, gdjegod ih nađu«.[537] Zastupnik Vukotić, pripadnik Srpske stranke, naglasio je da su zastupnici te stranke pažljivo pratili i da s »oduševljenjem pozdravljaju prethodna izlaganja hrvatskih zastupnika u prilog »bratske sloge«, izjavivši da će, čim se tu iznesene misli ukorijene u narodu, otpasti rezerva Srpske stranke prema pitanju sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, jer stranka ima u svom programu to sjedinjenje »na temelju ravnopravnosti Srba i Hrvata«.[538]

Tako su saborski zastupnici u Dalmaciji (ujesen 1903.) — pod utjecajem potreba da se postigne jedinstveno djelovanje svih političkih stranaka u otporu protiv tlačenja vladajućeg austrijskog režima, pod utjecajem događajâ u banskoj Hrvatskoj, vezanih za tamošnji narodni pokret, pod utjecajem zbivanjâ u Mađarskoj koji su sve više zaoštravali krizu dualizma, i pred opasnošću od njemačke imperijalističke politike, sadržane u stavu: Drang nach Osten — zacrtali osnove *politike novoga kursa*. Na tim osnovama doći će do koncentracije hrvatskih političkih snaga s jedne i s druge strane Velebita i do njihove trajne i čvrste suradnje sa srpskim političkim strankama.

Sa stajališta daljeg nastojanja da se političke stranke u Dalmaciji zbliže dobro je bila došla i afera u čijem se središtu našao namjesnik Handel. On je u jednoj prigodi sredinom srpnja 1904. god. uvrijedio sve Dalmatince kad je kazao da im se ne može vjerovati, da nemaju »poštene riječi«.[539] Iskoristivši tu uvredu kao zgodan povod za politički obračun s Handelom, neke dalmatinske novine (naročito »Jedinstvo« i »Narodni list«), a i riječki »Novi list«, pokrenule su akciju protesta protiv Handela. Austrijski ministar-predsjednik, Ernest Körber, bio je prisiljen da naredi istragu kako bi se utvrdila istina: je li namjesnik Handel zaista uvrijedio Dalmatince ili nije. Novinstvo je svojim napisom stalno poticalo napetost i ogorčenje. Kako je u

[536] Isto, 723.
[537] Isto, 727.
[538] Isto, 767—768.
[539] Vinko Kisić, Na obranu poštenja. Namjesnička afera u Dalmaciji, Zadar 1904, 6.

listopadu 1904. god. trebalo biti zasjedanje Dalmatinskog sabora, Zemaljski odbor je upozorio ministra Körbera da ne bi bilo zgodno da se u takvim okolnostima, dok traje navedena istraga, saziva to predstavničko tijelo. Körber je ipak dao nalog za saziv saborskog zasjedanja. Kad se saznalo za saziv Dalmatinskog sabora, predsjednik saborskog kluba Stranke prava Ante Trumbić pisao je predsjedniku saborskog kluba Narodne hrvatske stranke Peru Čingriji da je to provokacija cijeloj Dalmaciji i predložio — na osnovi općeg raspoloženja — da bi se svi zastupnici trebali naći u Zadru makar jedan dan prije početka saborskog zasjedanja radi zajedničkog dogovora o jedinstvenom stavu prema namjesniku Handelu.[540] Pero Čingrija se suglasio s Trumbićevim prijedlogom, očekujući da će svi zastupnici, bez obzira na njihovu stranačku pripadnost, biti složni, jer kad u tom slučaju ne bi bili složni, pokazali bi da za njih »nije politika«.[541] Poziv za zajednički sastanak odmah su prihvatili Đuro Vukotić, predsjednik saborskog kluba Srpske stranke, i Vjekoslav Ziliotto, predsjednik saborskog kluba Autonomaške (talijanske) stranke.

Taj zajednički sastanak saborskih zastupnika svih dalmatinskih političkih stranaka održan je 5. listopada 1904. god. u čitaonici biblioteke »Paravia« u Zadru. Glavna tema dogovora bila je: utvrđivanje zajedničkog stava prema namjesniku Handelu pri svečanom otvaranju saborskog zasjedanja, koje je trebalo biti idućeg dana. Bez ikakvih teškoća postignut je zajednički stav svih prisutnih zastupnika: da je namjesnik Handel »uvrijedio čast« pokrajine Dalmacije i da se »tako uvrijeđenoj časti« mora dati »primjerena zadovoljština« i to jedino na način da se Erazma Handela ukloni s položaja dalmatinskog namjesnika. Nadalje, dogovoreno je, pošto namjenik ima pravo prisustvovati saborskim sjednicama i sudjelovati u saborskom radu, da zastupnici neće obavljati svoje zastupničke dužnosti u Dalmatinskom saboru sve dotle dok Handel bude na dužnosti dalmatinskog namjesnika. Izjavu u tom smislu, u ime svih saborskih zastupnika, trebalo je da sutradan, 6. listopada 1904. god., pročita Pero Čingrija i to odmah poslije svečanog otvaranja Sabora. Čingrija je u toku tog sastanka, u suradnji s još nekim zastupnicima, i stilizirao tu izjavu na talijanskom i hrvatskom jeziku, koju su potpisali svi prisutni. Na kraju sastanka prihvaćen je i tekst obaveze,[542] u duhu koje su svi potpisnici te izjave, ako zbog nje bude raspušten Dalmatinski sabor, trebali složno poraditi i upotrebiti sav svoj utjecaj da ponovno budu kandidirani isti zastupnici i da za njih glasaju svi birači bez obzira na stranačku pripadnost.

Idućeg dana, 6. listopada 1904. god., oko sabornice se okupilo mnoštvo znatiželjnih građana, koji su s nestrpljenjem očekivali ka-

[540] Ivo Perić, Trumbićeva pisma Peru Čingriji. Arhivski vjesnik br. XVII—XVIII, Zagreb 1974—1975, 269.
[541] Hrvoje Morović, n. d., 234.
[542] Ostavština Ante Trumbića (Naučna biblioteka — Split). Fasc. M. 441.

kav će stav zauzeti zastupnici prema namjesniku Handelu. Došli su tu, dakako i žandari, jer su pretpostavljali da će biti i javnih nereda. Kad je namjesnik Handel ušao u Sabornicu, nitko se od zastupnika — nasuprot dotadašnjim običajima — nije digao sa svojih sjedišta, a neki zastupnici, koji su sjedili suprotno od namjesnika, okrenuli su mu leđa.[543] Predsjednik Sabora, Vicko Ivčević, otvorio je saborsko zasjedanje u točno naznačeno vrijeme i potom se osvrnuo na život i rad zastupnika Ante Šupuka, u povodu njegove smrti. Završivši taj spomen-osvrt, Ivčević je htio dati riječ namjesniku Handelu. Uto je Pero Čingrija, ne pitajući može li govoriti, počeo čitati zajedničku izjavu saborskih zastupnika.

U sabornici je nastalo veoma dramatično stanje. Evo kako je taj događaj opisan u saborskom stenografskom zapisniku: »Dr Pero Čingrija: Presvietli gospodine predsjedniče! Po nalogu tridesetosmorice ovdje prisutnih zastupnika . . . (Predsjednik: Ne možete govoriti! Molim sada ima pravo govoriti gospodin namjesnik!) — Glasovi: Neka govori! — Predsjednik: To je proti pravilima. — Biankini: Neka govori! Mi zapovjedamo! Sabor zapovjeda! — Glasovi: Posluh, mir, silentium! — predsjednik (zvoni): — (Namjesnik kaže nešto saborskom predsjedniku što se radi žamora ne razumije). — Dr Čingrija nastavlja: Podpisani zastupnici na Saboru dalmatinskomu uvjereni su da je N. P. c. k. Namjesnik barun Erazmo Handel u poznatoj prigodi dne 14. jula 1904. teško uvrijedio čast ove zemlje. Obzirom na to potpisnici izjavljuju da neće sudjelovati saborskom radu sve dotle dok barun Erazmo Handel bude obnašati čast c. k. namjesnika kraljevine Dalmacije«.[544] Zatim je Čingrija pročitao istovjetan tekst izjave i na talijanskom jeziku.

Nakon tog čitanja izjave zastupnici su počeli izlaziti iz sabornice. U sabornici je vladala velika buka, koju su sačinjavali povici odobravanja složnim zastupnicima, aplauzi i povici: »Van Handel!« Predsjednik Ivčević je uzaludno pokušavao da saopći nalog koji mu je uručio namjesnik Handel i u kojem je stajalo »da je Sabor, obzirom na pročitanu izjavu, po previšnjoj naredbi zatvoren«.[545] Zatvaranjem Sabora Dalmacija nije mnogo izgubila. Ali, tom zastupničkom akcijom Dalmacija je izvanredno mnogo dobila. Dobila je prije svega uvjerenje da je moguće jedinstvo svih političkih stranaka u borbi protiv austrijskog režima. Jer, borba protiv namjesnika Handela bila je na svojevrstan način i borba protiv tog režima.

Suradnja između pristaša Narodne hrvatske stranke i Stranke prava u Dalmatinskom saboru i izvan tog Sabora dovela je u travnju 1905. god. i do fuzije tih stranaka u zajedničku Hrvatsku stranku. Njihova dotadašnja dva saborska kluba postala su otada jedan saborski klub. Za predsjednika saborskog kluba Hrvatske stranke izabran

[543] V. Kisić, n. d. (539), 52.
[544] Izvj. DS, XXXIX i XL (1904. i 1905.), 926—927.
[545] Isto, 927.

je Pero Čingrija, za potpredsjednika Ante Trumbić, a za tajnika Ante Dulibić. Zalažući se za politiku »novog kursa«, Hrvatska stranka je prema vladajućem režimu imala izrazito opozicioni stav. Pravaši su i prije, od postanka njihovih grupa i potom stranke, stalno djelovali kao opoziciona snaga. Narodnjaci su tek otkad je Čingrija preuzeo njihovo vodstvo sve više napuštali oportunističku taktiku i prelazili postepeno u opoziciju (i to pogotovo suradnjom s pravašima). Saborski zastupnici opozicione Hrvatske stranke, koristeći dragocjenu pomoć Frana Supila, urednika riječkog »Novog lista«, imali su glavnu ulogu u organiziranju i osmišljavanju zajedničkog sastanka s opozicionim hrvatskim saborskim zastupnicima iz Banovine, koji je održan 2. i 3. listopada 1905. god. u Rijeci i na kojem su bili doneseni veoma važni zaključci za dalje političko djelovanje, poznati po kasnije dobivenom nazivu: Riječka rezolucija. Polazeći od toga da Riječka rezolucija »nije deklaracija prava, nego inicijativa za političku akciju«,[546] petorica članova njezina izvršnog odbora (među kojima su bili najaktivniji i najutjecajniji dalmatinski saborski zastupnici: P. Čingrija, A. Trumbić i V. Milić) stupili su u Zagrebu u pregovorne kontakte i s vođama Srpske samostalne stranke, Bogdanom Medakovićem i Svetozarom Pribićevićem.

Medaković i Pribićević, dajući podršku Riječkoj rezoluciji, izjavili su tom prilikom da pogledi izneseni u Riječkoj rezoluciji odgovaraju pogledima njihove stranke i da će se »u skladu s akcijom hrvatskih zastupnika« i u smislu »riječkih zaključaka« pokrenuti »paralelna akcija i sa srbske strane« kako bi se »harmoničnim radom Srba i Hrvata« mogao uspostaviti »put slozi srbskog i hrvatskog naroda«.[547] Srpski političari iz Dalmacije i banske Hrvatske sastali su se 16. i 17. listopada 1905. god. u Zadru, donijevši odluku, poznatu po kasnije dobivenom nazivu Zadarska rezolucija, u kojoj su izrazili podršku borbi mađarskog naroda i prihvatili smjernice Riječke rezolucije, posebno ističući da će se založiti za ostvarenje »zahtjeva braće Hrvata za reinkorporacijom Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji«, s tim da Hrvati sa svoje strane priznaju »ravnopravnost srpskog naroda s hrvatskim«.[548] Hrvatska i srpska politika, zahvaljujući smjernicama Riječke i Zadarske rezolucije, našle su se otada na novim, usporednim putevima i bile su okrenute zajedničkim ciljevima.

Politička hrvatsko-srpska sloga, uspostavljena tim rezolucijama, nalagala je i Hrvatima i Srbima da tu slogu budno čuvaju, učvršćuju i razvijaju. Zbog toga su se 14. studenog 1905. god. u Zadru, za vrijeme saborskog zasjedanja, sastali saborski klubovi Hrvatske i Srpske stranke. Oni su — prema riječima Pere Čingrije, koji je o tom sastanku na saborskoj sjednici 18. studenog 1905. god. informirao sve

[546] Ante Trumbić, Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija, Zagreb 1936, 89.
[547] Novi list, br. 277, Rijeka 1905, 2.
[548] A. Trumbić, n. d., 93.

zastupnike — postigli »podpuni sporazumak glede onih političko-narodnih pitanja« koja dotada »između Hrvata i Srba nisu bila određena ili su u javnom životu bila povodom nesporazumievanju i prepiranju«. Čingrija je pročitao i zajedničku izjavu tih klubova, u kojoj se isticalo da ti klubovi »stoje na stanovištu da su Hrvati i Srbi jedan narod, da su jedni prema drugima ravnopravni« i da naročito u tom trenutku, kad se u Evropi i posebno u Habsburškoj Monarhiji »pojavljuju na vidiku znameniti sudbonosni događaji koji zasiecaju ravno i u njihove životne narodne interese, treba okupljati snagu i narodne redove, eda ih događaji ne zateknu nepripravne«. U svom daljem djelovanju »Hrvati i Srbi u Dalmaciji radit će rame uz rame kao jednokrvna braća u narodno-političkim pitanjima« i nastojati »složnim silama da se što prije oživotvori sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom kao glavni preduvjet obezbjeđenja bolje i zajedničke narodne budućnosti«.

Čingrija je potom na toj istoj saborskoj sjednici pročitao i zaključke, koje su također utvrdili i potpisali članovi klubova Hrvatske i Srpske stranke, i naglasio da ih Dalmatinski sabor primi, kako bi »načela bratske sloge i ravnopravnosti između Hrvata i Srba u Dalmaciji« imala trajnu primjenu ne samo kod tog »narodnog predstavništva nego također i u području vladine djelatnosti, kao i zemaljskoga odbora«. Ti su zaključci pozivali vladu da se pobrine da »sve državne vlasti i svi državni uredi« uvijek nazivaju narodni jezik Hrvata i Srba — »hrvatski ili srpski«, da u svim »javnim školama u Dalmaciji imenu hrvatskomu i imenu srbskomu bude određeno dostojno mjesto, da u školskim tekstovima bude uzeta u obzir hrvatska i srbska povijest, tako da učenici uzmognu naučiti poglavite događaje iz jedne i druge povijesti i da se pismo latinsko i pismo ćirilsko budu toliko i tako učiti da učenici postanu vješti jednom i drugom pismu u čitanju i pisanju«. Zemaljski odbor trebao se postaviti da rješenja »svih podnesaka budu izdana onim pismom, latinskim ili ćirilskim, kojim su podnesci napisani«.

Postignuti hrvatsko-srpski sporazum predviđao je i to da se na općinskim zgradama ističe »ne samo zastavu većine nego i zastavu manjine vijeća ako ista iznosi barem trećinu ukupnog broja vijećnika«.[549] Kad je Čingrija dovršio čitanje teksta izjave i zatim teksta zaključaka, u sabornici je nastalo burno odobravanje. Bio je to velik događaj, jer su umjesto nesloge, koja je Dalmaciji mnogo škodila, udareni dalji temelji slozi, koja je Dalmaciju trebala ojačati.

Želja i potreba da i dalmatinski talijanaši podupiru politiku zacrtanu Riječkom i Zadarskom rezolucijom poticala je i hrvatske i srpske zastupnike u Dalmatinskom saboru na taktičniji odnos prema talijanaškim zastupnicima. To je bilo veoma primjetno i u saborskim govorima Pera Čingrije, Jurja Biankinija, Ante Trumbića, Đura Vu-

[549] V. bilj. 544, isto, 1345.

kotića i dr. Kad je, npr., talijanaški zastupnik Erkolan Salvi zatražio od Dalmatinskog sabora da podrži i uputi zahtjev da nadležni državni organi u Beču priznaju potpunu ekviparaciju visokoškolskih diploma stečenih u Italiji, Pero Čingrija, predsjednik saborskog kluba Hrvatske stranke, zauzeo se da se Salvijev prijedlog prihvati i bio je jednoglasno prihvaćen.

Čingrija je tom prigodom kazao da bi hrvatskim i srpskim zastupnicima »u običnim okolnostima« moglo biti svejedno da li »talijanska mladost ove pokrajine pohađa njemačka ili talijanska sveučilišta«. Ali, u tadašnjim prilikama, kad bi se pitalo dalmatinske zastupnike da li da dalmatinska omladina (ne samo talijanska, nego i hrvatska i srpska) ide »na sveučilište vječnoga Rima ili na kakvo bečko sveučilište«, sigurno je, kazao je on, da se ne bi našao ni jedan »koji bi podigao svoj glas za Beč, a ne za Rim«. Čingrija je naveo i neke tadašnje najnovije događaje, koji su se zbili »na bečkom sveučilištu, gdje su, uz druge, i talijanski učenici bili brutalno napadani od njemačkoga nasilja«. Zbog toga je on naglasio da podržavanje Salvijeva prijedloga treba shvatiti i »kao prosvjed proti toj sili«.[550] U toku tog saborskog zasjedanja (koje je trajalo od 16. listopada do 21. studenog 1905.) i talijanaški su zastupnici, imajući u vidu političke stavove iznesene u Riječkoj i Zadarskoj rezoluciji, izdali svoje saopćenje, u kojem su »stavili u izgled napuštanje svoga protivljenja sjedinjenju Dalmacije sa Hrvatskom« ako se Talijanima u Dalmaciji »priznadu prava narodne manjine«.[551] To saopćenje bilo je veoma značajno, jer je pokazivalo da je moguća politička suradnja na čvršćoj i trajnijoj osnovi i s talijanašima.

U daljem radu Sabora međustranačke nesuglasice naročito su izbijale između hrvatskih zastupnika (pripadnika Hrvatske stranke i Stranke prava). Pravaši su zamjeravali pripadnicima Hrvatske stranke što žele političku suradnju i s talijanašima, smatrajući da ta suradnja nije ostvarljiva. Kad je pri svečanom otvaranju saborskog zasjedanja 16. rujna 1909. god. namjesnik Nardelli poslije svog govora na hrvatskom jeziku ponovio taj isti govor na talijanskom jeziku, pravaški zastupnici su protestno reagirali. Zastupnik Stranke prava Mate Drinković predbacio je zastupniku Hrvatske stranke Jurju Biankiniju: »Zašto ne vičete sada? To je sramota!« Na to mu je Biankini odgovorio: »Ja neću na vašu komandu vikati, već kad budem htio, kad mi to patriotska dužnost bude nalagala«.[552] Očito, zastupnici Hrvatske stranke, ne protiveći se namjesnikovu govoru na talijanskom jeziku, nastojali su da ne izazivaju zastupnike Autonomaške (Talijanske) stranke. I tim svojim stavom dokazivali su da im je bilo stalo do suradnje s talijanaškim zastupnicima.

[550] Isto, 1338.
[551] A. Trumbić, n. d., 95.
[552] Izvj. DS, XXXXII (1909.), 855.

Suradnja saborskih zastupnika Hrvatske i Srpske stranke odvijala se veoma uspješno. Očitovalo se to i u njihovu zajedničkom suosjećanju s uhapšenim Srbima u banskoj Hrvatskoj, koji su optuženi za veleizdaju. Taj veleizdajnički proces, zasnovan nakon austro-ugarske aneksije Bosne i Hercegovine, bio je i pokrenut po zamisli austro-ugarskog ministra vanjskih poslova, Aloysa Aehrenthala, a »radi opravdanja aneksije i zastrašivanja javnosti u Srbiji i jugoslavenskih elemenata u Hrvatskoj«.[553] Srpski zastupnici u Dalmatinskom saboru, na saborskoj sjednici 29. rujna 1909. god., podnijeli su interpelaciju, u kojoj su iznijeli da je cenzura zaplijenila članak »Država izdajnika«, tiskan u listu »Dubrovnik«, a u kojem se govorilo o veleizdajničkom procesu u Zagrebu. Protestirajući protiv te zapljene oni su u toj interpelaciji upozoravali i na okrutne postupke istražnih organa prema uhapšenima. Istražitelji su pošto-poto, falsificirajući zapisnike saslušanjâ i uvažavajući izjave plaćenih svjedoka, htjeli dokazati veleizdajništvo uhapšenih. U optužnici se kao dokazi navode »slike, barjaci, ćilimi, čuture, čaše i kape«, a nema »ni topova, ni pušaka, ni praha ni olova, ni dinamita«, a »ni novaca«. Bez ovih drugih dokaza, isticalo se u interpelaciji, ne mogu se »ni zamišljati a kamo li podizati revolucije«. Podnosioci te interpelacije upozoravali su i na namjere da se tim veleizdajničkim procesom potaknu netrpeljivost i »bratoubilački rat između Hrvata i Srba«.[554] To upozorenje bilo je i apel Hrvatima i Srbima da se ne daju zavesti i da još čvršće izgrađuju svoju slogu.

Grupa hrvatskih i srpskih zastupnika podnijela je na saborskoj sjednici 2. listopada 1909. i upit pokrajinskoj vladi da li joj je poznato pristrano izvještavanje »Smotre dalmatinske« o zagrebačkom sudskom procesu. U tome je upitu istaknuto da pristrano pisanje tog lista o navedenom procesu »vrijeđa osjećaje hrvatskog i srpskog naroda u Dalmaciji«.[555] Svi saborski zastupnici Hrvatske i Srpske stranke potpisali su i podnijeli na saborsku raspravu i prijedlog zaključka kojim Dalmatinski sabor »s ogorčenjem prosvjeduje proti progonstvima Srba u Hrvatskoj i Slavoniji«.[556] Za taj prijedlog glasali su i talijanaški zastupnici.[557] Zastupnik Juraj Biankini, oštro osudivši režimske pritiske, izražene i u veleizdajničkom procesu u Zagrebu, zamjerio je zastupnicima Stranke prava što se i oni nisu priključili toj saborskoj akciji.[558] Na početku saborske sjednice 5. listopada 1909. god. zastupnik Ante Trumbić je izvijestio da je iz Zagreba stigla brzojavna vijest da je tamošnji sudski proces završen izricanjem presuda. Kazao je da su Adam i Valerijan Pribićević

[553] J. Šidak, M. Gross, I. Karaman i D. Šepić, n. d., 245.
[554] V. bilj. 552, isto, 973.
[555] Isto, 1047.
[556] Isto, 982.
[557] Isto, 1090.
[558] Isto, 1077.

osuđeni na po 12 godina, a »ostali od 5 do 8 godina teške tamnice« i predložio da se u znak protesta protiv tih presuda prekine i tog dana ne održi započeta saborska sjednica.[559] Zastupnici su odmah prihvatili Trumbićev prijedlog i, ne čekajući da predsjednik Ivčević formalno dade na glasanje taj prijedlog, napustili sabornicu.

Međustranački odnosi u Saboru i izvan Sabora bili su predmetom rasprave i u toku saborskog zasjedanja 1910. god., i to u debati o pokrajinskom predračunu, kao što je i prije bilo uobičajeno. Na taj običaj ukazivao je i zastupnik Trumbić, rekavši da »predračunska rasprava« u Saboru »obično je politička rasprava«. On je istakao da je dobro što se u toj raspravi »čuju razna zvona« i što se tom prigodom iznose »diferencije i političke i stranačke«. Osvrćući se na prigovore pravaša da potpisnici Riječke i Zadarske rezolucije nisu postigli svoj cilj u pogledu ostvarivanja političke suradnje s mađarskom koalicijom, on je objašnjavao da su se događaji »razvili drugčije«, jer se mađarska koalicija »polakomila za vlašću i promienila politiku«. Kad postane moguće »raditi za preustrojstvo unutarnjeg uređenja monarhije«, Hrvati i Srbi će, naglašavao je Trumbić, ponovno preuzeti taktiku Riječke rezolucije i prihvatiti »za saveznike« sve one koji se budu zalagali za to preustrojstvo, »zvali se oni Mađari ili drugačije«. Kako je u redovima Stranke prava bilo mnogo svećenika, od kojih su neki izrazito stajali na pozicijama klerikalizma, Trumbić je upozoravao na to njihovo štetno usmjerenje. Jer, ti su svećenici »domaći ljudi, ponajviše iz seljačkih kuća« i u njima je »vrlo živo razvijen narodni osjećaj«, te je velika šteta što su postali ili postaju »oruđe za politiku, koja nije njihova ni narodna«.[560] Trumbić, kao ni drugi pripadnici Hrvatske stranke, nije inače osporavao pravo svećenicima da se bave politikom, jer je bavljenje politikom, kako je naglašavao, »slobodno svakome građaninu«.

Braneći svećenstvo i vjeru don Ivo Prodan, pripadnik Stranke prava, napadao je naročito Hrvatsku pučku naprednu stranku (koja još nije imala svoga zastupnika u Saboru), navodeći da su pristaše te stranke u Splitu grdili svećenstvo i bacali »propela, slike blažene Gospe i drugo« i da su »postali gori nego ikonoklasti«.[561] Prodan je polemizirao i s Tresić-Pavičićem, koji tobože da je napadao crkvu. Na to mu je Tresić-Pavičić upadicom odgovorio: »Brkate pojmove. Ja nisam napadao katoličku crkvu, nego klerikalizam«.[562]

Klerikalizam je i u Dalmaciji postajao sve agresivniji. Razumljivo je stoga što su mu se suprotstavljali i pojedini saborski zastupnici kao političari. Pero Čingrija je na saborskoj sjednici 28. listopada 1910. god. ukazivao kako i u Dalmaciji »popovstvo hoće da postane jednom političkom strankom«, slijedeći primjere takva orga-

[559] Isto, 1091.
[560] Izvj. DS, XXXXIII (1910.), 959—965.
[561] Isto, 953.
[562] Isto, 954.

niziranja u Beču, Zagrebu i Sarajevu. Utjecaji svećenstva u ponašanju Stranke prava bili su i odviše vidljivi. Čingrija je zbog toga prigovarao pravašima, ističući da su se združili »sa popovstvom« kako bi imali »onu snagu« koju inače nemaju »kao stranka«. Jer, svećenstvo raspolaže starim sredstvima utjecaja (kao što su, npr., vjera i propovjedaonica), kojima »druge političke stranke ne raspolažu«. Suprotstavljajući se navodu Mate Drinkovića, zastupnika Stranke prava, koji je, napadajući Hrvatsku stranku, rekao da pripadnici te stranke stalno ruše »ono, što pravaši hoće da grade«,[563] Čingrija je okarakterizirao Drinkovića kao »velikog strančara«, koji bi se, da bi prodro sa svojim »stranačkim načelima, i s vragom združio«.[564] Kako su se pravaši često pozivali na hrvatsko državno pravo, pa su u ime tog prava uključivali i Bosnu i Hercegovinu u sklop hrvatskih zemalja, Čingrija je polemizirao i s tim njihovim stavovima. On je naglašavao da hrvatsko državno pravo »vrijedi samo toliko« koliko se može »upotrebiti kao sredstvo unutarnje diplomatske borbe sa postojećim vlastima«, inače da druge vrijednosti nema, »jer vječitih stvari nema«. Upozorio je da bi se na neki način, kad se radi o hrvatskom prostoru, i Talijani (Mlečani) i Mađari mogli pozivati na svoje državno pravo. Što se tiče Bosne, objašnjavao je Čingrija, nitko sa strane nema pravo da joj se nameće. Jer, po »modernom načelu javnog prava Bosanci imadu pravo da o svojoj sudbini oni sami raspolažu«.[565] Sve te polemike su pokazivale da zategnuti odnosi između zastupnika Hrvatske stranke i Stranke prava nisu popuštali.

Zategnutost tih odnosa ispoljavala se naročito za vrijeme zadnjeg saborskog zasjedanja u siječnju i veljači 1912. god. Pravaški su zastupnici odlučili da će voditi opstrukciju. Već na prvoj saborskoj sjednici, 26. siječnja 1912. god., oni su postavili 77 prešnih prijedloga za saborsko razmatranje i odluke.[566] Drinković je optuživao Hrvatsku stranku, navodeći da ona pomoću bezakonja i korupcije, te podrškom Namjesništva i Zemaljskog odbora, drži u svojim rukama »sve autonomne institucije«, iako »u narodu nema oslona«. Zahtijevao je u ime Stranke prava da se raspuste »neke općine« i održe »novi izbori za sabor« kako bi se mogli izabrati »novi ljudi«, iznikli »iz slobodne volje naroda«.[567] Druga saborska sjednica, 29. siječnja 1912. god., počela je primjedbama pravaških zastupnika na zapisnik prethodne sjednice. Zahtijevali su da se glasanje za njihove ispravke u zapisniku izvrši pojedinačno. Kad je Sabor zaključio da se glasa skupno, a ne pojedinačno, oni su, u znak protesta, napustili sabornicu,[568] i ta se sjednica, budući da nakon njihova izlaska nije bilo kvoruma, nije mogla održati.

[563] Isto, 968.
[564] Isto, 1034—1036.
[565] Isto, 973.
[566] Izvj. DS, XLIV (1912.), 14—28.
[567] Isto, 30. i 34.
[568] Isto, 48.

Među nekoliko značajnih pitanja o kojima je to saborsko zasjedanje trebalo donijeti odluke, nalazilo se i pitanje povećanja učiteljskih plaća. Slabo plaćeni učitelji, organizirani u svoja kotarska učiteljska društva, a ova u Savez dalmatinskih učiteljskih društava, izvršili su jak pritisak da im se povećaju plaće. U Zadru se za vrijeme tog saborskog zasjedanja nalazio i permanentni učiteljski odbor, koji je izdavao bilten »Učiteljsko pitanje pred Dalmatinskim saborom«. Pravaški zastupnici su uvidjeli, ako nastave opstrukcijom i ako zbog toga pitanje učiteljskih plaća ne bude raspravljeno u Saboru, da će svi učitelji ustati protiv Stranke prava. Ocjenjujući da bi protupravaška akcija učiteljâ nanijela ozbiljne udarce Stranci prava, jer su učitelji širom Dalmacije imali značajan i politički utjecaj, pogotovo tada kad je njihov pokret bio čvrsto organiziran, pravaški zastupnici su odlučili da odustanu od opstrukcije.

U toku saborske sjednice 7. veljače 1912. god. došlo je do suradnje između zastupnikâ Hrvatske strane i Stranke prava. Tog dana trebao se sastati Hrvatski sabor u Zagrebu, ali do njegova zasjedanja nije došlo, jer je naknadnom odlukom od 27. siječnja 1912. god. — na prijedlog bana Slavka Cuvaja — bio raspušten. Na prijedlog Jurja Biankinija, predsjednika saborskog kluba Hrvatske stranke, članovi tog kluba i članovi saborskog kluba Stranke prava, u znak protesta protiv raspuštanja Hrvatskog sabora, prekinuli su tu sjednicu i napustili sabornicu.[569] Predstavnici Hrvatske stranke (Biankini, Medini, Radić i Tommaseo) i predstavnici Stranke prava (Drinković i Dulibić) sastali su se tog istog dana 7. veljače 1912. i dogovorili se da je u interesu Dalmacije i »u interesu stvari u Banovini« da Dalmatinski sabor »bude na okupu i da radi«.[570] Sabor je nastavio radom sve do 24. veljače 1912. god., kad je po »previšnjem nalogu«, kako je stajalo u dopisu namjesnika Attemsa,[571] bilo odgođeno njegovo zasjedanje.

Saborski zastupnici Srpske stranke i hrvatskih stranaka (Hrvatske stranke, Stranke prava i Hrvatske pučke napredne stranke) našli su se još samo jedanput u svojim zastupničkim klupama u Zadru, 24. studenog 1912. godine. Ovaj put s njima su u sabornici bili i mnogi drugi njihovi stranački sudrugovi, zatim općinski načelnici i općinski prisjednici — ukupno oko 500 prisutnih.[572] Saziv toga velikog političkog skupa uslijedio je u povodu raspuštanja općinskih vijeća u Šibeniku i u Splitu, koja su bila raspuštena zato što su dala oduška svojim političkim osjećajima, oduševljavajući se ratnim pobjedama srpske i crnogorske vojske u I balkanskom ratu. Na tom skupu govorili su stranački prvaci, saborski zastupnici: Pero Čingrija, Ante Trumbić, Dušan Baljak, Mate Drinković i Josip Smodlaka. Bila je to i velika manifestacija političkog jedinstva dalmatinskih Hrvata

[569] Isto, 67.
[570] Isto, 180.
[571] Isto, 352.
[572] Sloboda, br. 99, Split 1912, 1.

i Srba. U toku zbora među poklicima najviše su se čuli poklici upravo toj slozi.[573] Misao na zajedničku budućnost i rad za tu budućnost sve čvršće su povezivali.

Djelovanje političkih stranaka u Dalmaciji nije bilo moguće nakon izbijanja prvog svjetskog rata. Ali, čim je to postalo moguće, pri kraju rata, sastali su se, 2. srpnja 1918. god. u Splitu, pristaše predratnih stranaka: Hrvatske stranke, Stranke prava, Hrvatske pučke napredne stranke i Srpske stranke. Na tom sastanku, na kojem su vodili glavnu riječ saborski zastupnici, zaključeno je da te stranke prestaju postojati i da se umjesto njih osniva jedinstvena Narodna organizacija. Izabran je tada i odbor Narodne organizacije, koji se sastojao od 16 članova. Zauzet je stav da Hrvati, Srbi i Slovenci u sklopu Austro-Ugarske imaju »neotuđivo pravo i dužnost« da putem samoodređenja ostvare »svoju jedinstvenu nezavisnu državu«. Odbor Narodne organizacije imao je zadatak da preuzme »vođenje političkog pokreta u Dalmaciji« i pripremi sudjelovanje predstavnika Dalmacije »u radu budućeg Narodnog vijeća«.[574] Suradnja između Hrvata i Srba, čvrsto uspostavljena još u predratnim godinama, nastavljena je tako i za vrijeme rata. Dalmatinski Talijani i talijanaši za vrijeme rata, osobito nakon prelaska Italije na stranu sila Antante i njezina zaraćenja s Austro-Ugarskom, nisu vidnije pokazivali političku aktivnost. Njihove političke želje i nade bile su, dakako, suprotne političkim željama Hrvata i Srba.

4. *Antiaustrijska raspoloženja*

Kao višenacionalna država Austrijska carevina je temeljila svoju organizaciju i svoju upravnu orijentaciju (putem apsolutizma, centralizma i nacionalno-političkog obespravljivanja nenjemačkih naroda) na načelima tlačenja. Kad su probuđena nacionalna svijest i tendencije nacionalnog razvoja u sedmom deceniju 19. st. — nakon uspostavljanja ustavnosti u toj carevini — sve više zaoštravali krizu njezina tlačiteljskog ustrojstva i njezine tlačiteljske upravne orijentacije, došlo je do toga da su carevom privolom dva tada najjača naroda carevine, Nijemci i Mađari, podijelili vlast (1867.) kako bi, svaki u svom dijelu carevine, nastavili daljim tlačenjem razdvojenih i slabijih slavenskih naroda. U Dalmaciji, koja je pripala austrijskom dijelu Monarhije, izoliranoj i od Istre i od banske Hrvatske, izloženoj nametnutoj talijanizaciji (kako bi se zakočio nacionalni razvoj slavenske, hrvatske i srpske većine), privredno zaostaloj i prepuštenoj vlastitim nevoljama, vladalo je veliko nezadovoljstvo. To nezadovoljstvo bilo je, razumije se, prožeto i antiaustrijskim raspoloženjima.

[573] NL br. 94 (1912.), 2.
[574] Novo doba, br. 24, Split 1918, 1.

Već prvi saborski izbori (1861.), provedeni u atmosferi režimskog nasilja, pokazali su nezadovoljstvo mnogih dalmatinskih Hrvata i Srba. Narodnjačka, hrvatska i srpska manjina u Dalmatinskom saboru, pružajući otpore autonomaškoj većini (1861—1870.), koja je bila čedo i provoditelj režimske politike, i odustajući od glasanja za izbor zastupnika u Carevinskom vijeću, iskazivala je time i svoje antirežimske, antiaustrijske stavove.

Kad se, u sklopu nastojanjâ vladajućih vrhova Monarhije da se učvrsti i od potlačenih prihvati stvarnost dualizma, krenulo i putem ublažavanja pritisaka prema potlačenima, u Dalmaciji su Hrvati i Srbi, uslijed tog ublaženja, izborili 1870. god. zastupničku većinu u Saboru i zadržali je sve do kraja postojanja Sabora (1918.). Narodna stranka (sve do 1879. zajednička politička stranka Hrvata i Srba), da bi što lakše i brže uspjela ponaroditi škole, općine i sudstvo, te da bi pospiješila zadovoljavanje i mnogih drugih potreba pokrajine na području zdravstva, prometa, trgovine i proizvodnih djelatnosti, a što je ponajviše ovisilo o stavovima pokrajinske i središnje vlade, napustila je opoziciono stajalište i djelovala metodama oportunističke političke taktike. Pokazalo se, međutim, da i ta taktika nije ispunjala prava očekivanja, jer je — za tu suradnju — vladajući režim uzvraćao »mrvicama«. Zbog toga su hrvatski i srpski zastupnici u Dalmatinskom saboru (i u Carevinskom vijeću) bili pretežno nezadovoljni. U njihovim nezadovoljstvima bila su sadržana i antiaustrijska raspoloženja.

Nisu bili zadovoljni — pogotovo od 1870. i dalje — ni autonomaški (talijanaški) zastupnici u Dalmatinskom saboru (i u Carevinskom vijeću). Oni su potiskivanje talijanskog jezika iz službene upotrebe u Dalmaciji smatrali štetom i nepravdom. Broj njihovih zastupnika u Saboru bivao je sve manji dok se najzad nije ustalio na 6 (tj. na jednu sedminu od ukupnog broja). U Carevinskom vijeću poslije 1897. nisu više imali ni jednog zastupnika iz svojih redova. Iako je vladajući režim, kad mu je to bilo potrebno, nalazio oslonac u autonomašima i oni su rado prihvaćali ulogu tog oslonca, njima se — s obzirom da je režim uvijek vodio računa prvenstveno o svojim interesima — ipak činilo da im se za tu podršku režimu adekvatno ne uzvraća.

Oštrina antiaustrijskih raspoloženja, izraženih u Saboru, postepeno je rasla uporedo sa sve većim razočaranjima zastupnika svih stranaka, kao i uporedo sa sve većim krizama koje su potresale Austrijsku carevinu.

Politička nezadovoljstva i kritički odnosi prema austrijskoj upravi izražavani su i u stranačkom novinstvu. Režimska cenzura je stoga vršila česte zapljene pojedinih novinskih članaka,[575] kao i za-

[575] Uredništvo lokalnog lista »Gušterica«, koji je izlazio u Dubrovniku, nikada nije znalo da li će uvodni članak u tom listu proći bez zapljene ili će biti zaplijenjen. Zato je ono smislilo nešto što je bilo istodobno i duhovito i protu-

brane pojedinih novinskih brojeva. Na te zapljene i zabrane reagiralo se i od strane saborskih zastupnika, te je Sabor — na prijedlog grupe hrvatskih i srpskih zastupnika — u toku svog zasjedanja 1884. god. donio zaključak kojim je zamolio središnju vladu da skrene pažnju državnim odvjetništvima u Dalmaciji da ne budu toliko strogi »protiv novinstvu služeć se zaplienam«. U obrazloženju tog saborskog zaključka stoji da je u toku 1882. god. »Narodni list« bio zaplijenjen 6 puta, »Katolička Dalmacija« 11 puta, »Srpski list« 2 puta i »Il Dalmata« 1 put; da je u toku 1883. god. »Narodni list« bio zaplijenjen 26 puta, »Katolička Dalmacija« 6 puta, »Srpski list« 6 puta i »Il Dalmata« 7 puta, i da su samo u četiri prva mjeseca 1884. (od početka siječnja do kraja travnja) »Narodni list« i »Katolička Dalmacija« bili zaplijenjeni po 6 puta, a »Srpski list« i »Il Dalmata« po 1 put. Dakle, samo u Zadru za nepune dvije i po godine izvršene su 93 zapljene.[576] Braneći slobodu novinstva, koje je izlagalo kritici postupke i politiku austrijske uprave, zastupnici su time i podržavali stajališta te kritike.

Svemoć odlučivanja u Beču izazivala je protestne izjave mnogih saborskih zastupnika, koji su — kao predstavnici naroda i zagovaratelji narodnih interesa — željeli da sudjeluju u donošenju državnih odluka. Zastupnik Bakotić je na saborskoj sjednici 23. lipnja 1884. god. isticao da je žalosno što saborski zastupnici nemaju »nikakva upliva na vladu«. Vlada — u sporazumu s ostalim vrhovima Monarhije — može donijeti odluku i o vođenju rata, a da nije obavezna da se prethodno posavjetuje i sa zemaljskim saborima. Kad je spomenuo rat, Bakotić je dalje nadodao: »A kakvi su se ratovi sbivali nedavno u ovom vieku, vi svi dobro znate. Dalmatinski vojnici imali su da se žrtvuju za zapremljenje Schleswig-Hollsteina. Što se nas tiče Schleswig-Hollstein? Dalmatinski vojnici ginuli su na poljanama Češke za hegemoniju Austro-Ugarske u Germaniji. Što je njima stalo za hegemoniju Austrije u Germaniji? Sijaset neizbrojenih žrtava slavenskih leži po poljanama Italije, gdje su se borili. Zašto? Zato da Austrija drži kao robove slobodne Talijane«. Videći to antiaustrijsko raspoloženje, koje je isijavalo iz Bakotićeva govora, saborski predsjednik Vojnović je prekinuo Bakotića, rekavši mu da ga poziva »na red«,

režimski usmjereno. Iznad prvog stupca u svakom broju donosilo je jednu narodnu poslovicu ili izreku neke glasovite ličnosti, i to je bilo uokvireno debljim crtama, dakle — vrlo uočljivo. Kad bi cenzura zaplijenila uvodni članak, ta bi poslovica ili izreka ostala i bila još uočljivija, jer je ispod slijedila bjelina sa samo jednom spacionirano tiskanom riječju: *Zaplijenjeno!* Uredništvo je biralo takve poslovice ili izreke koje su mogle djelovati kao oštre aluzije, uperene protiv tlačiteljskog režima. Tako, npr., iznad zaplijenjenih uvodnika stajale su ove uokvirene narodne izreke: »Miš i mačka nigda prijatelji«. — »Pritisnuto jače na više skače«. — »I zdrav kantar u krivoj ruci pravo ne mjeri«. »Gušterica« br. 17, 21 22, Dubrovnik 1883.

[576] Izvj. DS, XX (1884.), 289.

a ako tako nastavi i dalje, da će mu oduzeti riječ. Na to mu je Bakotić uzvratio: »Primam na znanje, ali moje mnienje uzdržim«.[577]

U Saboru su zastupnici, zahvaljujući zaštiti svoga zastupničkog imuniteta, mogli slobodnije izražavati svoja zapažanja i mišljenja. Inače su ostali građani u pokrajini, izloženi nadzoru policije, žandara i policijsko-žandarskih konfidenata, morali pokorno šutjeti i trpjeti. Režim je više vodio računa o tom nadzoru nego o narodnoj prosvjeti i kulturi. Sredinom devetog decenija 19. st. bilo je u Dalmaciji, npr., samo žandara mnogo više nego učitelja. Krajem šk. 1884/85. god. u dalmatinskim osnovnim školama radila su 432 učitelja i učiteljice.[578] U 1886. god. na području pokrajine bilo je 634 žandara. Jedan žandar dolazio je na 760 stanovnika. U Boki Kotorskoj, gdje je bilo 26 žandarskih postaja sa 160 žandara, jedan žandar dolazio je na 210 stanovnika.[579] Zastupnik Bjelanović je na saborskoj sjednici 12. prosinca 1885. kritizirao tlačiteljsko ponašanje žandara u Boki. Guslarska tradicija u tom kraju bila je veoma razvijena. Uz gusle se najviše pjevalo o borbi za slobodu, o junacima, o narodu koji prkosi tiranima. Bjelanović je iznio da žandari tamo »između ostalog« razbijaju i gusle. On se pitao čemu tolike žandarske postaje i kasarne u Boki i naveo da bi samo »deseti dio« novca utrošen za izgradnju vojnih utvrda u tom kraju bio dovoljan »da se Boka usreći«, da se njezina »mornarica podigne«. Kritizirao je prisustvo žandarskog duha i u Saboru. Pošto su se u sabornici uvijek nalazili i vladini povjerenici, on je smatrao da su time i saborski zastupnici »stavljeni pod žandarsku kontrolu«.[580] U toku tog saborskog zasjedanja (1885.), Bjelanović je još i oštrije izricao svoja antirežimska raspoloženja, ukazujući: »Mi nemamo tuđinca nego jednoga, to je Niemac. Mi nemamo gospodara nego jednoga, to je Niemac«. Suprotstavljajući se njemačkoj ekspanziji, koja je konkretizirana i okupacijom Bosne i Hercegovine, Bjelanović je isticao da »Austria radi za niemstvo« i da je svojim težnjama »zadjela klin u iztočne narode«.[581]

Antiaustrijska raspoloženja naročito su se izrazila i pri saborskoj raspravi o zatajivanju hrvatskog i srpskog imena u osnovnoškolskim čitankama. Dijelovi tekstova u kojima se spominjalo hrvatsko ili srpsko ime preinačivani su kako bi se to ime izbjeglo. Tako je, npr., u pjesmi L. Varjačića »Domorodni seljanin« stih »Sinak roda hrvatskoga« zamijenjen stihom »Čedo roda junačkoga«. Ili u Jovanovićevoj pjesmi »»Ded i unuk« stih »Pevao mu srpsku slavu i srpske junake« zamijenjen je stihom »Pjevao mu našu slavu i naše junake«. Zatajivanje hrvatskog i srpskog imena bilo je izraz anacionalne odgojno-obrazovne austrijske školske politike. Zaključujući da se pri

[577] Isto, 23.
[578] Izvj. DS, XXII (1886.), str. X.
[579] Isto, str. XVI.
[580] Izvj. DS, XXI (1885.), 197.
[581] Isto, 232.

ponovnom izdanju tih čitanka poštuju originalni tekstovi i da se ne vrši zatajivanje hrvatskog i srpskog imena, saborski zastupnici su se suprotstavljali toj politici. Osvrćući se na čitanku II razreda osnovne škole u kojoj je pisalo da je Dalmacija dio »velike i silne naše domovine austrijsko-ugarske carevine, kojoj je Beč glavni grad«, zastupnik Biankini se na saborskoj sjednici 30. listopada 1890. suprotstavljao tom navodu o domovini, ističući: »Ali Austrija, ni Ugarska domovina naša nije, nego Hrvatska«.[582]

Biankini je na prethodnoj saborskoj sjednici, 29. listopada 1890, još otvorenije izrazio svoje antiaustrijsko raspoloženje. Polazeći od činjenice da Dalmacija, izolirana od banske Hrvatske, i »osamljena, trpi ljutu sudbinu kukavne pastorke« i da je »primorana da žive od svojih suza i tuđe nemilosti«, on je isticao da Nijemci na dalmatinske Hrvate i Srbe »poprijeko gledaju«, ne daju im da uživaju svoja narodna prava, ne mare za njihovo blagostanje i »preko prstâ deset puta prevrću svaki novčić, koji se ima uložiti u napredak zemlje« (tj. pokrajine Dalmacije), a to i zbog toga što znaju da dalmatinske Hrvate i Srbe »uz njih nikakva sila ne može privezati«. Biankini je kritizirao i Mađarsku, jer se i ona suprotstavljala ujedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom, bojeći se ujedinjene Hrvatske.[583] Predsjednik Vojnović je prekinuo Biankinija, upozoravajući ga da državno-pravno pitanje nije u dnevnom redu i da se drži dnevnog reda. Pošto je Biankini nastavio govoriti, napadajući austro-ugarsku politiku, predsjednik Vojnović ga je ponovno prekinuo i upozorio da se drži dnevnog reda, inače da će mu oduzeti riječ. Biankini se nije htio pokoriti predsjednikovu upozorenju. Na to se Vojnović obratio Saboru s pitanjem da li Sabor dopušta da Biankini nastavi govoriti.[584] U tom stavu saborske većine da Biankini nastavi govoriti izražena je i podrška kritici koju je Biankini upućivao vladajućem režimu.

Proturežimska atmosfera u Dalmatinskom saboru naročito se ispoljila za vrijeme zasjedanja 1902. godine. Tom zasjedanju prisustvovao je i prvi civilni namjesnik Erazmo Handel. Handelov govor, održan pri svečanom otvaranju tog saborskog zasjedanja 23. lipnja 1902. god. bio je često prekidan upadicama zastupnikâ.

Kad je Handel u tom govoru rekao da od njega ne treba očekivati »kakvog političkog programa«, Biankini je dobacio: »A zašto ne? Zašto ste došli u Dalmaciju?« Handel je nastavio, izjavljujući da je namjesnik »samo informativni i eksekutivni organ vlade«, jer jedino »ona može da odredi politički smjer«, i da će on prvenstveno djelovati »na polju ekonomskog razvitka«. Na to je Majstrović rekao: »Mrvice!« Kad je Handel konstatirao da su u Dalmaciji i »planine ogoljele«, Biankini je kazao: »To su monumenti austrijske uprave!« Na Handelovu konstataciju da bujice »nasiplju pitoma polja«, koja

582 Izvj. DS, XXVI (1890.), 433.
583 Isto, 401.
584 Isto, 401—402.

su pretvorena »u baruštine« i »more narod groznicom ljutom«, Majstrović je reagirao: »To su plodovi stogodišnje austrijske uprave!« Kad je Handel spomenuo vinogradarstvo i istakao da vinogradarski proizvodi »slabo naplaćuju muku«, Ribičić je doviknuo: »Klauzola!« — a Marović: »Žrtvovaste nas premudrim vašim interesima!« Kad je Handel naveo da je u Dalmaciji obrt »slabo razvijen« i da tu modernom obrtu »nema skoro ni traga«, Biankini je upitao: »Gdje su obrtne škole?« Kad je Handel istakao da je dalmatinska trgovina skučena i da je »u divnim lukama« dalmatinske obale »sve pusto i mrtvo«, Arneri je rekao: »Ima puljiških brodova!« Kad je Handel, imajući u vidu nerazvijenost dalmatinskog pomorstva, izjavio da su zbog toga Dalmatinci prinuđeni »da ištu zarade pod tuđom zastavom u dalmatinskim krajevima«, Smodlaka je ironično kazao: »Hvala Austriji!« Kad je Handel kazao zastupnicima da trebaju zapostaviti »stare zadjevice i političke razmirice«, te raditi »da se postigne bolja budućnost«, Biankini je reagirao: »Dajte nam prije naše pravice!« Uto su se čuli i povici: »Tražimo hrvatsko državno pravo!« Kad je Handel ukazivao da se državne financije »nalaze u tjeskobi«, Biankini je primijetio: »A ima milijunâ za topove!«

Na Handelovo upozorenje da se ne treba zavaravati i »nadati kakvom lahkom i brzom uspjehu, niti kakvoj zlatnoj kiši s visoka«, čuli su se glasovi iz sabornice: »To vjerujemo! Znamo, da nas nećete pomoći!« A Majstrović je i posebno kazao: »Hvala na iskrenosti!« Kad je Handel naglasio da je moguće napredovati samo »ozbiljnim, marnim, savjestnim i jedinstvenim radom«, Smodlaka je ironično dobacio: »Po austrijskom receptu!« Kad je Handel rekao da će pučka prosvjeta napredovati »jedino na narodnom temelju«, prolomili su se glasovi: »Kojem? Zar austrijskom?« Kad je Handel naveo da odgoj u duhu »svoje narodnosti« ne bi smio »navesti na težnju za osamljenjem ili izključivosti«, čuli su se glasovi: »Mi smo svi za sjedinjenje s Hrvatskom!« Kad je Handel istakao da je Dalmacija upućena na sve »življe i srdačnije gospodarstvene, duševne i društvene odnošaje s drugim pokrajinama austrijskim«, Biankini je upitao »A gdje nam je Hrvatska? Što nam je bliže od nje?« Smodlaka je nadodao: »Zar nam je bliži Voralberg? Mi ćemo s Hrvatskom, a ne s Austrijom«. Grgić je kazao namjesniku: »Eto vama Austrija!« Kad je Handel napomenuo da će se dalmatinske »želje i potrebe« lakše ostvarivati kad one preko tih odnosa budu bolje shvaćene »kod zastupnika drugih pokrajina i središtu državnome«, planuli su glasovi: »Nećemo milostinje! Narodni ideali se ne prodaju!«[585]

Takav susret namjesnika Handela i saborskih zastupnika nisu očekivali ni on ni središnja vlada u Beču. Ta je vlada, udovoljavajući i saborskim zahtjevima, koji su prije bili izražavani, razdvojila civilnu i vojnu upravu u Dalmaciji, odlučivši da namjesnik otada bude civilno

[585] Izvj. DS, XXXVII (1902.), 267—269.

lice i da se bavi samo civilnim poslovima. Htjela je ona time u prvom redu umiriti dalmatinske nezadovoljnike. Ali time se nisu mogli umiriti saborski zastupnici, jer su razlozi njihova nezadovoljstva bili mnogo dublji. Promjenom u Namjesništvu nije se mijenjala austrijska politika prema Dalmaciji. Prema tome, bez promjene austrijske politike, zastupnicima je bilo svejedno da li je namjesnik u uniformi generala ili u građanskom odijelu. Kad su zastupnici zahtijevali da namjesnik bude građansko lice, nastojali su da se, s ispunjenjem tog zahtjeva, mijenja i sveukupna dotadašnja nepovoljna politika bečkih vladajućih vrhova prema ovoj pokrajini.

Biankini je na saborskoj sjednici 11. srpnja 1902. god., obrazlažući potrebu ujedinjenja i osamostaljenja hrvatskog naroda, isticao da za hrvatski narod nema »pravice ni u Austriji ni u Ugarskoj«.[586] Josip Smodlaka je na saborskoj sjednici 19. srpnja 1902. oštro napadao tlačiteljsku politiku režima, navodeći da u dualističkoj austro-ugarskoj državi, kad se radi o tlačenju hrvatskog naroda, »obje vlade daju jedna drugoj ruku«. Hrvatski je narod razdijeljen da bi se njim lakše vladalo. A koliko je on potlačen i u jednoj i u drugoj polovici Monarhije dokaz je, naglašavao je Smodlaka, što i »amo i tamo tuđin s njime gospodari«.[587] Ponudivši političku suradnju i Srpskoj i Autonomaškoj (Talijanskoj) stranci, Smodlaka se zalagao za koncentraciju svih političkih snaga u borbi protiv režimskih okova.

Nastojanje da se postigne takva koncentracija posebno je dominiralo za saborskog zasjedanja 1903. godine, u toku kojega je iznesena i koncepcija politike »novoga kursa«. Svojim zalaganjem za jedinstven otpor svih potlačenih i imperijalističkim nijemstvom ugroženih naroda na Balkanu, kao i zalaganjem za političku suradnju s Mađarima i Talijanima, »novi kurs« je bio direktno suprotstavljen politici vladajućih vrhova u Beču i imao u cjelini antiaustrijsko obilježje. U toku tog saborskog zasjedanja izrečene su mnoge riječi nepoštedne kritike austrijskog vladalačkog sustava. Zastupnik Trumbić je 7. studenog 1903. isticao da je u austrijskoj upravi Dalmacijom, iako je postavljen civilni namjesnik, »sve ostalo kako je i prije bilo«. Austrija ne želi napredak Dalmacije i ne dopušta da se Dalmacija prometom i trgovinom življe poveže sa svojim zaleđem. O tome govori i neriješeno željezničko pitanje, koje — kako je isticao Trumbić — »ima svoju žalosnu historiju«. Austrija ne dopušta ni trgovinsku povezanost sa Crnom Gorom, koja je u privrednom pogledu zaleđe Boke.

Otkad se Austrijskoj carevini, ukazivao je Trumbić u tom govoru, »prohtjelo da svojom politikom izključi Crnu Goru iz svoje trgovačke sfere, Boka Kotorska propada sve to više«. Prekinuvši trgovinski promet sa Crnom Gorom, Austrija je Bokeljima »presjekla žilu kucavicu«. Zbog toga se Bokelji još više iseljavaju »u daleki

[586] Isto, 593.
[587] Isto, 866 i 875.

sviet«. Istodobno, tom svojom politikom Austrija je gurnula Crnu Goru »u trgovački zagrljaj« Italije, Očito, takva politika Austrijske carevine »nije zdrava i ne može biti nikako opravdana dok uništava vlastiti narod«. Trumbić je pri tom naglašavao: da država »u kojoj državni interesi nisu istovjetni sa interesima naroda« nema budućnosti. Habsburška Monarhija, stvorena da bude »stjecištem i zakloništem malenih naroda usred Evrope pod moćnim žezlom velike dinastije, iznevjerila se je svojim prvim zadatcima«, u njoj se »samo robuje«.

I dok je Austrija mogla, podsjetio je Trumbić na poznate činjenice, »gnjavila je sama narode«, a kad to više nije sama mogla »stvorila je dualizam«, misleći »da je dualizam zadnje rješenje velikog problema«. Imajući u vidu tadašnja zbivanja u Mađarskoj, on je upozoravao »da se dualizam, kao svako umjetno djelo, traljavo i nevaljano, ruši pod vlastitim bremenom«. Vidljivo je »da dualizam sam ruši dualizam«. U Habsburškoj Monarhiji nema pravde za Hrvate, ali — isticao je Trumbić — hrvatski narod »bio je prije Monarhije, pa će živjeti i poslije nje!« Kad je Trumbić izgovorio te riječi, Smodlaka je dodao: »I van nje i izvan nje!« Trumbić je dalje ukazivao da su događaji u banskoj Hrvatskoj skrenuli pažnju cijele evropske javnosti na nepravde koje tište hrvatski narod. Ali, i taj narod je pokazao da »ima još osjećaja i smisla za život i da on, dok je živ, neće dati da ga tuđa nepravda potlači i uništi«. Kad su narodni zastupnici iz Dalmacije, potaknuti događajima u banskoj Hrvatskoj, krenuli u Beč da razgovaraju sa carem, car ih nije htio primiti, jer mu je takav stav sugerirao ministar-predsjednik Körber. Na te Trumbićeve riječi Smodlaka je dobacio: »Pljunite na Koerbera i nemojte se ljutiti!« Završavajući svoj govor Trumbić je, parafrazirajući riječi Milana Samardžića, ustaničkog vojvode u Krivošijskom ustanku, izgovorene kad je predavao oružje generalu Rodiću, istakao: »Bože daj Austriji sve ono, što ona nama Hrvatima želi!«[588]

Zastupnik Ivan Majstrović, podržavajući Trumbićev govor, a imajući u vidu da je Austrijska carevina, držeći Dalmaciju u svom sklopu, stalno kočila ekonomski razvitak Dalmacije i vršila političko obespravljivanje dalmatinskih Hrvata i Srba, definirao je taj tlačiteljski odnos ovako: »Lozinka austrijske uprave u Dalmaciji bila je od vajkada: ekonomsko upropašćivanje u svrhu političkog podjarmljivanja«.[589] Pero Čingrija, stari političar i s najduljim zastupničkim stažom među tadašnjim saborskim zastupnicima, iskazujući svoja antiaustrijska raspoloženja i kritizirajući postojeće stanje u Habsburškoj Monarhiji, naglasio je da je u toj monarhiji, u kojoj »dva naroda gospodare svim drugim narodima« — »sve trulo«.[590] Takva

588 Izvj. DS, XXXVIII (1903.), 648—658.
589 Isto, 667.
590 Isto, 727.

politička raspoloženja i stavovi, izraženi u Saboru, širili su se i izvan Sabora, jer je o saborskoj aktivnosti opširno izvještavala i stranačka štampa.

Kad su saborski zastupnici 1904. godine složno napustili sabornicu, izjavljujući da neće vršiti svoju zastupničku dužnost dok se ne smijeni namjesnik Handel, bio je to snažan politički pritisak, u kojem se isto tako snažno ogledavalo i antiaustrijsko raspoloženje. I Riječka rezolucija, u čijem su donošenju sudjelovali saborski zastupnici iz Dalmacije, bila je, pored ostalog, i izraz naročito snažnog antiaustrijskog raspoloženja. Govoreći o toj rezoluciji, Pero Čingrija — jedan od njezinih glavnih tvoraca — isticao je da je ona udarila politički pravac, prema kojem bi se, u tadašnjoj krizi dualizma, »imali vladati Hrvati«. Potpisnici Rezolucije smatrali su, prema Čingrijinim riječima, da su tom rezolucijom zauzeli »najčasniji i najbolji« stav u svom političkom životu. On je informirao saborske zastupnike da je Riječka rezolucija »kod Ugarske koalicije naišla na najbolje susretaje« i objašnjavao: »Što hoće prava liberalna stranka u Ugarskoj? Hoće da joj domovina bude slobodna, jedna i velika. Što mi hoćemo ovdje? Da Hrvatska bude jedna i slobodna«. Čingrija je iznio da političari u Pešti priznaju da su do tada »bili na krivom putu« kad su »podupirali njemštinu« u Austrijskoj carevini, koja nije ništa drugo »nego njemačka predstraža koja ima da prodire prema istoku«.[591]

Zastupnik Ante Tresić Pavičić, jedan od potpisnika Riječke rezolucije, isticao je da će Austrijsku carevinu, tu »trulu zgradu«, razoriti i »socijalna ideja«. Jer, u toj carevini, uz velike nacionalno-političke probleme, postoje i veoma oštre klasne suprotnosti, koje traže promjene. Ako »socijalna ideja« ne ubrza procese koji će dovesti do tih potresa i promjena, doći će nešto drugo — naglašavao je Tresić Pavičić — što »ruši trule imperijalističke države, doći će sukob s vanjskim silama«, koje će tom nezdravom stanju u Habsburškoj Monarhiji »kraj učiniti«. Potičući oslobodilačke nade, on je uvjeravao: »Nama je glavno održati se do onoga časa kad se taj proces bude sbivao«. Jer, Hrvati i Srbi su živjeli »prije Austrije«, pa će živjeti i »poslije Austrije«. Kad je Tresić Pavičić izgovorio te riječi, u sabornici su se čuli glasovi odobravanja: »Tako je!«[592] I u toj podršci očitovana su izrazita antiaustrijska raspoloženja.

Osvrćući se na nedemokratski sistem vladavine u Habsburškoj Monarhiji, Tresić Pavičić je oštro kritizirao taj sistem.[593] Zastupnička kuća Carevinskog vijeća mogla je, npr., donositi zakone, ali su te zakone mogli odbaciti i car i članovi Gospodske kuće istog Carevinskog vijeća, koji nisu bili birani nego imenovani. Vlada je također imala veliku vlast. U Austrijskoj carevini se znalo, ako je vlada zauzela neki stav, da »tako mora biti i tako će biti«. Na osnovi svega

[591] Izvj. DS, XXXIX i XL (1904. i 1905.), 1346—1351.
[592] Isto, 1405.
[593] Isto, 1311.

toga Tresić Pavičić je zaključivao da je vladajući sistem u toj carevini — sistem tiranije i to tiranijski sistem »nego je bila tiranija u Rimu i cezarizam«.

Zaostalost Dalmacije bila je vidljiva u svakom pogledu. Stanovništvo nekih predjela ove pokrajine nije imalo ni zdrave pitke vode. Državna vlast se malo brinula da se to stanje popravi. Zbog toga je zastupnik Ivo Prodan na saborskoj sjednici 18. rujna 1907. upozoravao da Austrijska carevina »u sto godina svoje uprave« Dalmacijom nije »po cijeloj Dalmaciji potrošila za trašenje živih voda i uređenje bunara« ni toliko koliko samo za jedan »kraljev rođendan potroši za prah i topove«.[594] Razumljivo je da su zbog te nebrige stalno rasla i antiaustrijska raspoloženja u narodu. Zastupnik Biankini je ukazivao na narodno nezadovoljstvo i zbog teškog stanja u austro-ugarskoj vojsci, u kojoj mnogi mladići i iz Dalmacije »izgube svoje zdravlje radi prenapeta rada i slabe hrane«. On je stoga na saborskoj sjednici 5. listopada 1907. god. zahtijevao da se upozori ratno ministarstvo na potrebu poboljšanja ishrane vojnika i da ti mladi ljudi više »ne gladuju«.[595]

Proces protiv uhapšenih Srba u banskoj Hrvatskoj (1909.) još više je potaknuo antirežimska raspoloženja saborskih zastupnika u Dalmaciji. Zastupnik Tresić Pavičić na saborskoj sjednici 2. listopada 1909. god. upozoravao kako austro-ugarski režim želi tim procesom opravdati aneksiju Bosne i Hercegovine i dokazati Evropi »da se na jugu monarhije nešto strašno snuje«. Aneksija je — naglašavao je on — djelo austro-ugarskog imperijalizma. Imperijalizam je unio nemir u Evropu, on je »uzrok oružanom miru« i mnogim drugim »nesrećama koje tište narode Evrope i ostalog svijeta«. Imperijalizam je »prosto lupeštvo«. Ako »privatan čovjek« napadne nekoga i oduzme mu »život i imetak«, taj će doći »na vješala«. Ako jači narodi — objašnjavao je Tresić Pavičić — porobe druge, nejače narode, ti se porobljivači, na žalost, proglašavaju »slavnima i velikima«. Smatrajući Hrvate i Srbe jednim narodom i pozivajući ih na složan otpor protiv austro-ugarskih porobljivača, on je uvjeravao da su Hrvati i Srbi »prevelik narod« i da se taj narod neće dati ni moći »utopiti bilo ma u kojem moru, bilo njemačkom ili mađarskom«.[596] I ostali saborski zastupnici, osuđujući austro-ugarski teror i austro-ugarski imperijalizam, jasno su i neustrašivo pokazivali svoje antirežimske stavove.

Režimski organi nisu mogli prisiliti saborske zastupnike da ne iznašaju takve svoje stavove. Ali zato su činili sve da narodu onemoguće demonstriranje isto takvih stavova. I o tome je bilo govora u Saboru. U Dubrovniku je npr. 5. listopada 1909. god., u povodu izricanja presude optuženim Srbima u banskoj Hrvatskoj, održana mirna demonstracija sa ciljem da se dade oduška »opravdanom ogorčenju

[594] Izvj. DS, XXXXI (1907.), 779.
[595] Isto, 1147.
[596] Izvj. DS, XXXXII (1909.), 1065.

protiv te presude«. Demonstranti su, Hrvati i Srbi zajedno, predvođeni svojim političkim prvacima, išli kroz grad »mirno i dostojanstveno bez ikakva poklika«. Pred povorkom je nošen križ sa simboličnim natpisom: »Pravda«. Svi ulični fenjeri, zaviti u crno, bili su upaljeni. Sve trgovačke radnje i kafane bile su zatvorene. Najednom su se pojavili policijski komesari sa četom žandara, zaustavili povorku i oduzeli križ. To je demonstrante uznemirilo, te su, kad su se vratili, ispred Orlandova stupa, odakle su bili i krenuli, počeli klicati: »Živjeli mučenici! Dolje tiranija! Živjeli »veleizdajnici«!« Na to su policijski komesari i žandari navalili na demonstrante i »da nijesu priskočili mirniji elementi moglo je doći do svega«.[597] Zastupnici su reagirali na takav postupak policijskih komesara i žandara, tražeći od pokrajinske vlade objašnjenje zbog čega su se ti komesari i žandari upleli u navedeni događaj »bez ikakve potrebe«.

Izrazima antirežimskog raspoloženja bili su prožeti govori većine saborskih zastupnika. Zastupnik Lujo Bakotić je, npr., 1909. god. kazao u sabornici: »Kao što je naš narod bio sretan i radostan kad se je sa državnih zgrada skidao mletački lav, tako će biti još sretniji i radosniji kad se bude sa državnih zgrada skidao omraženi dvoglavi crni orao«. Predsjednik Sabora, Ivčević, upozorio je Bakotića, tek radi reda, prema sjećanju jednog tadašnjeg stenografa »sasvim tihim glasom« da su ga jedva čuli i sami stenografi — da se ne izražava tako. Kakvo je bilo antiaustrijsko raspoloženje u Saboru, najbolje je posvjedočio i taj stenograf, koji je kazao — da su se zastupnici mogli progoniti, da se u tom slučaju moglo »strpati u zatvor cijeli Sabor«.[598] Iskustvo potlačenih u Austro-Ugarskoj bilo je zaista gorko. To je na saborskoj sjednici 29. siječnja 1910. god. izrazio i zastupnik Ivo Prodan, rekavši: »Zlo iz Beča, gore iz Pešte; zlo iz Pešte, gore iz Beča!«[599]

Kad su se 24. studenog 1912. god. u povodu režimskog raspuštanja splitske i šibenske općine našli u sabornici u Zadru ne samo saborski zastupnici nego i ostali predstavnici političkog života dalmatinskih Hrvata i Srba, izraženo je i tom prilikom snažno antiaustrijsko raspoloženje. Hrvati i Srbi bili su jedinstveni i u tom raspoloženju. Predsjedatelj tog velikog političkog zbora, saborski zastupnik Pero Čingrija, kazao je da mu je taj susret s političkim istomišljenicima »jedan od najugodnijih časova njegova života«, jer je u njima vidio »pred sobom cijelu Dalmaciju sjedinjenu«. Kritizirajući vladin postupak i oduševljavajući se jedinstvom tog hrvatskog i srpskog otpora, on je naglasio: »Što mi nismo mogli postići kroz toliko godina, eto je vlada učinila kroz 24 sata: sve nas okupila!« Zastupnik Ante Trumbić, govoreći u tom zboru, apelirao je i na Hrvate i na Srbe da čuvaju i učvršćuju svoje jedinstvo pred zajedničkim neprijateljem i u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. On je savjetovao: »Iskustvo

[597] Isto, 1296.
[598] V. Mašić, n. d., 65.
[599] V. bilj. 596, isto, II (1910.), 256.

nas uči da se mi moramo uzdati jedino i izključivo u našu narodnu snagu«. Zastupnik Josip Smodlaka je također isticao da je snaga Hrvata i Srba »u slozi«. Misleći na ratne uspjehe srpske vojske u tadašnjem I balkanskom ratu, on je kazao »ako je osvećeno Kosovo«, da se i od Hrvata očekuje »da osvete Petrov Gvozd«.[600] U tim riječima bilo je mnogo buntovnog.

Režim nije više želio da se sastaje Dalmatinski sabor i nije ga sazivao sve do sloma Monarhije. Vladajućim vrhovima u Beču bilo je jasno što se u Dalmaciji misli o njihovoj vladavini. Mogli su to saznati prvenstveno iz zastupničkih klupa Dalmatinskog sabora. Saborski zastupnici su bili tumači narodnih potreba, misli i osjećaja. Prema tim narodnim potrebama državni organi Habsburške Monarhije odnosili su se pretežno ili stavovima nebrižnosti ili stavovima tlačiteljskog kočenja i obespravljenja. Zbog toga je u narodnim mislima i osjećajima Habsburška Monarhija bila takva kakva je bila: tlačitelj i neprijatelj. Antiaustrijski govori saborskih zastupnika bili su pojačano svjetlo da narod Habsburšku Monarhiju, kao takvu, još bolje vidi. Krajem listopada 1918. god. dugo očekivani slom Habsburške Monarhije postajao je stvarnost. Uslijedila je i smjena vlasti. Tada je najčitaniji list u Dalmaciji objašnjavao: »S javnih zgrada skinuti su tuđinski grbovi — simboli robovanja, i uzdignute trobojnice — do jučer zastave nade i borbe, a danas barjaci pobjede i slave.[601] Među dalmatinskim Hrvatima i Srbima, koji su se radovali slomu tuđinske vlasti radovali su se i njihovi dotadašnji politički prvaci — saborski zastupnici.

III. NEPOVOLJNO STANJE I RAZVOJNE POTREBE U DALMACIJI — GLAVNI POKRETAČ SABORSKIH RASPRAVA I STAVOVA

Privredne, kulturno-prosvjetne i zdravstvene prilike u Dalmaciji pod austrijskom upravom nisu bile povoljne. Nepovoljno stanje i razvojne potrebe na tim područjima bili su glavni pokretač saborskih rasprava i stavova u kojima se očitovalo nastojanje da se to stanje izmijeni i popravi i da se te razvojne potrebe omoguće i zadovolje. O tima nastojanjima govore tisuće stranica saborskih stenografskih zapisnika. Historičar koji želi iscrpnije i posebno istražiti i obraditi neko od privrednih, kulturno-prosvjetnih ili zdravstvenih pitanja Dalmacije u vrijeme postojanja i djelovanja Dalmatinskog sabora naći će u tim zapisnicima (i njihovim dokumentacionim prilozima) mnoštvo važnih informacija i podataka. Mi ćemo ovdje predočiti ta pitanja samo u najosnovnijim potezima i u najsažetijem obliku koliko je to potrebno da bismo pokazali njihovu pokretačku prisutnost u saborskom radu.

[600] NL br. 94 (1912.), 1.
[601] Novo doba br. 145, Split 1918, 1.

1. *Jezično pitanje u školstvu, administraciji i sudstvu*

Iako su u Dalmaciji više od devet desetina stanovnika sačinjavali Hrvati i Srbi, jezik te većine — hrvatski ili srpski — nije ovdje bio službeni jezik, nego je to bio — talijanski jezik. Prijašnja tradicija uredovanja talijanskim jezikom na području mletačke Dalmacije i mletačke Albanije (Boka Kotorska i primorski krajevi južnije od nje), kao i na području Dubrovačke Republike, nastavljena je i za druge austrijske uprave. Razlozi koji su prije održavali to uredovanje talijanskim jezikom nisu bili identični razlozima koji su naveli Austriju da produži službenost tog istog jezika. Mletačka Republika je, vladajući duž istočnojadranske obale, preferirala u svojoj upravi na tim područjima i talijanski jezik, kao jezik svog središta — Venecije. Da je Austrija pošla tim putem, mogla je i ona, kao njemačka zemlja, nametnuti u upravi tim područjima i svoj, njemački jezik. Austrija je, međutim, zadržala talijanski jezik iz više razloga: *prvo* — zbog tradicije, uslijed koje je u svim upravnim uredima i sudovima postojalo osposobljeno osoblje koje je uredovalo samo talijanskim jezikom, *drugo* — zbog velikog teritorija pod austrijskom vlašću na kojem se odvijala ta jezična tradicija (Dalmacija, Istra, Slovensko primorje, Venecija i Lombardija); *treće* — zbog toga što je bio dug put do ujedinjenja Italije, i talijanski jezik nije značio opasnost za austrijske državne interese, i *četvrto* — zbog toga što je pomoću talijanskog jezika, kao sredstva tlačenja, mogla kočiti nacionalni razvoj Slovenaca i Hrvata u Slovenskom primorju i Istri, odnosno Hrvata i Srba u Dalmaciji.

Narodni — hrvatski i srpski — preporodni pokret u Dalmaciji i u svojoj prvoj fazi do Bachova apsolutizma i u svojoj drugoj fazi poslije Bachova apsolutizma, ispirirajući se potrebom borbe za ujedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom (jer, Austrija je iz tlačiteljskih razloga zadržala i njihovu teritorijalno-upravnu razdvojenost) i za ponarođenje svih javnih ustanova (upravnih, sudskih i školskih), bio je svojim težnjama direktno suprotstavljen politici vladajućeg režima. Dok je rješenje pitanja sjedinjenja — stavom režimske autonomaške većine u Dalmatinskom saboru — odgođeno već na prvom saborskom zasjedanju 1861. godine, i potom austro-ugarskom nagodbom 1867. onemogućeno, pitanje ponarođenja javnih ustanova u Dalmaciji ostalo je zadatkom političke borbe, koja se vodila stalno i uporno sve dok to pitanje nije konačno bilo riješeno. Borba za prava hrvatskog jezika bila je u Dalmaciji u preporodno vrijeme »osnovni oblik nacionalnog otpora«.[602] Za vrijeme gotovo svakog saborskog zasjedanja ta se borba pokretala i nastavljala.

[602] J. Šidak, M. Gross, I. Karaman i D. Šepić, n. d., 165. — Važnost i tokovi borbe u Dalmaciji za narodni jezik bili su dosad predmetom mnogih radova, među kojima spominjemo ove: Gajo F. Bulat, Jezično pitanje u Kraljevini Dal-

Od naprijed navedena četiri razloga koja su Austriju navela da zadrži talijanski jezik u Dalmaciji ostao je u sedmom deceniju prošloga stoljeća — kad je započeo djelovati i Dalmatinski sabor — u stvari samo jedan razlog, i to onaj posljednji. Tlačenje dalmatinskih Hrvata i Srba pod austrijskom vlašću nije nikad prestajalo. I zato je njihova borba za prava vlastitog jezika bila vrlo teška i mukotrpna. Austrijski državni zakoni dopuštali su u svakoj zemlji da se ureduje i narodnim jezikom (ili narodnim jezicima) te zemlje. Ali, korištenje ne samo narodnog nego i tog zakonskog prava u Dalmaciji je bilo osporavano. Zbog toga su i saborski zastupnici često isticali da je Dalmacija — u sklopu Habsburške Monarhije — zemlja iznimaka.

U Dalmaciji je postojala talijanska manjina, ali ne narodna manjina u smislu da su tu na okupu živjeli Talijani kao dio onog talijanskog naroda s druge strane Jadrana. Talijansku manjinu u Dalmaciji sačinjavali su doseljeni pojedinci (činovnici, trgovci, industrijalci ili obrtnici), nastanjeni isključivo u gradovima ili u pojedinim općinskim centrima diljem pokrajine.[603] S njima su se u vrijeme stranačko-političke diferencijacije (nakon najave i uspostavljanja ustavnosti) solidarizirali i domaći odnarođeni ili procesima onarođivanja zahvaćeni pojedinci, koje su na to ponukavali i razni osobni interesi. Ti su interesi dalmatinskih talijanaša manje bili vezani za te malobrojne Talijane, a više za režim (zbog lakšeg napredovanja u službi, lakšeg dobivanja raznih koncesija i sl.). Jer, režim se, favorizirajući i dalje talijanski jezik prvenstveno iz političkih razloga, oslanjao na te malobrojne Talijane i talijanaše, koje je time — učinivši ih borcima za talijanski jezik i za autonomiju Dalmacije — učinio i političkom snagom.

Statistike su jasno pokazivale (iako su i one bile često neodređene, pa i falsificirane kad je to trebalo režimu) da je u Dalmaciji

maciji. Split 1900; Grga Novak, Borba za narodni jezik u školama, sudovanju i uredovanju u Dalmaciji. Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, VIII—IX, Dubrovnik 1962; Vjekoslav Maštrović, Odnos činovnika prema jezičnom pitanju u Dalmaciji u preporodno vrijeme. Radovi Instituta JAZU u Zadru, VIII, Zadar 1961; Isti, Prilog bibliografiji o jezičnom pitanju u Dalmaciji (1867—1913.). Radovi Instituta JAZU u Zadru, VIII, Zadar 1961; Isti, Jezično pitanje u pomorstvu i narodnom preporodu u Dalmaciji. Pomorski zbornik, 4, Zadar 1966; Isti, Jezično pitanje u doba narodnog preporoda u Dalmaciji. Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri. Zagreb 1969; Isti, Uvođenje hrvatskog jezika u Dalmatinski sabor. Zbornik Dalmacije 1870., Zadar 1972; Slavko Mijušković, Borba za srpski jezik u Kotoru za vrijeme austrijske vladavine. Istorijski zapisi, knj. XXII, sv. 1, Titograd 1965.; Eta Zelić Bučan, Prilog povijesti borbe za hrvatski nastavni jezik u dalmatinskim školama za austrijske vladavine. Mogućnosti, br. 7, Split 1955; Vjeko Omašić, 80 godina pohrvaćivanja splitskih srednjih škola. Školski vjesnik, br. 7, Split 1960; Ljubomir Maštrović, Povijesni pregled školstva u Zadru. Zbornik Zadar, Zagreb 1964; Ivo Perić, Borba za ponarođenje dalmatinskog školstva 1860—1918, Zagreb 1974.

[603] Među Talijanima nije, npr., bilo ni jednog poljoprivrednika, koji je živio i radio na selu.

vrlo malo stanovnika kojima je materinski jezik — talijanski.[604] Pa i pored tih pokazatelja režim je tvrdokorno štitio talijanski jezik. Postepeno popuštanje u prilog hrvatskog jezika bilo je isključivo rezultat političke akcije dalmatinskih Hrvata i Srba, plod njihove iznude, a nikako izraz razumijevanja sa strane vladajućeg režima.

Već prvo saborsko zasjedanje, kad je Pavlinović zahtijevao da se u Saboru može govoriti i »ilirski«, što je najzad — i pored suprotstavljanja autonomaških zastupnika i velike protestne buke u sabornici — bilo i usvojeno, pokazalo se da će borba za hrvatski jezik biti veoma naporna. Jezik Hrvata i Srba, koji su tada i neki narodnjački zastupnici (npr. Pavlinović i Ljubiša)[605] nazivali *ilirski jezik* (la lingua illirica), malo se nazivao njegovim pravim imenom. Autonomaši su ga nazivali: *slavensko-dalmatinski jezik* (la lingua slavo-dalmata). Učinili su oni to iz dva razloga: prvo, da pravi naziv jezika (hrvatski ili srpski) ne podsjeća na Hrvatsku, jer su njihovi politički protivnici — narodnjaci htjeli sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, i drugo, da pokažu kako taj slavenski jezik u Dalmaciji nije ni hrvatski ni srpski, nego dalmatinski u skladu s njihovim željama da Dalmacija ostane i dalje izolirana i sa svojom posebnom upravnom organizacijom. Izolirana, dakle, i posebnim nazivom jezika njezine slavenske većine!

Kad je Zemaljski odbor 1862. god. objavio dva konkursa, u kojima jezik Hrvata i Srba naziva »slavensko-dalmatinskim«, zastupnik Mihovil Pavlinović je reagirao jednim napisom u kojem je pozivao Zemaljski odbor da javno objasni »koji je taj jezik slavensko-dalmatinski« i »koji mu je uzor-spisatelj«.[606] Suprotstavljajući se toj neprihvatljivoj autonomaškoj kovanici, narodnjačko glasilo je objašnjavalo: da u Dalmaciji žive Hrvati i Srbi, da se njihov jezik može nazvati »hrvatsko-srpski ili srpsko-hrvatski, ili samo hrvatski, ili samo srpski, što u samoj stvari jedno i isto znači, ali ne nikako slavjansko-dalmatinski«.[607] Predsjednik Sabora, Špiro Petrović, na saborskoj sjednici 12. siječnja 1863. god. rekao je da se jezik »slovinsko-dalmatinski« zove »takim imenom po hotinju pokrajinskog Sabora«. Kad se ima u vidu da su autonomaši u tadašnjem Saboru sačinjavali većinu i da je njihova volja bila svemoćna, jasno je što su željeli i »hotinjem«. Braneći talijanski jezik, Petrović je naglašavao da je taj jezik u Dalmaciji »gost dobročinac« i da ne bi bilo dostojno da, kao takav, iz Dalmacije bude »izgnan«.[608]

[604] Prema popisu stanovnika 1880. u Dalmaciji je te godine 5,8% žitelja izjavilo da im je govorni jezik — talijanski, 0,7% — njemački, a 93, 5% — hrvatski (Kažimir Ljubić, Statistika pučanstva u Dalmaciji, Zadar 1885, 55.).

[605] Relazioni... (136), 3.

[606] Michele Pavlinović, deputato alla Dieta provinciale: La Giunta provinciale dalmate e i suoi annunzi do concorso. Il Nazionale, nro. 28, Zara 1862, 1.

[607] Pril. k NL. 5 (1862.), 1.

[608] Izvj. DS, II (1863.), 8.

U toku saborskog zasjedanja 1863. godine, u atmosferi početnog zbližavanja liberalnih autonomaša i narodnjaka, mnogo se govorilo o jezičnom pitanju uopće, a naročito o jezičnom pitanju u školstvu. Zastupnik Klaić se, npr., zalagao da općine, koje snose terete i za izdržavanje osnovnih škola, imaju utjecaj i na određivanje nastavnog jezika u tim školama. Obrazlagao je i potrebu osnivanja učiteljske škole na hrvatskom jeziku, zatim da pokrajinski organi imaju veći utjecaj u srednjim školama (koje su financirane sredstvima države) i da se u tim školama dade veće značenje učenju hrvatskoga jezika. Na saborskoj sjednici 4. II 1863. izabrana je bila i posebna saborska komisija, koju su sačinjavali tri autonomaša (Giovanizio, Dešković i Seragli) i dva narodnjaka (Pulić i Pavlinović)[609] sa zadatkom da prouči prijedloge o izjednačavanju talijanskog i hrvatskog jezika u školstvu, sudstvu i upravi i da o tome izvijesti Sabor.

Ta je komisija na saborskoj sjednici 5. travnja 1864. podnijela izvještaj, u kojem je predlagala: da općinska vijeća, pošto stupi na snagu zakon o općinama, odlučuju o nastavnom jeziku u osnovnim školama svoga područja; da se u srednjim školama (gimnazijama i realkama) nastava i dalje održava na talijanskom s tim da se u njima hrvatski uči kao nastavni predmet; da se u Sinjskoj gimnaziji, koja je — jedina u Dalmaciji — radila na hrvatskom jeziku, nastavi rad tim jezikom; da se u upravnim organima dopusti rješavanje spisa i na hrvatskom jeziku; da se u sudovima, u građanskim i krivičnim raspravama, mogu jednakopravno upotrebljavati i talijanski i hrvatski; da sudski činovnici koji bi se htjeli služiti i hrvatskim jezikom moraju prethodno zatražiti odobrenje Prizivnog suda; da bilježnici mogu rješavati spise i na hrvatskom jeziku, i da u buduće nitko ne može biti primljen u bilo koju javnu službu u Dalmaciji ako ne zna hrvatski jezik.

Godine 1864. stigao je iz Beča pristanak da se u Dalmaciji osnuje učiteljska škola na hrvatskom jeziku,[610] koja je poslije (1866.) bila i otvorena u Arbanasima kraj Zadra. Općinska vijeća, koja su počela djelovati nakon prvih općinskih izbora (1865. i 1866.), dobila su pravo da otvaraju nove osnovne škole i da odlučuju i o nastavnom jeziku u tim školama. Povećanju broja osnovnih škola i njihovu ponarođivanju u Dalmaciji mnogo je doprinio i Miho Klaić, koji je od kraja 1866. bio postavljen za pokrajinskog školskog nadzornika. O stanju u osnovnom školstvu izvještavan je i Dalmatinski sabor. U izvještaju za šk. 1867/68. god. stoji da je od 217 osnovnih škola u 126 bio nastavni jezik hrvatski, u 26 — talijanski, a u 65 — mješovit (talijanski i hrvatski). Borba za jezični paritet u srednjim školama, zatim i u Dalmatinskom saboru tokom 1866, 1867. i 1868. god. nije dala željene

[609] Isto, 18.

[610] Dinko Foretić, Život i rad Zavoda za narodne učitelje u zadarskom predgrađu Arbanasi. Učiteljska škola Zadar 1866—1956, Zadar 1956, 12.

rezultate. Godine 1869, pod pritiskom narodnjačkih akcija, bilo je dopušteno postepeno ponarođivanje dviju gimnazija: dubrovačke i kotorske.

Uporedo s borbom za narodni jezik narodnjaci su se borili i za slobodnu upotrebu ćirilice u školama. Kad je pokrajinska vlada zabranila upotrebu ćirilice u dalmatinskim gimnazijama, narodnjački su zastupnici na saborskoj sjednici 11. listopada 1869. zahtijevali da se ta zabrana opozove.[611] Na saborskoj sjednici 18. listopada 1869. zastupnik Pavlinović je podnio »snop molbenicah« s mnoštvom potpisa, skupljenih širom Dalmacije, kojima je traženo da se oživotvori čl. 19. Temeljnog zakona o pravima državljana.[612] U saborskoj adresi, koju je 3. rujna 1870. god. izglasala narodnjačka zastupnička većina, pored ostalih zahtjeva istaknut je i zahtjev da se »uvede narodni jezik u učilište, u sudnicu i u javne urede«.[613]

Dana 1. ožujka 1871. stupilo je na snagu odobrenje Ministarstva unutrašnjih poslova od 20. veljače 1869. da se stranke i općine u Dalmaciji mogu obraćati upravnim vlastima i sudovima ili na talijanskom ili na hrvatskom jeziku. Upravni organi i sudovi bili su dužni da i odgovore jezikom na kojem im se obratila dotična stranka ili općina. Ta jezična ravnopravnost vrijedila je samo za »izvanjsku službu«,[614] dakle: u kontaktima sa strankama i općinama. Inače su se upravni organi i sudovi u svom unutarnjem uredovanju i u međusobnom dopisivanju služili samo talijanskim jezikom. Prema tome, borba za ponarođenje tih ureda ostajala je i dalje neodgodivi zadatak.

Na saborskoj sjednici 9. listopada 1874. god. narodnjački zastupnici su zaključili da se uputi zahtjev Ministarstvu za bogoštovlje i nastavu da »srbsko-hrvatski jezik postane naukovnim jezikom« u nižim realnim gimnazijama u Šibeniku i Korčuli i u Splitskoj gimnaziji.[615] Te niže realne gimnazije bile su uskoro ukinute, a umjesto njih osnovane su građanske škole s hrvatskim nastavnim jezikom, i to u Šibeniku 1875. i u Korčuli 1877. god. Borba za ponarođenje srednjih škola u Splitu (viša realka i gimnazija) završena je uspješno 1880. godine. U povodu tada donesene odluke u Beču da se u tim školama postepeno uvede hrvatski kao nastavni jezik, zastupnik Miho Klaić je pisao Franji Račkom da su te »filologične pobjede« ujedno i političke pobjede.[616] One su to zaista i bile. Jer, jezično pitanje u Dalmaciji imalo je u prvom redu nacionalno-političko značenje.

Saborski zaključak od 21. srpnja 1883, kojim je hrvatski jezik postao službenim jezikom Sabora i Zemaljskog odbora, imao je veliko značenje. Jer, Sabor i Zemaljski odbor bili su najviša autonomna

[611] Izvj. DS, IX (1869.), 14.
[612] Isto, 82.
[613] Jub. br. NL, Zadar 1912, 90.
[614] J. Stipanov, n. d., 42.
[615] Izvj. DS, XIII (1874.), 178.
[616] Arhiv JAZU u Zagrebu. Ostavština F. Račkog. Korespondencija — XII A br. 296/8.

tijela pokrajine. Uvođenje hrvatskog jezika u ta tijela požurivalo je ostvarenje želje i potrebe da se taj jezik uvede i u sve upravne urede, sudove i škole u pokrajini. Ponarođenje uprave, sudstva i srednjeg obrazovanja nije bilo u nadležnosti Sabora nego u nadležnosti središnje vlade u Beču. Saboru je — što se tiče ponarođenja tih ustanova — jedino preostajalo da se molbama obraća toj vladi, što je on i učinio više puta. Od vlade se u tim molbama zahtijevalo da se u organima uprave i u sudovima u Dalmaciji uređuje hrvatskim jezikom i u njihovoj unutarnjoj službi. Ali, vlada se uporno protivila tim zahtjevima. Kad je Juraj Ferri, sudac općinskog suda u Vrgorcu, svojevoljno nastojao uredovati hrvatskim jezikom i u unutarnjoj službi Prizivni sud iz Zadra mu je naredio da u unutrašnjoj službi uređuje samo talijanskim jezikom. Kako se Ferri nije pokorio toj naredbi, Prizivni sud ga je 1899. podvrgao disciplinskoj odgovornosti i kaznio premještajem. Tu disciplinsku mjeru, u povodu Ferrijeve žalbe, potvrdio je i Vrhovni sud u Beču. Protestirajući protiv nepravednog postupka, Ferri nije prihvatio premještaj i odrekao se službe.[617] Borba za hrvatski jezik iziskivala je, dakle, i takve žrtve.

Nastojanja da se ponarodi školstvo donosila su, uza sve otpore, velike uspjehe. U šk. 1884/85. god. od 329 osnovnih škola na području Dalmacije još je samo u 3 osnovne škole (jednoj u Zadru i dvjema u Splitu) nastavni jezik bio talijanski.[618] Najzad, talijanski jezik ostao je nastavnim jezikom samo u jednoj osnovnoj školi (u Zadru).

Za razliku od osnovnih škola, u kojima je ponarođivanje teklo lakše, ponarođivanje srednjih škola zahtijevalo je mnogo veće napore. Na saborskoj sjednici 29. listopada 1890. zastupnik Miho Klaić je u ime svih zastupnika Narodne hrvatske stranke podnio prijedlog da se traži od vlade da se i u srednjim školama Zadra umjesto talijanskog uvede »kao naukovni jezik hrvatski ili srbski«.[619] Do uvođenja hrvatskog nastavnog jezika u Zadarsku realku i u Zadarsku gimnaziju nije došlo. S obzirom na dalje pritiske da se u Zadru omogući gimnazijsko obrazovanje i na hrvatskom jeziku otvorena je u tom gradu početkom šk. 1897/98. god. nova (druga) gimnazija, s hrvatskim nastavnim jezikom. Na saborskoj sjednici 12. veljače 1895. pokrenuto je i pitanje ponarođenja nautičkih škola u Dalmaciji.[620] Napokon, reorganizacijom tih škola, koja se počela sprovoditi u šk. 1896/97. god., započelo je i njihovo ponarođivanje. Reorganizirane pomorske škole (u Dubrovniku i Kotoru) imale su otada 5 razreda: 2 pripravna i 3 stručna. Hrvatski jezik postao je nastavnim jezikom u oba pripravna razreda, a u stručnim razredima nastava se odvijala dvojezično — na hrvatskom i talijanskom.

[617] V. Maštrović, Završna faza uvođenja narodnog jezika u dalmatinsko sudstvo i slučaj dra Jurja Ferrija. Radovi Instituta JAZU u Zadru, X, 1963, 74—76.

[618] Izvj. DS, XXII (1886.), str. VII.

[619] Izvj. DS, XXVI (1890.), 389.

[620] Izvj. DS, XXIX (1895.), 455.

Nezadovoljstvo u Dalmaciji zbog mnogih problema, među kojima i zbog neriješenog jezičnog pitanja (osobito u upravi i sudstvu), bivalo je krajem 19. i početkom 20. st. sve veće. To nezadovoljstvo izražavalo se naročito oštro u Dalmatinskom saboru. Da bi stišao nezadovoljstvo dalmatinskih Hrvata i Srba, jer mu je to bilo potrebno zbog daljih ekspanzionističkih stremljenja na Balkanu, i da bi zadao udarac nosiocima talijanske iredente, vladajući austrijski režim je odlučio da konačno riješi jezično pitanje u Dalmaciji. U pregovorima vođenim u Beču sudjelovali su, kao predstavnici Dalmacije, i zastupnici Vicko Ivčević, Juraj Biankini i Dušan Baljak. Pregovori su završili 26. travnja 1909. god. donošenjem odluke kojom je hrvatski jezik postao službeni jezik škola, sudova i svih civilnih ureda u Dalmaciji.[621] Ta je odluka bila primjenjiva (i primijenjena) od 1. siječnja 1912. god. Potlačenim Hrvatima i Srbima u Dalmaciji trebalo je, dakle, pet decenija uporne borbe da bi im se napokon omogućilo korištenje tog njihova najosnovnijeg narodnog prava.

2. *Organizacija zdravstvene službe*

Austrijska državna uprava nije vodila potrebnu brigu o životnim interesima stanovništva u Dalmaciji. Zapuštenost i siromaštvo ove pokrajine odražavali su se u svim oblastima njezinih društvenih potreba, pa prema tome i na području zdravstvene zaštite.

Briga o zdravstvenoj zaštiti stanovništva spadala je u autonomne poslove pokrajina. U Dalmatinskom saboru, a od 1865, odnosno 1866. god. i u općinskom vijeću, razmatrani su i zdravstveni problemi te donašane i odgovarajuće odluke, koje su proizlazile iz nadležnosti tih predstavničkih tijela. Sabor je vodio brigu o pokrajinskim bolnicama i donosio odluke o zdravstvenoj zaštiti stanovništva, koje su bile od interesa za pokrajinu kao cjelinu. Općinska vijeća su se brinula o organizaciji zdravstvene službe na području svoje općine.

Na saborskoj sjednici 5. ožujka 1863. razmatran je prijedlog zakona[622] o novčanim naknadama za zdravstveno osoblje koje obavlja

[621] Pokrajinski list zakona i naredaba za kraljevinu Dalmaciju br. VIII, Zadar 1909, 21.

[622] Predstavnička tijela u Austrijskoj carevini — Carevinsko vijeće i zemaljski sabori — donosili su mnoge odluke i uredbe iz svojih nadležnosti u formi zakona. Zbog toga je postojalo mnogo tih zakona, od kojih su neki bili sasvim kratki: sačinjavala su ih svega dva ili tri paragrafa. Zakoni koje je donosilo Carevinsko vijeće tiskani su u središnjem službenom listu u Beču, a zakoni koje su donosili zemaljski sabori tiskani su u zemaljskim službenim listovima. Zakonodavna djelatnost Dalmatinskog sabora bila je veoma opsežna. Neki prijedlozi zakonâ, doneseni u tom Saboru, nisu dobili carsko odobrenje i, prema tome, nisu ni mogli stupiti na snagu. Careva sankcija, bez koje ni jedan zakon nije mogao postati djelotvoran, bila je u stvari sistem kontrole nad zakonodavnim radom Carevinskog vijeća i zemaljskih sabora i dokaz ograničene moći tih parlamenata.

cijepljenje protiv ospica. Prema tom prijedlogu liječniku je pripadala dnevnica u iznosu od 3, a vidaru u iznosu od 2 fiorina. Za ostale putne troškove bila im je predviđena naknada po 20 soldina za svaku milju puta na kopnu, odnosno po 35 soldina za svaku milju putovanja na moru.[623] U pokrajinskom predračunu za 1863. Sabor je bio predvidio kao pomoć za cijepljenje protiv ospica iznos od 3.750 f. Predračunski rashodi za pokrajinske bolnice u toj godini iznosili su 69.832 f. i to: za bolnicu u Zadru — 28.232, za bolnicu u Šibeniku — 8.334, za bolnicu u Splitu — 20.448 i za bolnicu u Dubrovniku — 12.818 f.[624]

Prema pokrajinskom Zakonu o utemeljenju i upravljanju općim javnim bolnicama iz 1866. godine, opće javne bolnice su ostajale i dalje u nadležnosti Sabora. Osnivanje nove pokrajinske bolnice moglo se vršiti samo na temelju posebnog pokrajinskog zakona. Troškovi pokrajinskih bolnica podmirivani su iz zasebne pokrajinske zaklade — predujmno, ili bez povrata kad su nenaplativi. Svaka općina plaćala je troškove izdržavanja i liječenja bolesnika sa svoga područja. Imena darovatelja, koji su poklonili bolnici više od 1.000 f., trebala su biti urezana u spomen-ploču na vidnom mjestu u dotičnoj bolnici.[625] Takvih darovatelja bilo je i prije i poslije donošenja tog zakona, o čemu je izvještavan i Dalmatinski sabor. Tako npr. još 1. svibnja 1855. Nike Faccenda-Lichtemberg oporučila je svoja dobra na Šipanu dubrovačkoj bolnici. Na saborskoj sjednici 25. kolovoza 1881. bilo je, u vezi s tom oporukom, zaključeno da se ta dobra prodaju, a dobiveni novac uloži »u državne obveznice na korist bolnice Dubrovačke«.[626] Ta je bolnica 1886. dobila dva nova darovatelja: Jele Božović ostavila je toj bolnici jednu svoju kuću, a Jele Obad (udova Miha Pitarevića), koja je umrla u Padovi, ostavila je toj bolnici četvrtinu svog imanja.[627] Svoje darovatelje imale su i bolnice u Zadru, Šibeniku i u Splitu.

Da bi smanjile troškove liječenja i izdržavanja bolesnika, uprave bolnica su se snalazile svojom poduzetnošću kako su najbolje znale i mogle. U svakoj bolnici postojala je apoteka. Nastojalo se da se u svakoj toj apoteci samostalno proizvede što više lijekova kako se ti lijekovi ne bi nabavljali iz izvanjskih apoteka. Svaka bolnica imala je i svoje vrtove, u kojima se uzgajalo povrće. Vlastita proizvodnja povrća smanjivala je troškove za ishranu bolesnika. Šibenska bolnica je 1884. god. nabavila i pet krava. Ta je bolnica — u svom izvještaju, podnesenom Zemaljskom odboru — ukazivala da je nabavkom tih krava postigla znatne uštede. Dok su izvanjski dobavljači prodavali mlijeko 15 i 20 novčića po litri, litra mlijeka dobivena od tih vlastitih

623 Izvj. DS, II (1863), 83.
624 Isto, 85.
625 List zakonah i naredbah za Dalmaciju. Kom. V — 29. XII 1866, 36—41.
626 Izvj. DS, XVIII (1881.), 23 i 24.
627 Izvj. DS, XXII (1786.), str. XXXVIII.

krava koštala je šibensku bolnicu 7 novčića.[628] Uz šibensku opću bolnicu nalazila se od lipnja 1883. i bolnica za duševne bolesti (ili, kako su je tada nazivali: ludnica).

Bolnički prostori bili su skučeni, a oprema u njima zastarjela, dotrajala i nedovoljna. Zbog toga je u Saboru više puta pokretano pitanje izgradnje novih bolnica, kao i pitanje nabavke suvremenije bolničke opreme. Zalaganjem Zemaljskog odbora raspisan je bio u tu svrhu i pokrajinski zajam. Tim i drugim financijskim sredstvima pokrajine izgrađene su nove bolnice u Šibeniku (1883.), Zadru (1887.) i Dubrovniku (1888.). U Saboru se raspravljalo i o zdravstvenom stanju stanovništva. Naročito se mnogo govorilo o zaraznim bolestima, koje je teško bilo spriječiti. U nekim krajevima Dalmacije harala je malarija. Da bi se spriječila malarija, trebalo je isušiti močvare. Zastupnik Miho Klaić je na saborskoj sjednici 1. srpnja 1884. isticao da ima sela u kojima se ne može sresti »čovjeka tu rođena« koji je »premašio 50 godina«. Stanovnici tih malarijom ugroženih sela već »u mladosti izčezavaju«. I da ta »sela ne opuste« obično se dovađaju ljudi »iz drugih sela«.[629] Velik izvor zaraznih bolesti bila je i nezdrava pitka voda u seoskim bunarima. Zemaljski odbor je gotovo svake godine dodjeljivao financijsku pomoć za izgradnju novih i popravak postojećih bunara s pitkom vodom. Tako je, npr., 1887. god. dodijelio općinama u tu svrhu 1.600 fiorina.[630] Bila su to odviše mala sredstva prema velikim potrebama. Ali, siromašni pokrajinski budžet nije dopuštao više.

Zastupnici su za svako saborsko zasjedanje, u okviru izvještaja o djelovanju Zemaljskog odbora, dobivali opširan izvještaj i o djelovanju pokrajinskih bolnica, a poneki put i o zdravstvenom stanju u općinama u kojima su djelovale općinske zdravstvene službe. Predočit ćemo ukratko jedan takav izvještaj za 1894. god.

U toj godini bilo je u Dalmaciji 118 liječnika, 5 vidara i 251 primalja.[631] Od tog broja 37 liječnika, 2 vidara i 166 primalja radili su privatno, a ostali su liječnici, vidari i primalje bili zaposleni u 4 pokrajinske bolnice i u općinskim zdravstvenim službama.[632] Na području Dalmacije bilo je tada 68 apoteka, od toga 42 javne i 26 privatnih. Jedan liječnik dolazio je u Dalmaciji na 4.288 stanovnika,

[628] Izvj. DS, XX (1884.), 16.
[629] Isto, 73.
[630] Izvj. DS, XXIII (1887.), str. XII.
[631] Postojala je organizirana i veterinarska služba. U toj službi bilo je tada u Dalmaciji 9 veterinara.
[632] U zadarskoj bolnici radila su 3 liječnika, 1 apotekar, 1 primalja, 2 bolničara, 1 bolničarka i 24 časne sestre. — U šibenskoj općinskoj bolnici radila su 2 liječnika, 1 apotekar, 1 bolničarka i 30 časnih sestara. U šibenskoj bolnici za duševne bolesti radio je 1 liječnik i 4 bolničara. — U splitskoj bolnici radila su 2 liječnika, 1 apotekar, 1 primalja, 1 bolničar, 1 bolničarka i 12 časnih sestara. — U dubrovačkoj bolnici radila su 2 liječnika, 1 apotekar, 1 primalja, 1 bolničar, 1 bolničarka i 16 časnih sestara. — U općinskim zdravstvenim službama nalazili su se liječnici i primalje (obično po 1 liječnik i 1

jedna primalja na 2.101 stanovnika, a 1 vidar na 105.485 stanovnika. U istom izvještaju se isticalo da u zagorskim dijelovima Dalmacije »nema dosta liječnika«, dok ih u gradovima ima i previše. U kotaru Imotski 1 liječnik dolazio je na 15.820 stanovnika, a 1 primalja na isto toliki broj stanovnika. U kotaru Sinj 1 liječnik i 1 primalja dolazili su na 15.440 stanovnika, Međutim, u Zadru, koji je tada imao 10.328 stanovnika, bilo je 22 liječnika!

Tokom 1894. god. u Dalmaciji se rodilo 22.373 djece (od toga 698 nezakonito). Tokom te iste godine umrle su 14.183 osobe, među kojima 3.708 u prvoj godini života. Smrtnost djece bila je veoma velika. Tako, npr., od 1. do 5. godine života umrlo je u toj godini 2.616, a od 5. do 10. godine života 935 djece. Od 14.183 umrlih 13.999 umrlo je prirodnom smrću. Za ostale 184 umrle osobe navedeno je da su umrle nasilnom smrću i to: 115 od slučajnih ozljeda, 25 uslijed samoubojstva, 34 uslijed umorstva i ubojstva i 10 uslijed nepoznatih uzroka nasilne smrti.

Navedeni zdravstveni iskaz za 1894. kaže da se u toku te godine liječilo u šibenskoj bolnici za duševne bolesti 170 bolesnika, a da je inače, neobuhvaćenih bolničkim liječenjem, bilo još 306 umobolnih u Dalmaciji. Bilo je evidentirano i 145 osoba zaostalih u svom psiho-fizičkom razvoju, zatim 102 alkoholičara, 380 gluhonijemih i 454 slijepca.[633]

Bolesnici iz kotara Kotor, pošto u Boki nije bilo bolnice, liječili su se u Dubrovačkoj bolnici ili pak u ostalim pokrajinskim bolnicama (u Splitu, Šibeniku i Zadru). U Saboru je više puta obrazlagana potreba da se izgradi bolnica i u Boki. Zastupnik Ilija Račeta je 1881. tražio da Sabor obaveže Zemaljski odbor da dade izraditi nacrt i predračun za gradnju te bolnice.[634] O tome je na saborskoj sjednici 9. veljače 1898. god. govorio i zastupnik Vukotić. On je kazao da bi u Boki bila dovoljna i manja bolnica sa 40 bolničkih kreveta, koje izgradnja ne bi koštala više od 70—80 tisuća forinti.[635] Zastupnik Trojanović je smatrao da bi izgradnju takve bolnice trebala pomoći i država. Ali, ne nadajući se da će država dati pomoć, on je kritizirao da ta država i nije podigla ništa drugo u Boki nego samo »tvrđave i topove«.[636] Zemaljski odbor je bio za to da se ispitaju mogućnosti izgradnje bolnice u Boki.[637] On je o tome i posebno izvijestio Sabor na saborskoj sjednici 22. veljače 1899. U tom izvještaju je stajalo da je tokom 1895. god. 79 bolesnika iz Boke bilo na liječenju u pokra-

primalja; u većim općinama bila su i po 2 liječnika i više primalja). Neki općinski liječnici vršili su liječničku službu u dvije susjedne općine. Neki su, radeći inače privatno, bili u ugovoru s općinom samo za sprečavanje zaraznih bolesti.

633 Izvj. DS, XXXI (1896.), str. XCIII—CXVII.
634 V. bilj. 626, isto, 101.
635 Izvj. DS. XXXIII (1898.), 591.
636 Isto, 591.
637 Isto, 588.

jinskim bolnicama i to: u Dubrovniku — 57, u Splitu — 10, u Zadru — 8, i u Šibeniku — 4. Zemaljski odbor je zatražio i od bokeljskih općina da se izjasne o mjestu i potrebi izgradnje bolnice na tom području. Sve su te općine smatrale da je izgradnja bolnice potrebna osim općine Budva, koja je istakla da je njoj svejedno da li će svoje bolesnike slati u Dubrovnik ili u Dobrotu, a uz to da ona još ima pristup za svoje bolesnike i u vojnoj bolnici, i to uz nižu cijenu. Četiri bokeljske općine su izjavile da bi željele da se bolnica izgradi u Dobroti, tri — da se izgradi u Lastvi, i dvije — da se izgradi u Tivtu.[638] Do zaključka gdje će se ta bolnica graditi i kad će se početi graditi nije došlo, jer Zemaljski odbor nije mogao iznaći mogućnost financiranja te izgradnje.

O izgradnji bolnice u Boki bilo je govora i na saborskoj sjednici 2. travnja 1900. Zastupnik Pero Čingrija, govoreći kao izvjestitelj saborskog Financijskog odbora, kazao je da je za tu izgradnju osigurano 80.000 kruna i da se taj novac, u obveznicama, nalazi položen u Veresijskom zavodu, ali da to nisu dovoljna sredstva da bi se ta gradnja mogla započeti i da su potrebni dalji napori da se do potrebnih sredstava dođe.[639] Općina Kotor se 1902. obratila i caru, moleći ga »da se namaknu sredstva za izgradnju javne bolnice u Kotoru«.[640] Prikupljanje financijskih sredstava za gradnju te bolnice uporno je nastavljeno. Krajem 1906. u zakladi za gradnju te bolnice bilo je 136.600 kruna u obveznicama i 2.990 kruna u gotovu novcu.[641] Vrijednost krune bila je manja od fiorina. Jedan fiorin vrijedio je dvije krune.

U Dalmatinskom saboru podosta je raspravljano i o Splitskoj bolnici. Tu su bolnicu najviše mučili prostorni problemi. Još 1872. izvršeni su u njoj veći građevinski radovi, kojima je bila osuvremenjena i proširena. Tadašnje njezino proširenje nije, međutim, moglo trajnije zadovoljiti potrebe. Stoga su u toku saborskih zasjedanja 1895, 1899. i 1902. isticani zahtjevi da se i u Splitu izgradi nova bolnička zgrada. Sabor je 1903. priznao opravdanost izgradnje te zgrade, a 1905. zauzeo i stav da se ta izgradnja ostvari.[642] Financijska sredstva za tu izgradnju bilo je teško osigurati. Zastupnik Trumbić je 1907. obnovio zahtjev da se napokon priđe izgradnji nove bolničke zgrade u Splitu. On je tom prilikom i kritizirao stanje u dalmatinskim bolnicama uopće, ističući da ni u jednoj od njih nema operacione sale »prema znanstvenim zahtjevima«, niti je liječnička služba podijeljena »po raznim specijalnim strukama«.[643] Iako su i splitska

638 Izvj. DS, XXXIV (1899.), 254—256.
639 Izvj. DS, XXXV (1900.), 333.
640 Izvj. DS, XXXVIII (1903.), str. XCI.
641 Izvj. DS, XXXXI (1907.), 536.
642 Izvj. XXXIX i XL (1904. i 1905.), 1342.
643 V. bilj. 641, isto, 1043.

i kotorska općina, prema saoćenju saborskog predsjednika Vicka Ivčevića iz 1909. god., bile osigurale »prikladno zemljište za gradnju dotičnih bolnica«.,[644] do sloma Habsburške Monarhije (1918.) izgradnja tih bolnica nije bila ni započeta.

Saborski zastupnici su redovito informirani i o broju liječenih, izliječenih i umrlih bolesnika, kao i o stanju u rodilištima i nahodištima pri pokrajinskim bolnicama. U informaciji za 1910. god. stoji da je u pokrajinskim općim bolnicama u toj godini bilo liječeno 8.784 bolesnika (1.701 u Dubrovniku, 1.013 u Splitu, 2.595 u Šibeniku i 3.475 u Zadru). Od toga je tokom godine bilo izliječeno i otpušteno 7.911, umrlo je 373, a zadržano na daljem liječenju 500 bolesnika. Cijena liječenja i izdržavanja bolesnika nije bila jednaka u tim bolnicama. Ta cijena za bolesnike iz Dalmacije iznosila je prosječno dnevno 1,38 kruna u Dubrovniku, 1,43 krune u Splitu, 1,22 krune u Šibeniku, 1,38 kruna u Zadru i 1,25 kruna u šibenskoj Bolnici za duševne bolesti. Za bolesnike iz drugih pokrajina cijena liječenja i izdržavanja u tim bolnicama bila je znatno veća i to: 2,43 krune u Dubrovniku, 1,90 kruna u Splitu, 1,75 kruna u Šibeniku, 2,21 kruna u Zadru i 1,57 kruna u šibenskoj Bolnici za duševne bolesti.

Pri pokrajinskim bolnicama u Zadru, Šibeniku, Splitu i Dubrovniku postojala su i rodilišta, ali zasebno. U 1910. god. rodilo je u tim rodilištima 197 rodilja (36 u Dubrovniku, 25 u Splitu, 40 u Šibeniku i 96 u Zadru). Postojala su pri tim bolnicama i nahodišta. Jedno nahodište postojalo je i u Kotoru. U 1910. god. bilo je 722 nahočeta u tim nahodištima i to: 115 u Dubrovniku, 159 u Splitu, 101 u Šibeniku, 277 u Zadru i 70 u Kotoru. Smrtnost nahočadi bila je veoma velika. U tim nahodištima umrlo je 1910. god. 145 nahočadi i to: 34 u Dubrovniku, 45 u Splitu, 21 u Šibeniku, 35 u Zadru i 10 u Kotoru.[645] Izdaci za nahodišta mnogo su opterećivali pokrajinski budžet. Zbog toga je u Saboru i u Zemaljskom odboru nekoliko puta pokretano pitanje ukidanja tih nahodišta. I Miho Klaić se, npr., na saborskoj sjednici 7. srpnja 1884. zalagao za ukidanje nahodišta u Dalmaciji. On je kazao da ta nahodišta koštaju više od 10.000 f. godišnje. Po njegovu mišljenju ona su bila svojevrsno »poticanje na nemoralnost«. Jer, kad ljudi znaju da ima netko tko će voditi brigu o djeci njihove »nezakonite ljubavi«, s manje će odgovornosti stvarati tu djecu. Ali, saborski Financijski odbor je predložio, a Sabor i tada prihvatio »da se pitanje o ukinuću nahodišta još jednom odgodi«.[646] To odgađanje produžavalo je postojanje tih nahodišta i ona su nadživjela vrijeme postojanja Dalmatinskog sabora.

644 Izvj. DS, XXXXII (1909.), 857.
645 Izvj. DS, XLIV (1912.), str. CIX.
646 V. bilj. 628, isto, 123.

3. *Izgradnja prometnica*

Potreba prometne povezanosti između pojedinih mjesta i krajeva u Dalmaciji kao i potreba prometne povezanosti između Dalmacije i njezina kopnenog zaleđa stalno su poticale da se te potrebe zadovolje. Dok je izgradnja kolskih puteva bila stvar općina i pokrajine, izgradnja željezničkih pruga bila je stvar države. Od početka djelovanja Dalmatinskog sabora to je predstavničko tijelo, pored ostalog, nastojalo da Dalmacija ima bolje prometne veze kako između svojih pokrajinskih mjesta i krajeva kao i sa svojim zaleđem. O razvijenosti prometnica ovisio je i ostali privredni napredak pokrajine, naročito u pogledu razvoja trgovine.

U pokrajinskom predračunu za 1863. god. bila je predviđena pomoć za popravak pokrajinskih puteva u iznosu od 9.000 fiorina.[647] Gotovo svake godine ta je pomoć dodjeljivana u većem ili manjem iznosu. Pojedine općine obraćale su se Zemaljskom odboru, tražeći financijsku pomoć za izgradnju puteva. I pojedini zastupnici (i grupe zastupnika) često su u Saboru iznašali prijedloge i zahtjeve da se osiguraju i dodijele financijska sredstva za izgradnju cesta između pojedinih mjesta i krajeva.

Siromašna budžetska sredstva nisu dopuštala Saboru da dodjeljuje pomoć za izgradnju i popravak puteva u većim iznosima. Zbog toga je ta pomoć u usporedbi sa stvarnim potrebama ponajčešće bila veoma malena i dodijeljena prvenstveno kao izraz saborskog razumijevanja prema stvaralačkim radnim inicijativama i izraz saborske podrške tim inicijativama na terenu pokrajine. Tako, npr., u 1870. godini pomoć za izgradnju i popravak puteva iz sredstava pokrajine iznosila je samo 4.578 f. i to: za put Hvar—Starigrad 500 f., za put Omiš—Zadvarje 200 f., za put »Malaska« kod Trogira 500 f., za put od Kambelovca prema Dalmatinskoj zagori 200 f., za put Zadar——Biograd 100 f. i za put Cavtat—Mrcine 3.078 fiorina.[648] U saborskoj adresi 1870. god. isticana je potreba izgradnje puteva koji bi povezivali Dalmaciju s njezinim zaleđem (banskom Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom, Crnom Gorom), kao i potreba izgradnje željezničke pruge »koja bi spojila Kraljevinu Dalmaciju sa željezničkom mrežom evropejskom«.[649] Pritisci iz Dalmacije da se priđe izgradnji željezničke pruge u Dalmaciji doveli su napokon do odluke Carevinskog vijeća (izražene posebnim zakonom 1873.) da se gradi ta pruga na relaciji Split—Šibenik—Siverić (1888.). Uskotračna željeznička pruga Sarajevo—Mostar—Gabela produžena je i prema Metkoviću (1885.). Ta je pruga, prvenstveno zbog austro-ugarskih strateških razloga,

[647] Izvj. DS, II (1863.), 85.
[648] Izvj. DS, X (1870.), str. IX.
[649] Isto, 67.

produžena od Gabele do Uskoplja i od Uskoplja dalje u dva kraka: prema Zelenici i prema Dubrovniku (1901.). Godine 1903. predana je prometu i uskotračna željeznička pruga Split—Sinj.

Nastojanja saborskih zastupnika, a jednako tako i nastojanja dalmatinskih zastupnika u Carevinskom vijeću, da se dalmatinska željeznica Split—Šibenik—Knin produži unskom dolinom kroz Bosnu i spoji kod Novoga s austro-ugarskom željezničkom mrežom, nisu polučila uspjeh sve do sloma Monarhije. Ta su nastojanja u Saboru bila predmet mnogih pojedinačnih zastupničkih govora, mnogih grupnih zastupničkih upita, upućenih pokrajinskoj i središnjoj vladi, kao i predmetom nekoliko saborskih zahtjeva, za koje su se jednoglasno izjasnili svi saborski zastupnici bez obzira na stranačko-političke razlike koje su ih u drugim pitanjima podvajale.

O potrebi i prešnosti spoja dalmatinske željeznice s austro-ugarskom željezničkom mrežom govorili su, npr., na saborskoj sjednici 5. rujna 1881. zastupnik Miho Klaić,[650] na saborskoj sjednici 1. srpnja 1884. zastupnik Bakotić,[651] na saborskoj sjednici 22. veljače 1899. zastupnik Gajo Bulat,[652] i dr. Sabor je i 1884. dao nalog Zemaljskom odboru da se taj odbor i dalje zauzima oko realizacije spoja dalmatinske željeznice s austro-ugarskom željezničkom mrežom.[653] Zemaljski odbor je upozoravao i molio nadležne faktore da pomognu ostvarenje te potrebe. On je i 1899. zamolio namjesnika da se zauzme oko pospješenja izgradnje pruge Knin—Karlovac, na koju bi se nadovezao i planirani ogranak pruge Oćestovo—Zadar, a isto tako da bi se i uskotračna pruga u izgradnji na relaciji Split—Aržano što prije spojila s bosanskom željezničkom mrežom.[654] Zemaljski odbor je 1901. molio namjesnika da se zauzme za izgradnju željezničke pruge Knin—Bosanski Novi, dokazujući da bi ta pruga »najdirektnije i najkraće spojila Dalmaciju sa središtem države« i da bi, pored ostalih koristi, oživjela i »saobraćaj stranaca«.[655] Kako je vrijeme prolazilo, a željezničke pruge koje bi povezivale Dalmaciju s njezinim neposrednim zaleđem, i dalje s ostalim zemljama Monarhije, nisu se gradile (ni ona širokotračna od Knina prema Bosanskom Novom ili od Knina prema Karlovcu, ni ona uskotračna od Dugopolja prema Aržanu i od Aržana prema Bugojnu), Dalmatinski je sabor na svojoj sjednici 29. siječnja 1910. oštro izrazio svoje negodovanje prema vladi, koja je zanemarila pitanje izgradnje tih pruga, i dao nalog Zemaljskom odboru da se, sa svrhom postizanja konačnog rješenja tog pitanja, obrati iscrpnom peticijom svim zastupnicima i u zastupničkoj i gospodskoj kući Carevinskog vijeća, svim članovima središnje vlade i svim članovima državnog željezničkog vijeća.

[650] Izvj. DS, XVIII (1881.), 101.
[651] Izvj. DS, XX (1884.), 78.
[652] Izvj. DS, XXXIV (1899.), 241.
[653] V. bilj. 651, isto, 314.
[654] V. bilj. 652, isto, str. XXVI.
[655] Izvj. DS, XXXVII (1902.), str. XXIII—XXIV.

Istu peticiju — prema tom nalogu — Zemaljski odbor je trebao poslati i svim općinama i trgovačko-obrtničkim komorama u Dalmaciji s pozivom da tu peticiju usvoje i pošalju središnjoj vladi preko Namjesništva u Zadru.[656] Izgradnji navedenih željezničkih pruga naročito se protivila ugarska vlada, koja nije bila odviše zainteresirana za spoj translajtanijskog dijela Monarhije s dalmatinskim lukama. Ugarska je imala bliži i zato pogodniji izlaz na more preko Rijeke, pa je i favorizirala razvoj riječke luke. To što je za Ugarsku bila Rijeka, to je za Austriju bio Trst. Austrija je favorizirala tršćansku luku. Pored tog razloga, koji je onemogućavao željeznički spoj Dalmacije s austro-ugarskom željezničkom mrežom, postojao je i politički razlog: izoliranost Dalmacije odgovarala je i Austriji i Ugarskoj.

Umnažanje cestovnih prometnica u Dalmaciji bila je i nadalje briga općina i Dalmatinskog sabora, odnosno njegova izvršnog organa — Zemaljskog odbora. Na saborskoj sjednici 25. studenog 1872. raspravljalo se i o prijedlogu pokrajinskog zakona o putevima. Prema tom zakonu postojale su tri vrste puteva: seoski, općinski i predjelni putevi. O izgradnji i održavanju seoskih puteva vodila su brigu dotična sela. Ti su putevi trebali biti tako građeni da se zaprežna kola mogu »po njima voziti« ili »po kojima može se projahati«. Općinski putevi su morali biti »široki 12 bečkih stopa« i uvijek osposobljeni da njima mogu prolaziti zaprežna kola. O izgradnji i održavanju tih puteva vodile su brigu dotične općine s tim što su u tu svrhu mogle tražiti i pomoć od Zemaljskog odbora. Predjelni putevi trebalo je da budu »široki najmanje 15 i najviše 18 bečkih stopa«. O izgradnji i održavanju predjelnih puteva vodio je brigu Zemaljski odbor.[657] Taj zakon je bio i prihvaćen te se u duhu njegovih odredaba otada i postupalo.

Sabor je 1884. dao nalog Zemaljskom odboru da se zauzme za gradnju puteva (prvenstveno kroz Poljica) i za gradnju mostova (prvenstveno preko Rijeke Dubrovačke).[658] U 1886. god. Zemaljski odbor je dao pomoć za gradnju općinskih puteva u iznosu od 3.650 f. Najveći radovi za izgradnju tih puteva u toj godini vršeni su u općini Skradin. Najveći popravci općinskih puteva u 1886. izvršeni su na cestama Karin—Benkovac—Pakoštane.[659] Najveći radovi u izgradnji općinskih puteva u 1887. izvršeni su na izgradnji ceste Vodice—Bribirske Mostine. Zemaljski odbor je izvijestio Sabor da ni u toj godini nije uspio osigurati potrebna financijska sredstva za izgradnju mostova preko Rijeke Dubrovačke i preko Cetine kraj Omiša. Naveo je da je neophodno što prije izgraditi i ceste Makarska—Zadvarje,

[656] Izvj. DS, XXXXI (II, 1910.), 250 i 251.
[657] Izvj. DS, XI (1872.), 101—103.
[658] V. bilj. 651, isto, 315.
[659] Izvj. DS, XXII (1886.), str. III i IV.

Herceg Novi—Verige i Topolje—Kijevo.[660] Od 1893. do 1900. god. utrošeno je 2,400.000 kruna za izgradnju puteva Risan—Ledenica, Lepetane—Markov Rt, Omiš—Zadvarje, Šestanovac—Lovreć, zatim za put oko Dubrovnika i za most kraj Omiša. Prema mišljenju namjesnika Davida, trebalo je još utrošiti oko 3,600.000 kruna da bi se u Dalmaciji postigla izgradnja »potpune mreže državnih puteva«.[661] Dužina predjelnih puteva u Dalmaciji iznosila je u 1910. godini 280 kilometara.[662]

Uza sve napore, koje su činila sela, općine i Zemaljski odbor cestovna mreža u Dalmaciji nije zadovoljavala. Održavanje postojećih puteva zadavalo je veliku brigu, a još veću potrebu za izgradnjom novih i boljih puteva. O tome se često govorilo i na sjednicama Dalmatinskog sabora.

4. *Agrarni problemi i odnosi*

Više od 80% dalmatinskog stanovništva i pod austrijskom vlašću živjelo je od bavljenja poljoprivredom. Razumije se stoga što se i Dalmatinski sabor, kao predstavničko tijelo jedne tako izrazito agrarne pokrajine, morao veoma mnogo baviti i postojećim agrarnim problemima i odnosima.

Ti su problemi bili dosta brojni. Močvarni predjeli, npr., bili su ne samo mrtvi kapitali nego i rasadišta zaraznih bolesti. Da bi se oživjeli ti kapitali i uništila ta kliconosna rasadišta, trebalo je prići isušivanju močvarnih terena i reguliranju riječnih tokova. I poljoprivredno prosvjećivanje nametalo se kao nužnost. Bolja proizvodnja vina, ulja, meda i mliječnih prerađevina, uzgoj novih biljnih kultura i zaštita bilja od biljnih bolesti zahtijevali su više stručnog znanja. Zaštita šuma i pošumljavanje također su se nametali kao potreba. Postojanje neobrađenih a obradivih općinskih zemljišta i zahtjevi da se ta zemljišta podijele i obrade učinili su i to pitanje predmetom saborskog razmatranja i odlučivanja. Korištenje općinskih pašnjaka i šuma također je bilo pitanje za rješavanje. Potreba zaštite domaćih poljoprivrednih proizvoda (naročito vina i ulja) na austro-ugarskim tržištima pred konkurencijom isto takvih inostranih poljoprivrednih proizvoda tražila je i od Sabora odgovarajuće stavove. Prirodne nepogode (poplava, grad, suša), koje su u ponekom kraju ostavljale teške posljedice, također su iziskivale odgovarajuće stavove Sabora kojima bi se uznastojalo ublažiti te posljedice. Zaduživanje mnogobrojnih seljaka kod raznih zajmodavaca uz visoke kamate (zbog isplate poreza, zbog troškova liječenja, zbog nabavke raznih potrepština za život i rad) dovodilo ih je u veoma težak položaj. Sabor nije mogao ostati ravnodušan ni prema tom pitanju.

[660] Izvj. DS, XXIII (1887.), str. XI.
[661] Izvj. DS, XXXV (1900.), 248.
[662] V. bilj. 656, isto, str. CXIV.

Naročito teški problemi bili su vezani za odnose između onih koji su zemlju posjedovali i onih koji su zemlju obrađivali. Velik broj dalmatinskih poljoprivrednika nalazio se u kmetskom ili kolonatskom odnosu prema vlasnicima zemlje.

Odmah treba istaći, što se tiče agrarnih problema, da je Sabor mnogo nastojao da doprinese njihovu rješavanju. Mogućnosti Sabora u rješavanju nekih problema, kojih je rješavanje izazivalo veća financijska sredstva, bile su međutim ograničene, jer su financijska sredstva pokrajine kojima je Sabor mogao raspolagati bila nedovoljna za pokriće svih važnih potreba.

Što se tiče odnosâ između vlasnika zemlje (veleposjednika) i onih koji su tu zemlju obrađivali (kmetovi i koloni), u to pitanje Sabor je nerado ulazio, a pogotovo nije želio donositi odluke koje bi mijenjale te odnose ili poticale na mijenjanje tih odnosa. Više je razloga koji objašnjavaju takav saborski stav. U prvom redu valja imati na umu da su saborski zastupnici po svojoj socijalnoj pripadnosti bili u stvari predstavnici građanstva i veleposjednika. Dalmatinsko građanstvo, više vezano za činovničke službe, slobodne profesije, pomorstvo i trgovačke poslove nego za proizvodne oblike (na području organiziranja industrije ili rudarstva), nije bilo u većoj mjeri zainteresirano za radnu snagu sa sela, pa ga se nije vidnije ni ticalo to što su mnogi seljaci bili vezani za zemlju i zemljišne vlasnike. S druge pak strane narodnjačko građanstvo nije željelo da pokreće pitanje ukidanja kmetstva i polukmetstva da se time ne zamjeri veleposjednicima (osobito plemićima, koji su se uglavnom nalazili u redovima Narodne stranke). Plemići su, dakako, štiteći ostatke feudalizma, štitjeli svoje klasne interese. Ni crkva nije bila za to da se dira u postojeće zemljišno-vlasničke odnose, jer bi mijenjanje tih odnosa u korist onih koji zemlju obrađuju dovelo i do njezina zemljišnog razvlašćenja. Zbog takvih stavova seljaštvo je, osobito ono u kmetskom i kolonatskom položaju, bilo veoma nezadovoljno. Autonomaši su tim nezadovoljstvom više puta pokušavali manipulirati za vrijeme saborskih izbora i to naročito u dubrovačkom kraju.

Problemom isušenja močvarnih predjela bavile su se mnoge saborske rasprave i zaključci. U toku II saborskog zasjedanja (1863.) zastupnik Pavlinović je obrazlagao potrebu isušenja velikih močvarnih ravnica uz donji tok Neretve. Iznio je da bi te ravnice mogle postati žitnica Dalmacije i hraniti oko 100.000 stanovnika. Zbog nezdravih prilika i nemoći da se močvare pretvore u plodna zemljišta tamo je, uz Neretvu, malo i žitelja prema broju koliko bi ih inače trebalo i moglo biti. Tu je, »na kužnoj zemlji« — naglašavao je Pavlinovih — »huda postojbina« tek »nekoliko hiljadah siromašnih i boležljivih stanovnikah«. Isušenje tamošnjih bara — zaključio je on[663] — bilo bi na diku Saboru, a od koristi za cijelu Dalmaciju.

[663] Izvj. DS, II (1863.), 102.

I zastupnik Klaić se zalagao da Zemaljski odbor posreduje kod pokrajinske vlade da ona dodijeli potrebna financijska sredstva i za isušenje Konavoskog polja.[664] U toku saborskog zasjedanja 1866. obrazlagana je i potreba isušenja Kninskog polja. Tada je bilo zaključeno da će se pokrajinskim sredstvima osnovati i uzdržavati jedna zadruga, koja bi se bavila oslobađanjem tog polja od poplava rijeke Krke. Ta je zadruga potom bila osnovana, ali zbog pomanjkanja potrebnih novčanih sredstava rezultati njezina djelovanja malo su se vidjeli. Zbog toga je poslije osam godina zastupnik Monti iz Knina na saborskoj sjednici 26. rujna 1874. kazao: »Tuga me hvata kada pogledam što se je kroz ovo osam godina učinilo, i kada pomislim da mi Dalmatinci nismo kadri kroz osam godina izvesti ono, što bi drugi sretniji narodi mogli kroz osam mjeseci izvesti«.[665]

Na saborskoj sjednici 16. srpnja 1880. zastupnik Kulišić je predlagao Saboru da donese zaključak kojim bi zamolio središnju vladu da dodijeli financijska sredstva za reguliranje rijeke Cetine kako bi se time onemogućile poplave Sinjskog polja.[666] U toku saborskog zasjedanja 1884. zastupnik Klaić je isticao nužnost da se angažiraju sve mogućnosti kako bi se što više uradilo na isušenju močvarnih krajeva pokrajine koliko zbog dobivanja plodnih zemljišta, toliko i radi zaštite zdravlja ljudi.[667] Zemaljski odbor je 1886. izvještavao Sabor da se nalazi u pripremi zakon o reguliranju rijeke Krke, zatim da se razmatraju pitanja uređenja Bokanjačkog blata, Vranskog jezera i rijeke Čikole.[668]

Pomoć od vlade, koja se molila i očekivala, obično je izostajala. Zastupnik Biankini je 1892. kritizirao vladu, koja je — u vezi s tim molbama za pomoć — znala samo »odašiljat komisije i mrčiti hartiju«.[669] Dotad najveća sredstva koja su se mogla smoći za isušenje močvarnih predjela i reguliranje rijeka bila su uložena u reguliranje donjeg toka Neretve. Prema izvještaju Zemaljskog odbora za 1899. god., u toj godini su vršeni radovi na uređenju Krke, Mahnitaša, Čikole, Proslapa, Vedrine, Zrmanje, Velikog potoka, Zvironjaka, Drenovštice, Grđevice, Banićeve i Rudićeve drage, Makoše, Krušević, Mračaja, Konavoskog polja, Buljarice i Solinskog blata.[670] U to vrijeme, a i kasnije, bila je napokon sve osjetnija i pomoć vlade. Državna pomoć za uređenje močvarnih predjela, reguliranje tekućih voda i dobivanje pitke vode iznosila je, npr., 1907. god. više od 1,000.000 kruna.[671] Bila su to značajna sredstva, ali i potrebe su bile velike.

664 Isto, 243.
665 Izvj. DS, XIII (1874.), 111.
666 Izvj. DS, XVII (1880.), 305.
667 Izvj. DS. XX (1884.), 73.
668 Izvj. DS, XXII (1886.), str. V.
669 Izvj. DS, XXVI (1890.), 713.
670 Izvj. DS, XXXIV (1899.), str. CL—CLII.
671 Izvj. DS, XXXXI (1907.), 1002.

Zemaljski odbor je, u težnji da Dalmacija dobije poljoprivredne stručnjake, odašiljao (počev od 1871.) svoje stipendiste na školovanje u poljoprivrednoj školi u Križevcima. Zalaganjem Sabora i Dalmacija je 1887. dobila svoju poljoprivrednu školu (u Gružu). Sabor je još 1885. odlučio da tu školu — preko Pokrajinske poljodjelske zaklade — pomaže sa 1.000 f. godišnje.[672] Zemaljski odbor je davao pripomoć pojedinim zainteresiranim poljoprivrednicima za odlazak na tečaj za bolje pravljenje ulja, koji se održavao u Gružu, kao i pripomoći za odlazak na tečaj za potkivače konja, koji se održavao u Sinju.[673] Vodio je brigu i o radu stalnih poljoprivrednih tečajeva koji su djelovali pri osnovnoj školi u Trogiru i pri građanskoj školi u Šibeniku. Zemaljski odbor je sproveo u djelo i oporuku Lovra Montija, koji je svoje imanje na Glavici kraj Knina ostavio pokrajini s tim da na tom imanju »bude osnovana i uzdržana praktična poljodjelska škola«.[674] Od osnutka poljodjelske škole u Splitu (1907.) učenici te škole imali su na tom Montijevu imanju kraj Knina svoje praktične vježbe iz poljodjelstva, stočarstva, mljekarstva, pčelarstva i voćarstva.

Sabor je bio redovito obavještavan o širenju filoksere, koja je uništavala dalmatinske vinograde. U Saboru su donašane i odluke o mjerama za obnovu vinogradarstva u krajevima u kojima je harala filoksera. Preporučivala se sadnja otpornije amerikanske loze, te je u tu svrhu bilo osnovano i nekoliko njezinih matičnjaka.[675] Nastojalo se da se što više priđe i uzgoju duhana. Za gajenje duhana trebala je i posebna dozvola Ministarstva financija. To je ministarstvo odobravalo u kojim se općinama može uzgajati duhan i u kojoj količini. U 1889. duhan se uzgajao u 17 sela općine Imotski, u 3 sela općine Omiš, u 15 sela općine Vrgorac i u 5 sela općine Opuzen. Duhanom je tada bilo zasađeno ukupno 126 hektara, a njegovim uzgojem bavilo se 2.307 uzgajatelja. Oni su u toj godini prodali 140.008 kg duhana u listu. Za tu količinu bilo im je isplaćeno ukupno 73.985 fiorina.[676] U 1900. god. Ministarstvo je odobrilo da se u Dalmaciji može zasaditi

[672] Izvj. DS, XXI (1885.), 123.

[673] V. bilj. 668, isto, str. XXI.

[674] V. bilj. 670, isto, 257.

[675] Filoksera se postepeno širila. Do 1909. god. bili su zaraženi vinogradi na području kotareva Zadar, Benkovac, Šibenik, Knin, Split i Sinj s ukupnom površinom od 50.048 ha. U to vrijeme postojalo je 5 pokrajinskih matičnjaka (gojilišta) američke loze i to u Arbanasima, Šibeniku, Kninu, Kaštel-Sućurcu i Čibači, 5 općinskih matičnjaka američke loze (u Benkovcu, Trogiru, Splitu, Sinju i Korčuli) i 2 zadružna matičnjaka američke loze (u Jesenicama i Ložišću). U 1907. god. cijene ključica, korenjaka i navrtaka kretale su se ovako: za 3 krune moglo se kupiti 1.000 ključica, za 7 kruna — 1.000 korenjaka, a za 120 kruna — 1.000 navrtaka. U toj (1907.) godini prodano je ukupno 1,465.476 ključica, 277.515 korenjaka i 4.839 navrtaka, a podijeljeno besplatno 1,466.600 ključica, 274.950 korenjaka i 23.867 navrtaka (Izvj. DS, XXXXII, 1909, str. 1245).

[676] V. bilj. 669, isto, str. XXVI.

49,000.000 strukova,[677] a u 1905. godini 75,000.000 strukova duhana.[678] Broj općina i sela, na čijem području se mogao saditi duhan, bio je svake godine povećavan, a isto tako bio je povećavan i broj sadnica duhana.

Zemaljski odbor je redovito izvještavao Sabor i o zaštiti šuma i o pošumljavanju. Nedopuštena sječa šume sprečavala se i kažnjavala. U 1898. bilo je 3.147 nepronađenih krivaca (drvosječa), sa 552 krivca izvršena je nagodba, 7.674 krivca kažnjena ukorom, 7.054 krivca kažnjena su globom, a 1.547 krivaca kažnjeno je zatvorom. U toj godini pošumljeno je 2.582 ha s ukupnim troškom od 18.330 f. Ta financijska sredstva dali su pokrajinska vlada (14.167 f.), Zemaljski odbor (233 f.) i općine (3.930 f.).[679] Pošumljavanje u Dalmaciji, u kojoj su postojale velike kršne goleti, imalo je veliko značenje.

Pitanje položaja kmetova i kolona postavljalo se u Saboru već i za autonomaške saborske većine, ali se uvijek izbjegavalo da se o tome vode dulje rasprave ili da se donose određeni stavovi. I pojedini zastupnički kandidati, obraćajući se svojim biračima uoči saborskih izbora 1864, 1867. i 1870. god. isticali su nužnost rješavanja i problema, koji su tištili kmetove i kolone. Međutim, ti isti zastupnički kandidati nisu se poslije kao zastupnici u Saboru zauzimali za rješavanje tih problema. U Konavlima, npr., gdje je problem kmetstva bio veoma izražen, tamošnji su birani birači u saborskim izborima i 1861. i 1867. glasali za narodnjačke kandidate. Sigurno je da su očekivali da će se njihovi izabranici zalagati i za njihove interese u svakom pogledu. Kako su dubrovački plemići — gospodari tih kmetova u Konavlima — bili narodnjaci, autonomaši su bunili te kmetove protiv njihovih gospodara. Kmetovi su uskraćivali daće, zbog čega je dolazilo i do brojnih parnica.[680] Uoči i za vrijeme saborskih izbora 1870. god. autonomaši su, djelujući na konavoske kmetove, ometali izbor narodnjačkog zastupničkog kandidata u izborništvu vanjskih općina Dubrovnik—Cavtat, jer su isticali »pitanje kmetstva«.[681] Kad su narodnjaci postali saborska većina (od 1870. i dalje), s njihovom političkom prevlašću nije se ništa promijenilo ni mijenjalo u klasnom položaju kmetova i kolona.

Na saborskoj sjednici 24. lipnja 1884. zastupnik Bakotić je nastojao da se kmetovima omogući otkup daća. On nije, kako je obrazlagao, bio za to »da se ikomu njegova vlasnost uzme«, ali je smatrao da kmetovima i kolonima treba dati priliku da mogu otkupiti svoje

[677] Izvj. DS, XXXVII (1902.), str. III.
[678] V. bilj. 671, isto, str. II.
[679] Izvj. DS, XXXV (1900.), str. IX.
[680] Više o tome: Antonio Degl'Ivellio, Saggio d'uno studio storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa, Ragusa 1873. i Stijepo Obad, Politika Narodne i Autonomaške stranke prema agrarnom pitanju u Dalmaciji (1860—1870). Zbornik Dalmacija 1870., Zadar 1972.
[681] Miho Klaić — Rafu Arneriju, Zadar 26. VI 1870. I. Grgić, n. d. (108), 304.

»godišnje daće«. Suprotno tom nastojanju, zastupnik Bulat je upozoravao da bi pokretanje tog pitanja moglo »poremetiti odnošaje među težacim i gospodarim«,[682] te je predložio da se u Saboru o tome dalje ne raspravlja, što je Sabor i uvažio.

Bakotić nije želio, zalažući se za otkup kmetskih daća, da se stvore nemiri između kmetova i zemljovlasnika. On je i istakao da je, po njegovu mišljenju, najbolje kad se kmet i zemljovlasnik »mirno jedan prema drugomu ponašaju«.[683] Međutim, sporovi između kmetova i zemljovlasnika dokazivali su da tog mira nije bilo. I zato se Bakotić zalagao za mogućnost otkupa daća. Bulat je smatrao da bi davanjem te mogućnosti iskrslo »socijalno pitanje, od kojega bolje da stojimo daleko«. Takav stav, kao i Bulat, imao je i Miho Klaić. Klaić je i tom prigodom (kao i dotada na sjednicama Zemaljskog odbora) »glede kmetskih odnošaja« tvrdio »da su ti odnošaji privatne naravi, da je kmetski odnošaj privatno pravo, u koji zakon ne može dirati« i da je, u slučaju spora između kmeta i gospodara, u tom sporu jedino »sudac pozvan da odluči«.[684] Očito, kmetsko pitanje se nije željelo tretirati u Saboru kao društveno pitanje, iako je ono to bilo i iako se kao takvo sve više nametalo.

Prema popisu iz 1902. god. u Dalmaciji je bilo 4.018 kmetova i 31.502 zakupca koji su imali i vlastitu zemlju (težaci), zatim 47.881 posjednik vlastite zemlje i 54 korisnika zemlje koji nisu bili ni zakupci ni vlasnici zemlje, nego su tu zemlju koristili »po nekoj drugoj osnovi«.[685]

Kad je zastupnik Drinković na saborskoj sjednici 22. siječnja 1910. predložio da se izradi zakon u kojem će biti utvrđena načela na osnovi kojih će pokrajinsko zakonodavstvo moći izdati izvršni zakon i naredbe o uređenju težačkog pitanja u Dalmaciji, povela se duga rasprava, u kojoj je sudjelovalo više zastupnika. Obrazlažući svoj prijedlog Drinković je upozoravao da težačko pitanje — kao »ostatak prošlih vremena« — postoji i da je zato »nužno da se riješi«. Vlasnici zemlje, kako je pokazivala tadašnja praksa, mogli su ali nisu morali pristati na otkup te zemlje. Prema Drinkovićevu mišljenju bilo je potrebno, »ako vlasnik ne pristane ili ako traži previše za odkup«,[686] da za takve slučajeve »opstoji jedno povjerenstvo«, koje bi odlučivalo da li se takvog vlasnika »mora prisiliti« na razvlašćenje.

S obzirom na to da je zastupnik Mihaljević isticao da su odnosi između težakâ i gospodarâ »privatno-pravni odnošaji«, a zastupnik Drinković da su to »odnošaji također socijalne prirode«, zastupnik Medini je tražio da se prije svega utvrdi »što su to težački odnošaji«.[687]

682 V. bilj. 667, isto, 55.
683 Isto, 59.
684 Isto, 60.
685 D. Foretić, n. d. (205), 15.
686 Izvj. DS, XXXXII (II, 1910.), 115.
687 Isto, 115.

Zastupnik Milić je dokazivao da je težačko pitanje »eminentno privatno-pravno pitanje, jer involvira vlasnost jedne i druge stranke«. Tvrdio je da taj problem »nije socijalne naravi«, jer da ni »vlasnost nije socijalno pitanje«. Po Milićevu mišljenju postojeći težački problem jedino treba rješavati otkupom. Milić je naveo da se »skoro polovica Dalmacije odkupila od gospodara bez potrebe ikakvog zakona«.[688] Nezadovoljan Milićevim objašnjenjem, Medini je ukazivao da zavisni seljak nije pitao od gospodara »zemlju u najam«, nego da su se njihovi »odnošaji razvili povijesno«. Pitanje tih odnosa nije »privatna stvar« ni kmeta ni vlasnika zemlje, nego je to, naglašavao je Medini, »jedno socijalno pitanje«, kao što je i »radničko pitanje«. Ukazujući na težak život kmetova i kolona on je isticao da oni »od države« i »od društva imadu prava tražiti da se njihovo stanje popravi«, i da je dužnost i države i pokrajine da im pritekne »u pomoć«.[689]

Zastupnik Drinković je, nadopunjujući svoje prethodno izlaganje i polemizirajući s Milićem, kazao da je težačko pitanje u Dalmaciji »eminentno socijalne naravi«, što i »povijest dokazuje«. To što su se mnogi težaci već otkupili dokaz je da su »gospodari tijekom vremena bili prisiljeni pred silom težaka malo po malo popuštati«. Kako otkup nije još ni tada bio pod ničijom kontrolom, kmet (ili kolon) je i nadalje prisiljen »platiti gospodaru koliko od njega zahtjeva«. Drinković je u vezi s tim naglasio da je upravo i cilj njegova prijedloga da se spriječi ta samovolja zemljovlasnika i da se kmetu (ili kolonu) omogući »kadgod hoće, i kad ima sredstava za to na raspoloženju, da odkupi zemlju«. Jer, kad bi kmet (ili kolon) postao gospodar zemlje, radio bi »bolje, lakše i uspješnije«. Zalažući se za rješenje težačkog pitanja u duhu svog prijedloga, Drinković je upozoravao: »Ovo je zahtjev koga ako mi ne ispunimo ispunit će drugi (u Saboru — I. P.) koji dođu poslije nas; ako ga mi ne ispunimo milom, kako ja predlažem, ispunit će ga drugi silom«.[690] Samo u Splitu bilo je u to vrijeme gotovo 700 parnica između težaka i vlasnika zemlje.

Sabor nije usvojio Drinkovićev prijedlog. Ali, preko pitanja pokrenutog tim prijedlogom nije mogao olako ni prijeći. Zbog toga je to pitanje ustupio svom Upravno-gospodarstvenom odboru.[691] Odbor je imao zadatak da taj problem prouči i da o zauzetim stavovima izvijesti Sabor. Za izvršenje tog zadatka nije mu bio određen rok. Da se saborska većina željela zauzeti za rješenje težačkog pitanja, rok za izvršenje tog odborskog zadatka sigurno ne bi izostao.

Mnogobrojne životne teškoće seoskog stanovništva (prenapučenost u nekim selima, siromaštvo, izloženost bolestima, nemogućnost dolaska do novca za razne egzistencijske potrebe, klasna potlačenost

[688] Isto, 119.
[689] Isto, 122.
[690] Isto, 126.
[691] Isto, 127.

i politička obespravljenost) činile su ga veoma nezadovoljnim. Kad su se počele otvarati šire mogućnosti za pronalaženje rada i zarade u dalekim prekooceanskim zemljama mnogi su mladi poljoprivrednici iz Dalmacije krenuli u te zemlje. To iseljavanje naročito su poticale teške posljedice »vinske klauzule« krajem 19. i početkom 20. st. O tim posljedicama i iseljavanju mnogo su i s ogorčnjem raspravljali i saborski zastupnici. U njihovoj kritici vladajućeg austrijskog režima bio je i to snažan argument.

5. *Razvojne teškoće obrta i trgovine*

Praćenjem stanja i podsticanjem razvoja obrta i trgovine u Dalmaciji bavile su se i trgovačko-obrtničke komore: jedna sa sjedištem u Zadru — za zadarsko okružje, jedna sa sjedištem u Splitu — za splitsko okružje i jedna sa sjedištem u Dubrovniku — za dubrovačko i kotorsko okružje. Te su komore imale i po jednog svog zastupnika u Dalmatinskom saboru.

Stanje i razvoj obrta i trgovine najuže su bili povezani s općim prilikama u Dalmaciji. Zaostala, izolirana i potlačena Dalmacija nije imala dovoljno razvijene ni te djelatnosti. Njihovu razvoju suprotstavljale su se mnoge teškoće kao npr.: slaba mreža prometnica između većih centara i njihove seoske okoline, a pogotovo između pojedinih sela; niska kupovna moć seoskog stanovništva i gradskog puka; male mogućnosti investicionih ulaganja; neprikladna poreska opterećenja; nepotpunost stručne osposobljenosti i pomanjkanje institucija za moderniji odgoj i izobrazbu obrtničkog i trgovačkog podmlatka. Slabe su i nedovoljne bile i prometnice koje su povezivale sa zaleđem (s banskom Hrvatskom, Bosnom, Hercegovinom i Crnom Gorom). Dalmatinska širokotračna željeznička pruga na relaciji Split (Šibenik)—Knin do sloma Monarhije nije se nastavila dalje od Knina. Bila je to torzo-željeznica ili, kako ju je zastupnik Klaić u Saboru nazivao, »krnj-željeznica«.[692] Ona je, predana prometu, koji na toj relaciji nije mogao biti rentabilan, imala svake godine deficit u iznosu od oko 80.000 fiorina.[693]

Trgovina s inozemstvom bila je uvjetovana i državnim ugovorima između Habsburške Monarhije i drugih zemalja. Neki su takvi trgovinski ugovori bili nepovoljni za Dalmaciju. Dalmatinsko je pomorstvo također imalo svoje razvojne probleme, pogotovo u razdoblju iščezavanja jedrenjakâ duge plovidbe i uvođenja parobroda.[694] O stanju i razvojnim teškoćama obrta i trgovine u ovoj pokrajini izvještavan je redovito i Dalmatinski sabor, koji je o tim pitanjima često i raspravljao.

[692] Izvj. DS, XX (1884.), 82.
[693] D. Foretić, n. d. (205), 28.
[694] Šime Peričić, Dalmatinski sabor prema pomorstvu pokrajine (1862—1912.). Pomorski zbornik, knj. 8., Zadar 1970, 739.

Nerazvijenost privrednih djelatnosti u Dalmaciji (izvan poljodjelstva) najbolje ilustrira pokazatelj iz 1880. godine: u toj godini je u zanatstvu, industriji i rudarstvu bilo zaposleno (ili je živjelo od prihoda iz tog zaposlenja) — 4,81% stanovništva, a od zaposlenja u trgovini, saobraćaju i bankarstvu živjelo je 3,77% stanovništva, ili sveukupno 8,58% stanovništva. Nasuprot toj malobrojnosti, koja je bila izraz privredne nerazvijenosti, u Dalmaciji je bilo mnogo režimskih činovnika i vojnih lica. Činovnici, vojna lica i pripadnici slobodnih zanimanja (sa članovima njihovih obitelji) sačinjavali su 8,71% stanovništva.[695] Dakle, njih je bilo više nego naprijed navedenih.

Sabor je nastojao da se u Dalmaciji unaprijede obrt i industrija, tražeći u tu svrhu pomoć i od vlade, što je vidljivo i u saborskoj adresi iz 1870. godine.[696] Zemaljski odbor je davao i stipendije za izobrazbu obrtničkog podmlatka. Tako npr. 1884. poslao je 2 mladića iz Kostanja i Zagvozda u Beč da se pri tamošnjem tehnološkom muzeju »uče drvodjelstvu«.[697] Godine 1887. upućen je jedan mladić iz Korčule u obrtničku školu u Trst. Jedan mladić iz Golubića bio je poslan u Beč da izuči pletenje košara pri tehnološkom muzeju u Beču. Taj je mladić, pošto se izučen vratio u Dalmaciju, održao pletarski tečaj (1887.) u svom selu, koji je pohađalo 12 mladića. Zemaljski odbor mu je 1888. dao financijsku pomoć za organizaciju isto takvog tečaja i u Sinju.[698] U Saboru je 1901. raspravljano o ustanovljenju rudarskog tečaja u Drnišu,[699] a 1903. o ustanovljenju kamenarskog tečaja u Selcima na Braču.[700] Zemaljski odbor je poticao Pokrajinsko školsko vijeće da se zauzme da postojeće građanske škole svojim stručnim usmjerenjima što bolje doprinose osposobljavanju obrtničkog i trgovačkog podmlatka i da se pri tim školama osnivaju stalni ili povremeni stručni tečajevi. Krajem 19. st. počele su se u Dalmaciji osnivati i zasebne obrtničke, a početkom 20. st. i zasebne trgovačke škole. Iz Sabora su stalno dolazili poticaji za otvaranje tih škola. Ti poticaji bili su usmjereni i prema općinama i prema vladi. Od općina su se zahtijevala konkretna zalaganja, a od vlade — sudjelovanje u financiranju.

U saborskoj adresi 1870. god. traženo je od vlade da pomogne parobrodarstvo u Dalmaciji kako bi mu »bila zajamčena plodonosna budućnost«.[701] Sabor je 1873. predlagao vladi da se novosagrađeni brodovi oslobode »obrtarine i prihodarine«, ali Ministarstvo trgovine nije uvažilo taj prijedlog.[702] Na svojoj sjednici 12. srpnja 1880. Sabor

[695] V. bilj. 693, isto, 14.
[696] Izvj. DS, X (1870.), 67.
[697] Izvj. DS, XXII (1886.), str. XIX.
[698] Izvj. DS, XXIV (1888.), str. III.
[699] Izvj. DS, XXXVI (1900.), 501.
[700] Izvj. DS, XXXVIII (1903.), 521.
[701] V. bilj. 695, isto, 67.
[702] Izvj. DS, XII (1873.), str. XXIII.

se ponovno založio za olakšice u interesu dalmatinskog brodarstva, tražeći od vlade da se smanje poreske obaveze Dubrovačkog i Pelješkog pomorskog društva, da se ne naplaćuje »dohodarina i obrtarina za sedam godina parobrodim sagrađenim na domaćim škarim, a za pet godina parobrodim sagrađenim u inozemstvu« i da se oslobode plaćanja »dohodarine i obrtarine za pet godina novi brodovi na jedro sagrađeni na domaćim škarim«.[703] Važnost pomorstva u privrednom životu pokrajine poticala je Sabor da o problematici te grane privrede često raspravlja i zauzima odgovarajuće stavove.

Potrebno je istaći da se u Saboru dosta raspravljalo i o ribarstvu i o trgovini ribom. Grupa saborskih zastupnika na saborskoj sjednici 12. prosinca 1866. tražila je od vlade da Čozotima i ostalim talijanskim ribarima zabrani ribarenje uzduž dalmatinske obale, jer oni svojim dubinskim mrežama čupaju travu kojom se riba hrani, a i »rasplođivanje ribe upropašćuju«. Svoje pravo ribarenja uz dalmatinsku obalu ti su strani ribari temeljili na austrijsko-sardinijskom trgovinskom ugovoru od 18. X 1861, kojem je čl. 8. potvrđen i u mirovnom ugovoru između Austrijske carevine i Kraljevine Italije od 4. X 1866. god.[704] O problemima koji su se javljali u ribarskoj djelatnosti raspravljao je i Zemaljski odbor. On je 1873. između ostalog rješavao i žalbu vlasnikâ šabaka koji su se žalili na loš način ribarenja vojga i migavica u vodama ispred Stona, Trpnja i Dubrovnika.[705] Pravo ribarenja talijanskih ribara uz dalmatinsku obalu naročito je ozlojeđivalo dalmatinske ribare. To nezadovoljstvo poticalo je i saborske zastupnike da reagiraju protiv povlastica koje su dodjeljivane tim strancima. I u izvještaju saborskog Gospodarskog odbora, podnesenom na saborskoj sjednici 12. srpnja 1880. god., bilo je naglašeno da je i novi trgovinski ugovor između Italije i Austro-Ugarske od 27. XII 1878. mimoišao interese Dalmacije. Odbor je predložio da se zahtijeva od vlade da naredi strogu kontrolu kako Čozoti ne bi ribarili uz samu obalu nego »na milju daleko od kraja«, i da vlada zabrani ribarenje koćama u priobalju, a isto tako da zabrani i lovljenje ribljeg mlađa.[706]

Uoči obnove trgovinskog ugovora između Austro-Ugarske i Italije (1887.) Ministarstvo trgovine iz Beča obratilo se i dalmatinskim trgovačko-obrtničkim komorama da iznesu svoja stajališta. Svoja stajališta iznio je i Zemaljski odbor.[707] On je smatrao da je konjunkturni period u izvozu dalmatinskih vina u Francusku pri kraju[708] i da će potom dalmatinskim vinima preostati uglavnom austro-ugarsko tržište.

[703] Izvj. DS, XVII (1880.), 239.
[704] Izvj. DS, VI (1866.), 143.
[705] V. bilj. 702, isto, str. XXI.
[706] V. bilj. 703, isto, 245.
[707] Izvj. DS, XXIII (1887.), str. II i III.
[708] Vinorodna Francuska bila je pogođena pojavom filoksere, koja je uništavala njezine vinograde. Smanjivanje proizvodnje vina u toj zemlji stvorilo je u njoj tržišta i za strana vina. Od 1874. do 1885. god. izvozilo se iz

S obzirom na to da je vinogradarstvo u Italiji doživjelo nagao razvoj i da se u njoj tada proizvodilo više od 30,000.000 hl vina, Zemaljski odbor je tom prilikom upozoravao da treba sačuvati austro-ugarska vinska tržišta za domaća vina i onemogućiti konkurenciju talijanskih vina, te je u tu svrhu predlagao da se povisi carina za uvozna vina, a isto tako i za uvozno ulje. Predlagao je da se snizi carina za izvoz suhog mesa i ukine carina za izvoz salamure (potrebne za slanu ribu), zatim da se ukine uzajamno slobodno brodarenje, jer je to brodarenje išlo na štetu razvitka slabije razvijenog dalmatinskog brodarstva. Što se tiče prava koje su Ćozoti imali za ribarenje i uz dalmatinsku obalu, Zemaljski odbor je predlagao, ako im se to pravo produži, da i oni, kad ulovljenu ribu prodavaju na dalmatinskim tržnicama, »budu podvrženi obrtarini«, kao što su plaćanju obrtarine bili podvrgnuti i dalmatinski ribari.

Politički obziri i Austro-Ugarske i Njemačke prema Italiji kao svom (iako nepouzdanom) savezniku navodili su ih na popustljivost i pri sklapanju trgovinskih ugovora s njom. Bilo je to vidljivo i tada — 1887, a još više 1891. god. Trgovački i brodarski ugovor između Austro-Ugarske i Italije, sklopljen 6. prosinca 1891. u Rimu, stupio je na snagu 1. veljače 1892. s važnošću do 31. prosinca 1903. god., dakle — 12 godina! Taj je ugovor za Dalmaciju bio veoma nepovoljan, jer je ugrožavao interese ne samo dalmatinskih brodovlasnika i ribara nego naročito i interese dalmatinskih poljoprivrednika. U taj ugovor bila je, između ostalog, unesena i klauzula o vinu, kojom se predviđala mogućnost primjene posebne povlastice za uvoz talijanskih vina na austro-ugarska tržišta uz nisku carinu od 3 f. i 20 novč. po hektolitru.

O nepovoljnostima tog trgovinskog ugovora za Dalmaciju raspravljalo se i u Dalmatinskom saboru. Na saborskoj sjednici 10. ožujka 1892. Gajo Bulat podnio je prijedlog, koji su, pored njega, potpisali još 13 zastupnika, da se izabere odbor od 7 lica sa zadatkom da izradi zaključke o mjerama koje bi središnja vlada trebala poduzeti da se, koliko je moguće, umanje štete nanesene tim trgovinskim i brodarskim ugovorom.[709] Obrazlažući taj prijedlog, Bulat je podsjetio da je i prije, a pogotovo neposredno poslije sklapanja tog ugovora bilo protestnih reagiranja u Dalmaciji »radi ribarenja, plovidbe i vina«. Najviše prigovora izazivala je klauzula o vinu. Branitelji trgovinskog i brodarskog ugovora u Beču uvjeravali su da Italija neće iskoristiti mogućnosti koje joj daje ta klauzula. »Ja i moji drugovi, naprotiv — naglasio je Bulat — tvrdili smo da će se Italija prije ili kašnje poslužiti tom polakšicom«. Bulat je ovom prilikom nadodao da on vjeruje da će Italija već skorih dana tražiti da se primijeni

Dalmacije u Francusku između 600.000 i 700.000 hl vina godišnje (Stanko Ožanić, Poljoprivreda. Dalmacija. Spomen-knjiga izdana o kongresu Udruženja jugoslavenskih inženjera i arhitekata god. 1923, Split 1923, 128).

[709] Izvj. DS, XXVII (1892.), 446.

klauzula o vinu, te je upozorio: »To će biti smrtni udarac za naš prvi proizvod, od koga žive preko polovica cielog dalmatinskog pučanstva«.[710] U odbor sedmorice izabrani su na toj sjednici: Gajo Bulat, Ivan Vranković, Petar Tartaglia, **Ivan Machiedo, Josip Kulišić,** Nikola Trigari i Mate Šarić.[711] Sve političke stranke imale su, dakle, svoje predstavnike u tom odboru.

Odbor je potom održao više radnih sastanaka i na saborskoj sjednici 1. travnja 1892. podnio je svoj prijedlog zaključaka. Odmah u uvodnom dijelu tih zaključaka istaknuto je da Trgovinski i brodarski ugovor između Austro-Ugarske i Italije, sklopljen 6. prosinca 1891, »prouzrokuje Dalmaciji velike štete«. U odnosu prema *carini za vino* odbor je predlagao. 1. da se promijeni klauzula u trgovinskom ugovoru »na način da bude uvedena stalna konvencionalna carina za uvoz vina iz Italije u Austro-Ugarsku Monarhiju i obratno u takvoj mjeri da bude štićena austro-ugarska produkcija vinâ od ubitačne utakmice«; 2. ako talijanska vlada ne pristane »za stalnu zamjenitu carinu«, neka barem 6 mjeseci prije najavi kad će se početi služiti klauzulom; 3. da se središnja vlada »pri tumačenju trgovačkog ugovora drži onoga smisla koji što manje može škoditi unutarnjoj produkciji«; 4. da ta vlada nastoji kod Njemačke »da bude olakoćen uvoz dalmatinskih vina, kao vina za rezanje, uz carinu od 10 maraka«; 5. da u daljim pregovorima, osobito s francuskom vladom, »budu potražene polakšice za izvoz austro-ugarskih vina«; 6. da se poduzmu »sve preventivne mjere« da se spriječi »uvoz inozemnih vina, kao da bi bila ovozemska, u našu carevinu, ili izvoz inozemnih vina pod imenom austro-ugarskih vina u inozemstvo«, te da se bečka vlada, u vezi s tim, dogovori s ugarskom vladom o nadzoru u lukama; 7. da vlada »uloži sva moguća sredstva« da »bude poboljšana priprava i način uzdržavanja vina u Dalmaciji i da što prije u tu svrhu zavede jednu enolgičnu postaju i sistematizira priličan broj putujućih učitelja vinarstva«; 8. da vlada »uloži svoj upliv« da »bude olakoćeno u Dalmaciji ustanovljenje poduzeća za poboljšice i izvoz dalmatinskih vina«; 9. da se austro-ugarska vojska, mornarica i željezničko ugostiteljstvo služe »ovozemnim vinom«; 10. da parobrodarska društva, subvencionirana od države, dadu osim redovnih i izvanredne parobrode za izvoz vina, màsta i grožđa iz dalmatinskih luka »kroz mjesece listopad, studeni, prosinac, siječanj i veljaču svake godine«; 11. nužno je »da se omogući izravan izvoz dalmatinskih vina«, te da se pospiješi spoj Dalmacije sa željezničkom mrežom Bosne i Austro-Ugarske; 12. da se snizi vozarina dalmatinskog vina željeznicom »što je više moguće«; 13. da za rakiju, proizvedenu iz dropa i vina, budu dozvoljene »sve moguće polakšice«; 14. da se dozvoli sadnja duhana svim općinama »koje bi to pitale«.[712] Ovo posljednje bilo je

[710] Isto, 447.
[711] Isto, 455.
[712] Isto, 781 i 782.

važno da bi inače siromašno dalmatinsko poljoprivredno stanovništvo imalo i druge moguće izvore prihoda.

U tom prijedlogu zaključaka u odnosu na *ribarstvo* odbor je predlagao: da bečka vlada odredi da se strogo vrše sve postojeće odredbe o zaštiti domaćeg ribarstva; da ta vlada snizi cijenu soli za soljenje ribe, te da se izmijeni zakon od 7. VI 1868. i da tom izmjenom vlada bude ovlaštena da može sniziti cijenu soli za ribare do »skrajnje moguće mjere«; da »svi dalmatinski ribari budu oprošteni od obrtarine« i da u novom zakonu o uređenju tog poreza »ne budu podvrženi porezu vlasnici tratâ i vojgâ, a ako bi ipak bili podvrgnuti da im »bude dozvoljena koja polakšica«; da se, prigodom sklapanja trgovinskog ugovora s kraljevinom Grčkom, smanji carina na polovicu od postojeće »za uvoz ovozemske posoljene ribe« u tu zemlju. U odnosu na *pomorstvo,* odbor je predlagao: da bečka vlada podupre »pretvaranje malog brodarstva na jedro u ono na paru« i da pomogne »sva nova parobrodarska poduzeća za obalno brodarenje«, kako je i do tada podupirala »slična poduzeća«; da se oslobode »od svakog poreza domaće trabakule« ili da plaćaju najniži porez; da se vlada založi da budu snižene lučke i konzularne odredbine; da vlada uvede »građevne nagrade za nove parobrode, bez obzira da li su »sagrađeni u državi ili vani«.[713]

Svi su ti prijedlozi izrastali iz želje da se zaštite domaći interesi. Ali, želje potlačenih podanika Austro-Ugarske bile su jedno, a politika vladajućih vrhova Austro-Ugarske najčešće — drugo. To je izrazio i zastupnik Juraj Biankini, koji je kazao da će glasati za prijedlog zaključaka Odbora sedmorice, ali da nije uvjeren da će se tim zaključcima išta postići, jer: »Vlada koja nije imala nikakva obzira, pak nas je pri sklapanju ugovora žrtvovala u našim najbitnijim interesima mučno je da se gane na ove naše prošnje«.[714] Sabor je u cijelosti izglasao navedene prijedloge Odbora sedmorice kao svoje zaključke[715] i oni su bili upućeni vladi u Beč. Time su zastupnici izvršili svoju dužnost iako su — poznavajući politiku bečke vlade — manje-više svi bili uvjereni da ti zaključci neće polučiti značajniji uspjeh.

U kolovozu 1892. »vinska klauzula« se počela primjenjivati. Talijani su već do kraja te godine uvezli 473.415 hl vina u Austro-Ugarsku.[716] Uvoz talijanskih vina i njihova snažna konkurencija na austro-ugarskom tržištu pogađali su u Dalmaciji »sve društvene slojeve, od trgovaca do kolona«.[717] Dalmatinskom vinu ne samo što je naglo padala cijena, nego se ono i sve teže moglo prodati.

[713] Isto, 782.
[714] Isto, 802.
[715] Isto, 805.
[716] Fortunato Karaman, La clausola dei vini, Spalato 1903, 10.
[717] J. Šidak, M. Gross, I. Karaman i D. Šepić, n. d., 160.

Nezadovoljstvo u Dalmaciji, koje se još više širilo, kao i siromaštvo njezinih poljoprivrednih stanovnika, intenzivnije se osjetilo i među saborskim zastupnicima. Zastupnici su smatrali da bi država trebala pomoći Dalmaciji smanjenjem državnih poreza i dodjelom investicija za pospješenje razvoja poljodjelstva, obrta, industrije, pomorstva, trgovine i kopnenog prometa. Ističući slabu potražnju za dalmatinskim vinom i pad njegovih cijena, a u vezi s tim i nevolje koje se javljaju, zastupnik Biankini je na saborskoj sjednici 10. veljače 1894. naveo i neke primjere. U općini Tijesno, ukazivao je on, prije primjene »vinske klauzule« vino se prodavalo 15 do 16 fiorina po hektolitru, a tada — godinu i po dana poslije primjene »vinske klauzule« — nije se moglo prodati ni po 7 fiorina. Cijena mu je dakle pala za više od 100%. Na otoku Visu prije se vino prodavalo i do 25 f. po hektolitru, a tada se jedva moglo prodati »po 7 do 8 fiorina«. Seljaci su primorani da plaćaju poreze, a nemaju novca da te poreze plate. Ubirači su vrlo okrutni. Za njih nema: ne može se, već: mora se. U selu Škabrnje u Ravnim Kotarima rubači su, npr., jednom seljaku, zbog neplaćena poreza, porubali 3 vola, a nisu mu porubali — naglasio je Biankini — vino. Ta tri vola vrijedila su najmanje 200 fiorina, a prodana su na dražbi u zadarskom predgrađu Arbanasi samo za 52 fiorina! Dignuti seljaku volove, kojima je orao njive i vršio prijevoz, značilo je dignuti mu glavnu pomoć u radu i gotovo ga potpuno uništiti. Da bi došao do novca seljak se morao zaduživati. Iz toga je proizlazila druga nevolja. Bile su to visoke kamate, koje su se, prema Biankinijevim riječima, kretale od 20 pa do 230 posto.[718] Konkurencija talijanskih vina bivala je sve jača, jer je iz godine u godinu sve više rasla i količina tih vina, uvezenih u Austro-Ugarsku. U godini 1894. bilo je uvezeno 882.354 hl, a u godini 1898. čak 1,505.203 hl.

Iako je do isteka trgovinskog ugovora između Austro-Ugarske i Italije bilo još dugo, zastupnik Lovro Borčić je na saborskoj sjednici 20. ožujka 1899. god. ukazivao na potrebu energične akcije da se »vinska klauzula« ne ponovi u novom trgovinskom ugovoru.[719] Gotovo u svim akcijama protiv obnove »vinske klauzule«, vođenim ne samo u Saboru nego i izvan Sabora, najaktivnije su sudjelovali i saborski zastupnici. Kad je napokon 31. prosinca 1903. istekao trgovinski ugovor između Austro-Ugarske i Italije, on nije bio odmah zamijenjen novim trgovinskim ugovorom, nego — u duhu carske naredbe od 9. siječnja 1904. — trgovinskim provizorijem, važećim do 30. rujna 1904. god. Odredbe bivšeg trgovinskog ugovora vrijedile su i za vrijeme ovog provizorija, pa je prema tome ostala na snazi za to vrijeme i »vinska klauzula«. U Dalmaciji je zbog toga nastao novi val ogorčenja. Šteta koju je Dalmacija pretrpjela uslijed »vinske klauzule« iznosila je, prema jednoj procjeni, oko 156 miliona

[718] Izvj. DS, XXIX (1894.), 338 i 345.
[719] Izvj. DS, XXXIV (1899.), 763.

kruna.[720] Bila je to zaista golema suma, koja najrječitije svjedoči i o veličini pretrpljene štete.

Obrt, industrija i trgovina u Dalmaciji pokazivali su — u godinama uoči prvog svjetskog rata — brže razvojne korake. Bio je to u prvom redu rezultat pojačane poduzetnosti dalmatinskih privrednika, ali i državna potpora tim nastojanjima bila je osjetnija nego ikada prije. Režim je, očito, htio politički pridobiti nezadovoljnu i antiaustrijski raspoloženu Dalmaciju. U tome nije uspio, jer je razočaravajuće iskustvo i nezadovoljstvo vladajućim režimom jednako živjelo u obrtničkim radionicama, industrijskim pogonima i trgovačkim krugovima kao i u zastupničkim klupama zadarske sabornice.

6. *Financijske brige*

Unapređivanje školstva, zdravstva i privrednih djelatnosti, zatim izdržavanje uprave, kao i zadovoljavanje ostalih potreba i obaveza zahtijevali su i u Dalmaciji velika financijska sredstva. Budžetska sredstva općina, pokrajine i države formirala su se iz raznih poreskih izvora. Zakonom je bilo utvrđeno koji porezi ili postoci dotičnih poreza pripadaju općini, koji pripadaju pokrajini i koji pripadaju državi. Postojala su, prema tome, tri poreza: općinski, pokrajinski i državni.

Općine su svojim sredstvima pokrivale troškove općinskih upravnih službi, općinske zdravstvene službe, izgradnje općinskih puteva i drugih objekata od općinskog značenja, a sudjelovale su i u financiranju osnovnog školstva i u troškovima liječenja bolesnikâ sa svog područja u pokrajinskim bolnicama. Pokrajinska sredstva, kojima su upravljali Sabor i Zemaljski odbor, pokrivala su troškove rada Sabora i Zemaljskog odbora, zatim troškove za osnovne i građanske škole, za stipendije đaka učiteljskih škola, potom troškove za pokrajinske bolnice i izgradnju predjelnih puteva, troškove za razne vidove socijalne pomoći, te za unapređivanje obrta, trgovine i poljodjelstva. Država je financirala organe svoje uprave (Namjesništvo, okružne kapetanate i kotarska poglavarstva), zatim sudove, policijsku i žandarmerijsku službu, izdržavanje vojske i druge vojne potrebe, izgradnju državnih puteva, željeznica, luka i svjetionika, potom srednje škole, a dodjeljivala je i stipendije studentima i sudjelovala u sufinanciranju osnovnog školstva.

Nastojanja da se zadovolje i najosnovnije mnogobrojne potrebe nailazila su često na teško savladive prepreke, jer novaca nije bilo dovoljno. Općine su se obraćale za financijsku pomoć Saboru i Zemaljskom odboru, a Sabor i Zemaljski odbor su se obraćali za financijsku pomoć Carevinskom vijeću, te pokrajinskoj i središnjoj vladi. Mnoge molbe, nade i očekivanja ostajali su bez rezultata.

Zemaljski odbor je vršio nadzor i nad općinskim prihodima i rashodima i o tome izvještavao Sabor. U 1892. godini prihodi svih

[720] NL br. 50 (1908.), 1.

općina u Dalmaciji iznosili su, npr., 1,546.423 f., a rashodi 1,415.779 fiorina.[721] U 1899. god. prihodi tih općina iznosili su 1,733.981 f., a rashodi 1,655.344 f. Prihodi nekih općina (osobito onih manjih i siromašnijih) bili su vrlo maleni. Najveće prihode, ali i rashode, imale su razvijenije općine: Split, Zadar, Dubrovnik, Šibenik i Kotor. Prihodi tih općina u 1899. godini izgledali su ovako: u splitskoj općini — 217.114 f., u zadarskoj općini — 141.186 f., u dubrovačkoj općini — 129.041 f., u šibenskoj općini — 98.438 f. i u kotorskoj općini — 48.381 f. Rashodi su bili: u splitskoj općini — 212.923 f., u zadarskoj općini — 135.219 f., u dubrovačkoj općini — 125.702, u šibenskoj općini — 100.303 f. i u kotorskoj općini — 48.046 fiorina.[722]

Pokrajinski prihodi i rashodi pokazivali su lagan porast iz godine u godinu. U godini 1863, npr., pokrajinski predračun iznosio je 211.448 fiorina,[723] a u 1864. godini 249.632 fiorina.[724] Taj je predračun za 1874. godinu iznosio 335.215 fiorina.[725] Veći investicioni zahvati nisu bili mogući iz uredovnih godišnjih financijskih sredstava. Zbog toga je 1881. Zemaljski odbor zatražio od Sabora odobrenje da može podići zajam u iznosu od 250.000 fiorina za izgradnju bolnica u Zadru, Šibeniku i Dubrovniku.[726] O tom zajmu Sabor je potom donio i poseban pokrajinski zakon, koji je dobio i carsku potvrdu. Tom »previšnjom« potvrdom bilo je dopušteno da pokrajina u navedenu svrhu može podići 225.000 f. zajma. Prema prijedlogu Zemaljskog odbora, sredstva tog zajma trebala su biti raspoređena ovako: za gradnju dubrovačke bolnice — 65.000 i za gradnju šibenske bolnice — 55.000 fiorina.[727] Ta sredstva bila su tek dio sredstava koja su bila potrebna da se te bolnice izgrade i opreme. Tako je, npr., ukupan trošak za šibensku opću bolnicu (i njoj pridruženu bolnicu za duševne bolesti) iznosio 336.367 f., od čega 283.362 za gradnju i 53.005 f. za opremu.[728] Navedeni zajam za izgradnju bolnica trebao je biti otplaćen za 25 godina.

Neke poduhvate, naročito u izgradnji puteva, financirali su dogovorno i pokrajina i zainteresirane općine. Izgradnja puta Prapatnica—Žitnić, koji je dovršen 1883. god., koštala je 12.647 f. U tom trošku sudjelovala je, npr., poprajina sa 6.028 f., a općine Trogir i Drniš zajedno sa 6.619 fiorina.[729]

Ukupni pokrajinski rashodi u 1886. godini iznosili su 385.683 f. U toj godini pokrajina je imala ove izdatke: za upravu — 27.085 f., za cijepljenje protiv boginja 1.066 f., za zaprate — 824 f., za kaznio-

721 Izvj. DS, XXXI (1896.), str. LXXVI.
722 Izvj. DS, XXXVII (1902.), str. XLVII—LX.
723 Izvj. DS, II (1863.), 85.
724 Isto, 242.
725 Izvj. DS, XIV (1875.), 31.
726 Izvj. DS, XVIII (1881.), 88.
727 Izvj. DS, XXII (1886.), str. LXIII.
728 Isto, str. LXVII.
729 Izvj. DS, XX (1884.), 54.

ničare — 434 f., za ukonačenja žandara i vojske — 27.148 f., za priprege — 5.069 f., za puteve — 11.527 f., za uređenje bunara — 2.200 f., za bolnice — 168.036 f., za unapređivanje obrta — 889 f., za školstvo — 115.876 f., za otplatu pokrajinskog duga 24.576 f, i za razne druge obaveze — 948 fiorina.[730] Prihodi Zemaljske zaklade, koja je u stvari bila uredovni godišnji budžet pokrajine, iznosili su u 1890. g. 541.723 f.

Sabor i Zemaljski odbor pored upravljanja tom glavnom zemaljskom zakladom upravljali su i ostalim pokrajinskim zakladama, kojih su se sredstva mogla trošiti za određene namjene, utvrđene pravilnicima tih zaklada. Reći ćemo nešto pobliže o tim zakladama:

Zaklada za gluhonijeme nastala je još 1842. god., kad su se po crkvama u pojedine svetačne dane počeli sakupljati milodari za osnutak zavoda u pokrajini za gluhonijeme ili za potpomaganje gluhonijemih koji bi bili u nekom zavodu izvan pokrajine. Ta je zaklada 1871. povjerena upravi Zemaljskog odbora. Imala je tada 4.100 f. u obveznicama i 97 f. u gotovu novcu.

Zaklada za iznemogle vojnike dalmatinske počela je djelovati 1858. god. Iz te zaklade dijeljena je pomoć bivšim vojnicima, koji su izgubili zdravlje u vojsci i koji su kod kuće živjeli u siromaštvu. Pomoć je iznosila 48 f. (iznimno 60 f.) godišnje. Udovice tih bivših vojnika mogle su primiti pomoć u iznosu od 24 do 30 f. Zakladom je počeo upravljati Zemaljski odbor 1868. god. Tada je ona posjedovala 1.185 f. Krajem 1891. zaklada je imala 66.500 f. u obveznicama i 753 f. u gotovu novcu. Iz te zaklade dijeljeno je godišnje preko 2.000 f. pomoći.

Zaklada »Mamula«, nazvana po namjesniku Mamuli, osnovana je 1865. god uz proslavu 50-godišnjice Mamuline službe. Općine i pokrajine doprinašale su toj zakladi. Iz sredstava zaklade dodjeljivana je godišnje jedna stipendija za učenje poljodjelstva u iznosu od 300 f. Zaklada je počela djelovati 1871. god. Krajem 1891. imala je 7.400 f. u obveznicama i 184 f. u gotovini.

Zaklada za mirovine pokrajinskih činovnika, ustanovljena 1872. god., imala je krajem 1891. god. 21.500 f. u obveznicama i 226 f. u gotovini.

Zaklada za pomoć obiteljima vojnikâ, začeta 1878. i konačno učvršćena 1884. god., imala je zadatak da novčano pomogne siromašnim porodicama vojnika koji su poginuli u ratu ili koji su bili ranjeni ili oboljeli u ratu. Krajem 1891. ta je zaklada imala 24.000 f. u obveznicama i 378 f. u gotovini.

Zaklada za pomoć vatrogasnim društvima, osnovana 1884. god., imala je krajem 1891. god. 3.000 f. u obveznicama i 39 f. u gotovini.

[730] Izvj. DS, XXIV (1888.), 86.

Zaklada Franja Josipa I, osnovana u povodu 40-godišnjice careva vladanja, imala je zadatak da dodjeljuje stipendiju jednom ili dvojici učenika za učenje »višeg obrta«. Krajem 1891. god. u zakladi je bilo 15.000 f. u obveznicama i 301 f. u gotovini.

Zaklada za izvanredne potrebe bivšeg okružja dubrovačkog, nastala još u 1835. god., kad je stanovnicima tog okružja prijetila »kratelj i glad«; došla je pod upravu Zemaljskog odbora 1887. Iz zaklade se mogla dodjeljivati pomoć u slučajevima pojave gladi. Krajem 1891. zaklada je posjedovala 47.950 f. u obveznicama i 408 f. u gotovini.

Zemaljska oskudična zaklada, iz koje je davan zajam pojedinim općinama, imala je krajem 1891. god. 166.200 f. u obveznicama i 13.083 f. u gotovini.

Zemaljska poljodjelska zaklada, osnovana 1849. sa svrhom potpomaganja poljodjelskih društava, imala je krajem 1891. god. 106.500 f. u obveznicama, 50 f. u vjerovnini i 309 f. u gotovu novcu. Iz te zaklade davane su pripomoći za unapređivanje poljodjelstva.

Mirovinska učiteljska zaklada, iz koje su podmirivane učiteljske mirovine, imala je u 1890. god. 30.939 f. izdataka.

Zemaljska učionska zaklada, iz koje su podmirivani troškovi za osnovne i građanske škole, te stipendije đaka učiteljskih škola, imala je u 1890. godini 279.738 fiorina izdataka.[731]

U formiranju sredstava Zemaljske učionske zaklade sudjelovali su i općine, i pokrajina i država. Tako su, npr., ukupna sredstva te zaklade u 1893. godini iznosila 311.349 f. U toj sumi pokrajina je bila zastupljena doprinosom od 144.471 f., općine — sa 114.424 f. i država — sa 52.454 fiorina.[732]

Iz Zemaljske zaklade (ili kako je još nazivana: Pokrajinska zaklada dalmatinska) izdvojena su sredstva i za rad Sabora i Zemaljskog odbora. U godini 1890. ti su troškovi iznosili 19.417 f., od toga — 13.100 f. za plaće članova Zemaljskog odbora, 1.320 f. — za putne (prijevozne) troškove zastupnikâ, 3.168 f. — za zastupničke dnevnice, 790 f. — za stenografe, i 1.039 f. — za tiskanje stenografskih zapisnika sa sjednica XXV saborskog zasjedanja.[733] Uz te stenografske zapisnike, u istoj knjizi, tiskani su bili još i izvještaj o radu Zemaljskog odbora i drugi izvještajni spisi koji su bili na uvidu saborskih zastupnika.

Predračun Pokrajinske zaklade dalmatinske za 1905. god. iznosio je 1,719.780 kruna (tj. 859.890 f.). Planirani izdaci u toj godini izgledali su ovako: 112.239 k. — za troškove uprave, 10.500 k. — za cijepljenje protiv boginja, 4.500 k. — za zaprate, 1.600 k. — za kaznioni-

[731] Izvj. DS, XXVII (189?.), str. CXIX—CXXV.
[732] Izvj. DS, XXX (1895.), 82.
[733] V. bilj. 731, isto, 312.

čare, 87.665 k. — za ukonačenje žandara i vojske, 12.000 k. — za priprege, 46.000 k. — za puteve, 7.000 k. — za uređenje bunara, 569.037 k. — za bolnice, 8.800 k. — za unapređivanje obrta, 2.500 k. — za pripomoć književnosti, umjetnosti i znanosti, 779.731 k. — za škole, 69.408 k. — za otplatu pokrajinskog duga, 6.000 k. — za razne troškove, i 2.600 k. — za unapređivanje rada Reiffeisenovih blagajni.[734] Predračunski rashodi Pokrajinske zaklade dalmatinske za 1910. god. iznosili su 2,393.106 kruna.[735] Ti su rashodi bili u porastu i u idućim godinama. Uporedo s tim rastom pokrajinske budžetske potrošnje rasli su i porezi i drugi nameti, iz kojih su formirana pokrajinska budžetska sredstva.

Općine su, pored upravljanja sredstvima svog uredovnog godišnjeg budžeta, kojem su prihodi pritjecali iz općinskih poreza i drugih općinskih nameta, upravljale i općinskim zakladama. Godine 1909, prema izvještaju upućenom Saboru, djelovale su u Dalmaciji takve 42 općinske zaklade, koje su u novcu, veresiji, obveznicama i nepokretnim dobrima imale vrijednost od 712.795 kruna.[736] U općinama su djelovali i nagodbeni (posrednički) uredi. Godine 1910. od 86 dalmatinskih općina te je urede imala 51 općina. Oni su u toj godini ukupno obavili 2.521 nagodbu, a nagodbeni iznosi, zajedno, činili su sumu od 627.302 krune.[737]

Među štedno-kreditnim institucijama koje su djelovale u Dalmaciji postojala je i jedna hipotekarna ustanova: bio je to *Zemljišno-veresijski zavod Kraljevine Dalmacije,* osnovan inicijativom Sabora 1887. godine.[738] Uoči prvog svjetskog rata (1913.) taj je hipotekarni zavod imao založnice u vrijednosti od 19,142.100 kruna.

Financijske brige dalmatinskih općina i Dalmatinskog sabora bile su zaista velike. Ta su autonomna tijela imala brojne obaveze i odgovornost za razvoj kako privrednih, tako i još više izvanprivrednih djelatnosti. Država, koja je porezima i drugim nametima izvlačila iz Dalmacije mnogo više novca nego dalmatinske općine i pokrajinski organi zajedno, nije vraćala Dalmaciji ni približno onoliko koliko se to realno tražilo i očekivalo od nje.[739] Zbog toga su i općinski vijećnici i saborski zastupnici bili veoma nezadovoljni. Nezadovoljni su bili i poreski obveznici, jer je poresko izcjeđivanje prevršivalo svaku mjeru.

[734] Izvj. DS, XXXXI (1907.), 216.

[735] Izvj. DS, XXXXIII (1910.), 23.

[736] Izvj. DS, XLIV (1912.), str. LXXXII.

[737] Isto, str. LXXXVII.

[738] Izvj. DS, XXVI (1890.), 191.

[739] Zastupnik Biankini je, npr., na saborskoj sjednici 30. ožujka 1892. iznio da će od novčane sume koju će država i te godine izvući iz Dalmacije ostati državi najmanje 2,956.100 fiorina nakon odbitka državnih izdataka za Dalmaciju. — V. bilj. 731, isto, 765.

Zaključak

Dalmatinski sabor (1861—1918), kao pokrajinski parlament sa sjedištem u Zadru, bio je najviši autonomni organ Dalmacije pod austrijskom vlašću u tom razdoblju. Imao je ograničene kompetencije, pa je, prema tome, i autonomija data Dalmaciji u to vrijeme bila nepotpuna. Takva autonomija koja je istodobno značila i odvojenost Dalmacije od ostalih hrvatskih zemalja, nije bila izraz želje dalmatinskih Hrvata i Srba.

Prethistorija i historija Dalmatinskog sabora najuže je povezana s položajem Dalmacije i političkim kretanjima u njoj za druge austrijske uprave. Volja te uprave bila je u svemu nadređena i odlučujuća, pa i u tome da se stvori Dalmatinski sabor.

Već u prvoj polovici 19. st., slično kao i na nekim drugim istonacionalnim prostorima u Evropi, ispoljena je težnja za ostvarenje nacionalnog ujedinjenja i na hrvatskom prostoru. Iako su se hrvatske zemlje (Dalmacija, Istra i banska Hrvatska s dijelom Vojne krajine) poslije Bečkog kongresa našle u sklopu jedne države, Austrijske carevine, one su ipak i dalje ostale međusobno upravno izolirane. Njihove težnje i potrebe za ujedinjenjem naročito su vidno izražene u revolucionarnoj 1848. godini. Nacionalno osviješteniji pojedinci u Dalmaciji isticali su tada nužnost sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom i da Dalmacija ima svoje zastupnike u Hrvatskom saboru u Zagrebu.

Ali, vladajući vrhovi Austrijske carevine nisu željeli sjedinjenje hrvatskih zemalja, pa prema tome nisu željeli ni da Dalmacija ima svoje zastupnike u Hrvatskom saboru. Prema uputama iz Beča dalmatinski je Landesgubernium 1848. povjerio zadarskom općinskom vijeću da izradi prijedlog statuta dalmatinskog pokrajinskog sabora. Režim je time jasno pokazao svoje protivljenje težnji za sjedinjenjem Dalmacije s banskom Hrvatskom, jer je tom inicijativom za stvaranje Dalmatinskog sabora konkretizirao i svoj stav: da Dalmacija i dalje bude odvojena. Do osnivanja Dalmatinskog sabora u to vrijeme nije došlo uslijed toga što su dalja zbivanja u Monarhiji imala drukčiji tok.

Stav vladajućeg režima da ne dopusti sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom ostao je nepromijenjen i nakon listopadske diplome 1860., kojom je bilo obznanjeno napuštanje apsolutističkog i uvođenje ustavnog vladanja. Argumenti za sjedinjenje bili su veoma jaki i režim im se nije mogao suprotstaviti pravovaljanim protuargumentima, nego samo silom protivljenja ili raznim smicalicama. Dok je car — iz taktičkih razloga — stavljao u izgled mogućnost sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. dotle su, dakako s njegovom privolom, izvršni organi režima radili na onemogućavanju sjedinjenja. Tako je, npr., 5. prosinca 1860. car odgovorio banu Šokčeviću, predsjedatelju Banske konferencije u Zagrebu, da je voljan da se

sjedinjenje ostvari i da se, radi dogovora o sjedinjenju, pozovu na tu konferenciju i predstavnici Dalmacije. Namjesnik Mamula, međutim, nije dopustio da predstavnici Dalmacije pođu na Bansku konferenciju u Zagrebu. Odluka donesena u Beču da se i u Dalmaciji osnuje zemaljski sabor značila je u stvari odluku da Dalmacija ostane izolirana. Car je, opet iz taktičkih razloga, dao 21. veljače 1861. do znanja da će Dalmatinski sabor izabrati svoje odaslanike koji će u Zagrebu, u Hrvatskom saboru, raspravljati o uvjetima sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. Izborni red za zemaljski sabor u Dalmaciji, koji je propisala Schmerlingova vlada, utvrdio je, međutim, takvu nedemokratsku izbornu geometriju, koja je, polazeći od tadašnjih prilika i političkih raspoloženja u Dalmaciji, osigurala u Dalmatinskom saboru autonomašku zastupničku većinu.

Režim je bio protiv sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom iz nekoliko razloga, među kojima su bila najizrazitija ova tri: prvo, on nije želio da tim ujedinjenjem ojačaju Hrvati i Srbi, jer bi tim ojačanjem ojačao i njihov otpor; drugo, on je, držeći se starog tlačiteljskog iskustva, smatrao da će lakše održati u pokornosti te svoje podanike ako oni budu međusobno i upravno razjedinjeni; i treće, kao osobito presudno, on se bojao da bi ujedinjenjem ojačali Hrvati i Srbi mogli postati i politički saveznici inače jakih Mađara, što bi ove učinilo još moćnijima, a krizu Monarhije još akutnijom.

Protivnici sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, na koje se režim — trebajući podršku protiv tog sjedinjenja — mogao osloniti u Dalmaciji, bili su odnarođeno građanstvo i birokracija. Birokracija je režimu bila naročito pouzdan oslonac ne samo zato što se nalazila u njegovim službama nego i zato što se, uređujući talijanskim jezikom i poznavajući isključivo samo taj jezik, bojala da bi u ujedinjenoj Hrvatskoj, u kojoj bi se uredovalo hrvatskim jezikom, ostala bez posla. Ugađajući politici režima i preko toga štiteći istodobno i svoje interese, činovnici su u Dalmaciji postali veoma aktivan i moćan politički faktor — glavna snaga Autonomaške stranke. Vidjelo se to već u potpunom izražaju i za vrijeme prvih saborskih izbora.

Dalmatinski sabor je, prema odredbama Zemaljskog reda, imao 43 zastupnika i to: dvojicu virilista (zadarskog nadbiskupa i pravoslavnog episkopa) i 41 biranog zastupnika, kojima je zastupnički mandat trajao šest godina. Izbori su se, prema Izbornom redu, vršili u 4 kurije: u kuriji veleposjednika, u kuriji trgovačko-obrtničkih komora i u kuriji vanjskih (tj. seoskih) općina.

Izborno pravo nije bilo jednako. Najpovlašteniji su bili veleposjednici. Njih 316 — koliko ih je bilo 1861. god. u Dalmaciji — birali su 10 zastupnika! Status veleposjednika, na temelju odredbi Izbornog reda, imali su u zadarskom, splitskom i dubrovačkom okružju posjednici koji su plaćali najmanje 100, a u kotorskom okružju koji su plaćali najmanje 50 fiorina izravnog poreza godišnje. Veleposjednici zadarskog okružja birali su 4, splitskog — 3, dubrovačkog — 2, i

kotorskog — 1 zastupnika. Zadarsko i splitsko okružje, u kojima su autonomaši bili pretežno prisutni i među veleporeznicima, birala su u toj kuriji ukupno 7 zastupnika, a dubrovačko i kotorsko okružje, u kojima su narodnjaci imali prevagu i među veleporeznicima, birala su u toj kuriji samo 3 zastupnika. Dok je, npr., u splitskom okružju jedan zastupnik dolazio na 36 veleporeznika, u kotorskom okružju je jedan zastupnik dolazio na 74 veleporeznika. Smanjeni poreski cenzus za status veleporeznika u kotorskom okružju trebalo je prvenstveno da posluži kao zgodno opravdanje za taj nesrazmjer.

Dalmatinska okružja nisu birala podjednak broj zastupnika ni u kuriji trgovačko-obrtničkih komora. Zadarsko okružje imalo je svoju trgovačko-obrtničku komoru, koja je birala jednog zastupnika. Splitsko okružje imalo je također svoju trgovačko-obrtničku komoru, koja je birala jednog zastupnika. Međutim, dubrovačko i kotorsko okružje, koja su imala zajedničku trgovačko-obrtničku komoru, imala su pravo i na biranje samo jednog zajedničkog zastupnika u toj kuriji.

Upadljiv je nesrazmjer u broju zastupnika kad se, npr., uporedi i broj stanovnika u gradovima s brojem stanovnika u vanjskim općinama. U gradovima koji su birali 8 zastupnika živjelo je 1861. god. tek 10% od ukupnog broja stanovnika u Dalmaciji, a u vanjskim općinama, koje su birale 20 zastupnika, živjelo je u to vrijeme oko 90% žitelja te pokrajine.

Izborni red je, očito, preferirao ne samo najbogatije slojeve stanovništva (putem kurije veleporeznika i kurije trgovačko-obrtničkih komora) nego i građane (putem kurije gradova). Smatralo se da je među njima najviše odnarođenih ili u toku odnarođivanja i da će se oni i preko svojih zastupnika u Dalmatinskom saboru najpouzdanije izjasniti za autonomiju Dalmacije, što je režimu bilo naročito važno.

Glasanje za zastupničke kandidate u kurijama veleporeznika, trgovačko-obrtničkih komora i gradova vršeno je neposredno. Dok su u kuriji veleporeznika imali pravo glasa svi veleporeznici, a u kuriji trgovačko-obrtničkih komora svi upisani članovi tih komora, u kuriji gradova nisu imali pravo glasa svi građani. Građani su, prema veličini plaćanja izravnog poreza bili podijeljeni u tri grupe. Samo prve dvije trećine tih poreskih obveznika mogli su glasati. U kuriji vanjskih općina izbor zastupnikâ vršio se posredno. Na svakih 500 stanovnika birao se jedan birani birač. Ti su birani birači potom birali zastupnike. Pravo glasanja za birane birače imali su poreski obveznici, muškarci, s navršene 24 godine života, i to ne svi nego među njima samo prve dvije trećine, koji su plaćali najviše i veće poreske iznose. Najniži iznos izravnog poreza koji je dopuštao glasačko pravo bio je jedan fiorin godišnje.

Kako je vidljivo, taj Izborni red za pokrajinski sabor dalmatinski — uz njegovo izrazito nedemokratsko obilježje i uz tendenciozno

sračunatu usmjerenost njegovih odredbi — imao je i jasno izražen klasni karakter. Siromašniji građani koji nisu plaćali izravni porez ili koji su plaćali najniže iznose tog poreza nisu mogli ni birati ni biti birani. U kuriji gradova i u kuriji vanjskih općina, neovisno o sudjelovanju u plaćanju poreza, imali su još izborno pravo činovnici, pomorski pisari i kapetani, svećenici, učitelji i profesori u javnoj službi, oficiri stalne vojske i sve osobe s doktoratom. Taj i takav izborni red, uz nebitne dopune i preinake, izvršene tokom vremena, ostao je na snazi sve do sloma Habsburške Monarhije.

Sabor je mogao donositi zakone o organizaciji i unapređivanju osnovnog školstva, zdravstva, socijalne skrbi i gospodarskih djelatnosti u Dalmaciji. Ti su pokrajinski zakoni mogli stupiti na snagu tek nakon careve sankcije. Mnogi zakoni izglasani u Dalmatinskom saboru nisu mogli postati primjenjivi, jer ih car nije odobrio. Sabor je donosio i odluke koje su imale izvršnu snagu, a odnosile su se na unapređivanje osnovnog školstva, zdravstva, socijalne skrbi i gospodarskih djelatnosti. Mogao je odrediti i pokrajinski prirez do 10% od iznosa izravnih poreza. Upravljao je pokrajinskim prihodima i rashodima, kao i cjelokupnom pokrajinskom imovinom. Imao je pravo predlagati središnjoj vladi donošenje odluka i uredbi koje su bile od interesa za Dalmaciju. Od 1861. do 1873. godine birao je iz svog sastava i petoricu zastupnika u Carevinskom vijeću.

Radom Sabora rukovodio je saborski predsjednik, a u njegovoj odsutnosti saborski potpredsjednik. Predsjednika i potpredsjednika Sabora nisu birali zastupnici nego ih je nakon svakih saborskih izbora iz novoizabranog zastupničkog sastava imenovao car za iduće izborno razdoblje i to kao ljude svoga povjerenja. Predsjednik Sabora je po svom položaju bio i predsjednik Zemaljskog odbora — saborskog izvršnog organa. Članove Zemaljskog odbora (prisjednike) i njihove zamjenike birao je Sabor iz zastupničkih redova. Predsjednik i prisjednici Zemaljskog odbora bili su pokrajinski službenici i za svoj rad primali su plaću, koju im je određivao Sabor.

Saziv saborskog zasjedanja vršio se carevim nalogom na prijedlog središnje vlade. Car je na prijedlog te vlade mogao obustaviti i odgoditi započeto saborsko zasjedanje, a isto tako i raspustiti Sabor prije isteka šestogodišnjeg mandata na koji su zastupnici bili birani. Iako je Zemaljski red određivao da se u pravilu svake godine sazove Dalmatinski sabor, dešavalo se, kad to nije bilo u interesu režima, da Sabor nije sazivan i više od tri godine. Više puta bio je — po »previšnjem nalogu« — odgađan rad Sabora, jer režim nije htio da se raspravlja o pitanjima koja su mu bila odviše napoćudna, a tri puta Sabor je bio i raspušten. Saborski izbori održani su ukupno 10 puta (1861, 1864, 1867, 1870, 1876, 1883, 1889, 1895, 1901, i 1908.). Od prvog zasjedanja 1861. do posljednjeg zasjedanja 1912. god. Sabor je imao ukupno 44 zasjedanja. Svakom zasjedanju prisustvovali su po jedan ili dvojica povjerenika pokrajinske vlade, a veoma često

prisustvovao je i namjesnik. Dužnost namjesnika u Dalmaciji do 1902. god. obavljali su vojna lica, generali, koji su istodobno bili i zapovjednici vojske u toj pokrajini. Od 1902. dužnost namjesnika vrše građanska lica. Za tu promjenu zalagali su se uporno i saborski zastupnici.

Iako poslije 1912. god. Sabor nije sazivan, on nije bio ni raspušten, ni ukinut, te je s pravnog gledišta postojao do sloma Monarhije (1918.). Njegov Zemaljski odbor djelovao je u cijelom tom razdoblju, pa čak neko vrijeme i poslije sloma Monarhije.

Premda se u Saboru od njegova početka moglo govoriti i hrvatskim jezikom, službeni jezik Sabora do 1883. god. bio je ipak talijanski. Od 1883. nastalo je obrnuto stanje: zastupnici su mogli govoriti i talijanskim jezikom, ali službeni jezik Sabora bio je otada hrvatski. Javnost saborskog rada bila je zasnovana na najširoj osnovi. Saborske sjednice bile su javne i to ne samo za novinare nego i za ostale zainteresirane građane, koji su često ispunjali saborske galerije. Stranačke novine su opširno izvještavale o saborskom radu, a nakon svakog saborskog zasjedanja u zasebnoj, voluminoznoj knjizi tiskani su i stenografski zapisnici sa saborskih sjednica, kao i ostali izvještaji koje su zastupnici razmatrali.

Međustranački politički odnosi, koji su vladali u Dalmaciji, imali su naročito snažan odraz i u radu Dalmatinskog sabora. Režim je isprva pošto-poto nastojao da saborsku zastupničku većinu sačinjavaju autonomaši. Pored Izbornog reda, koji je bio plod režimskog nastojanja i koji je pogodovao tom režimskom nastojanju, mnogo je tome doprinosila i režimska birokracija. Ona je zastrašivala narodnjačke birače raznim prijetnjama, koristila razne smicalice da bi poništila biračko pravo mnogih narodnjaka i najzad pravila falsifikate izbornih rezultata. Autonomaška zastupnička većina je na saborskoj sjednici 18. travnja 1861. odlučila — kako je to režim i želio i očekivao — da ne pošalje saborske odaslanike u Zagreb radi pregovora o sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom. Pritisci koje je režim putem svoje birokracije izvršio za prvih saborskih izbora 1861. god., da bi osigurao autonomašku zastupničku većinu u Saboru, ponovljeni su i pri idućim saborskim izborima 1864. i 1867.

Odupirući se tim pritiscima narodnjaci su još energičnije nastavljali borbu, kojom su doprinosili daljem nacionalnom i političkom osvještavanju naroda. Ciljevi njihove borbe — sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom i ponarođenje svih javnih ureda u Dalmaciji — djelovali su sve privlačnije. Narodna stranka je stalno umnažala svoje redove i bivala sve jača. Režimu je postalo jasno da mora mijenjati taktiku. Nužnost promjene te taktike u Dalmaciji nametala se pogotovo nakon Austro-ugarske nagodbe, kojom je Dalmacija ostala u sklopu cislajtanijskih zemalja, dakle u užoj državnoj zajednici s Austrijom. Ni dalje podupiranje talijanaškog elementa, u kojem je i ujedinjena Italija mogla tražiti oslonac za svoje aspiracije prema

istočnojadranskoj obali, nije bilo u interesu austrijskog režima. Stoga je taj režim dopustio da se novi saborski izbori u Dalmaciji 1870. god. održe slobodno, bez pritisaka organa vlasti. A to je bilo dovoljno da narodnjaci pobijede. I oni su pobijedili.

Autonomaška prevlast u Saboru trajala je, dakle, 10 godina (1861—1870). Od 1870. tu prevlast ima Narodna stranka i potom njezine stranačke nasljednice (od 1889. god. — Narodna hrvatska stranka, i od 1905. god. — Hrvatska stranka). Poslije izbornog neuspjeha Autonomaške stranke 1870. autonomaštvo je u Dalmaciji — kao politička snaga — naglo slabilo. To slabljenje vidljivo je i u broju izborenih saborskih mandata: 1870. god. — 15, 1876. god. — 11, 1883. god. — 7, i 1889. god. — 6. Od 1889. god. broj autonomaških zastupničkih mandata u Saboru ustalio se na 6. Secesije koje su potresle Narodnu stranku rađale su nove stranačke organizacije (kratkotrajnu Narodno-srednjačku stranku, zatim Srpsku stranu i Stranku prava). Te su nove stranke imale i svoje zastupnike u Dalmatinskom saboru.

Narodna i Autonomaška stranka imale su trajno suprotne stavove prema pitanju sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom i prema pitanju ponarođenja javnih ustanova u Dalmaciji. Narodna (hrvatska) i Srpska stranka imale su suprotno stajalište prema pitanju sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, ali su se jedinstveno borile za ponarođenje javnih ustanova u Dalmaciji. Poslije Zadarske rezolucije 1905. god. i Srpska stranka se zalagala za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Razlike koje su dijelile Narodnu hrvatsku stranku i Stranku prava proizlazile su iz različitih usmjerenja njihove političke taktike (narodnjaci su djelovali oportunistički, pravaši opoziciono) kao i iz različitosti njihovih ideoloških stavova (narodnjaci su bili pristaše nacionalnog unitarizma, a pravaši pristaše nacionalizma). Razlike između kasnije Hrvatske stranke i Stranke prava proizlazile su ne samo iz tih ideoloških razlika (nacionalni unitarizam i nacionalizam) nego i iz različitih odnosa prema klerikalizmu. Hrvatska pučka napredna stranka zalagala se za pitanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, za nacionalni unitarizam i protiv klerikalizma jednako kao i Hrvatska stranka. Ali, za razliku od Hrvatske stranke, koja je zastupala klasne interese buržoazije i zemljišnog veleposjeda, Hrvatska pučka napredna stranka je nastojala zaštititi klasne interese seoskog i gradskog puka. Kako su sve te građanske stranke imale i svoje zastupnike u Dalmatinskom saboru, oni su stavove svojih stranaka obrazlagali, branili i razvijali i u tom predstavničkom tijelu. Uza sve političke razlike, koje su dijelile saborske zastupnike tih stranaka, oni su, kad su bili u pitanju gospodarski interesi pokrajine, nastupali i jedinstveno.

Po svojoj socijalnoj pripadnosti saborski zastupnici su uglavnom potjecali iz raznih grupacija posjedničkog građanstva i građanske inteligencije. Od ukupno 256 saborskih zastupnika — 76 su bili

razni posjednici (koji su posjedovali zemlju, kuće, brodove i dućane), zatim 69 — odvjetnici, 25 — činovnici raznih činovničkih službi, 20 — profesori, 19 — svećenici, 17 — bilježnici, 13 — liječnici, 8 — suci, 4 — učitelji, 4 — novinari, i 1 — književnik. Siromašniji slojevi seoskog i gradskog puka nisu imali ni aktivnog ni pasivnog biračkog prava. Za cijelo vrijeme postojanja Dalmatinskog sabora samo jedan seljak (i to bogatiji seljak, koji je naprijed iskazan u broju među posjednicima) bio je kraće vrijeme saborski zastupnik. Štiteći i zemljišno vlasništvo saborski zastupnici nisu htjeli dirati u postojeće agrarne odnose u Dalmaciji. Oni su probleme kmetstva i kolonata tretirali kao privatnopravno pitanje i smatrali da kmetovi i koloni mogu postati vlasnici zemlje samo na temelju otkupa po slobodnoj nagodbi s dotadašnjim gospodarima te zemlje. Taj njihov anakronistički stav bio je odraz političkog suradništva između ostataka feudalnih elemenata i nerazvijene buržoazije u specifičnim dalmatinskim prilikama pod tuđinskom vlašću.

Zaostalost Dalmacije i njezine razvojne potrebe na području školstva, kulture, zdravstva, prometnica, poljodjelstva, brodarstva, obrta, industrije i trgovine bile su stalan pokretač saborskih rasprava i zauzimanja odgovarajućih stavova. Pomoć koja je zahtijevana od države obično nije pristizala ili je ukazivana u minimalnu opsegu. Država je čak, kad su joj to diktirali politički razlozi, radila i protiv gospodarskih interesa svojih podanika u Dalmaciji. Najizrazitiji primjer za to bio je njezin trgovinski i brodarski ugovor s Italijom iz 1891. god., na osnovi kojeg se primjenjivala i zloglasna »vinska klauzula«, koja je, za više od 12 godina primjene, nanijela ogromne štete Dalmaciji. Boreći se protiv takve politike saborski zastupnici su uporno politički ratovali s vladajućim režimom.

Velike političke bitke vođene su u Saboru i protiv nacionalnog i političkog obespravljivanja. Hrvatski i srpski zastupnici nisu uspjeli izmijeniti državnopravni položaj Dalmacije, ali su svojom borbom postigli da se ponarođivanje školstva, sudstva i uprave pobjedonosno ostvarilo. Ta je borba bila i teška i duga. Tlačiteljska politika tuđinskog režima nametala je potrebu stalnog nacionalno-političkog otpora i stalnog isticanja nacionalno-političkih zahtjeva i u Dalmatinskom saboru. Zbog toga je Sabor redovito i ponajprije bio nacionalno-politička tribina potlačenih dalmatinskih Hrvata i Srba. Saborska aktivnost hrvatskih i srpskih zastupnika, o kojoj je podosta informiralo i hrvatsko i srpsko stranačko novinstvo, znatno je doprinosila izgradnji i razvoju hrvatske i srpske nacionalne svijesti.

Najistaknutiji stranački prvaci bili su i zastupnici svojih stranaka u Dalmatinskom saboru. Starije političke stranke u Dalmaciji (kao npr. Narodna, Autonomaška i Srpska stranka) i nisu dugo imale svog glavnog stranačkog vodstva izvan saborskog kluba svoje stranke. Saborski klubovi tih stranaka bili su, dakle, i glavni rukovodeći organi svojih stranaka. Međustranačke borbe dolazile su do punog

izražaja ne samo preko stranačkog novinstva nego i neposredno: u političkim polemikama u Saboru. U tim saborskim polemikama, uz stranačko-političku nužnost koja ih je poticala, bilo je često i isprazni izazova, suvišnih riječi i besplodnog trošenja vremena i snaga. Neki su se saborski zastupnici istakli kao naročito vrsni govornici (među hrvatskim zastupnicima, npr., Miho Klaić, Mihovil Pavlinović, Juraj Biankini, Ante Trumbić, Josip Smodlaka i Ante Tresić Pavičić; među srpskim zastupnicima Sava Bjelanović, Đuro Vukotić i Dušan Baljak, među autonomaškim zastupnicima Luigi Serragli, Ante Bajamonti i Nikola Trigari). Koristeći zastupnički imunitet mnogi su hrvatski i srpski zastupnici u Saboru i najoštrije napadali politiku vladajućeg režima. Kroz tu oštrinu njihovih riječi izbijala su istodobno i njihova snažna antiaustrijska raspoloženja.

Zasluge pojedinih saborskih zastupnika ostale su trajno utkane u povijest razdoblja u kojemu su djelovali. Imena tih zastupnika nose i neke ulice u našim gradovima.

DODATNI PODACI:

A — ZASTUPNICI SVIH SABORSKIH SAZIVA, NAVEDENI PO KURIJAMA I IZBORNIŠTVIMA U KOJIMA SU IZABRANI

I. Mandatno razdoblje: 1861—1864.

Predsjednik: dr Špiro Petrović, advokat, posjednik,

Potpredsjednik: dr Ante Bajamonti, liječnik, posjednik, načelnik grada Splita,

Zastupnici po pravu: Josip Godeassi, nadbiskup u Zadru (od 1863. god. umjesto Godeassija: Petar Dujam Maupas, nadbiskup u Zadru) i dr Stefan Knežević, pravoslavni vladika za Dalmaciju, Istru i Albaniju;

Zastupnici u kuriji veleporeznika:

a) iz okružja Zadar — dr Vittorio Bioni, liječnik, dr Kuzma pl. Begna, načelnik grada Zadra, posjednik, Vice Duplančić, posjednik, dr Ante Žmirić, financ. prokurator (od 1863. god. umjesto Žmirića: Ivan Salghetti-Drioli),

b) iz okružja Split — dr Leonardo Dudan, posjednik, dr Đordjo Giovanizio, odvjetnik, dr Luigi Lapenna, savjetnik Prizivnog suda,

c) iz okružja Dubrovnik — dr Miho Klaić, profesor, dr Marin Đordjić, advokat,

d) iz okružja Kotor — Josip Đurović, posjednik (od 1863. god. umjesto Đurovića: Konstantin Vojnović, odvjetnik);

Zastupnici u kuriji gradova:

Zadar — Frane pl. Borelli, veleposjednik,
Šibenik — dr Ante Galvani, bilježnik,
Split — dr Ante Bajamonti,
Makarska — dr Jakov Vuković, advokat,
Dubrovnik — dr Ivan Radmili, advokat, posjednik,
Korčula — dr Ivan Smrkinić, advokat, posjednik, općinski načelnik,
Hvar i Starigrad — Jerolim Macchiedo, posjednik,
Kotor, Perast i Herceg-Novi — dr Bernard, Verona, advokat, posjednik (od 1863. god. umjesto Verone: Josip Banović-Damianović),

Zastupnici u kuriji trgovačko-obrtničkih komora:

Zadar — dr Špiro Petrović,
Split — dr Vice Alberti, posjednik, direktor financ. službe u Dalmaciji,
Dubrovnik i Kotor — Lujo Serragli, posjednik,
Zastupnici u kuriji vanjskih (seoskih) općina:
Zadar, Pag i Rab — dr Božo Filippi, advokat, i dr Jakov Ghiglianović, advokat,
Šibenik i Skradin — dr Šime Bujas, advokat, i Ivan Marasović, posjednik, načelnik općine Skradin,
Benkovac, Obrovac i Kistanje — Petar Radulović, posjednik, načelnik općine Obrovac,
Drniš, Knin i Vrlika — Pane Sablić, posjednik, Kristofor Kulišić, posjednik, i dr Melkior Difniko, posjednik, načelnik općine Drniš,
Split, Trogir i Omiš — dr Ante Radman, prof. u m., posjednik, i Ante pl. Fanfogna, posjednik i načelnik općine Trogir,
Hvar, Vis i Brač — dr Ivan Batista Macchiedo, advokat, opć. načelnik, u Hvaru, i Jerolim Vusio, posjednik, savjetnik Prizivnog suda,
Sinj — Josip Dešković, pretor u Sinju i Ante Buljan, načelnik općine Sinj,

Imotski — Nikola Mirošević, posjednik, načelnik općine Imotski,
Vrgorac, Makarska i Metković — Mihovil Pavlinović, svećenik,
Dubrovnik i Cavtat — dr Juraj Pulić, profesor,
Korčula, Ston, Orebić i Pelješac — Kristofor Jerković, posjednik,
Kotor, Herceg-Novi, Risan i Budva — Luka Tripković, posjednik, i Stefan Ljubiša, tajnik općine Budva.

II. Mandatno razdoblje: 1864—1867.

Predsjednik: dr Špiro Petrović,
Potpredsjednik: Vinko Vuletić, posjednik, načelnik općine Dubrovnik,
Zastupnici po pravu: Petar Dujam Maupas i dr Stefan Knežević,

Zastupnici u kuriji veleporeznika:

a) iz okružja Zadar — dr Ante Strmić (od 1866. umjesto Strmića: dr Jakov Giljanović odvjetnik), dr Luigi Lapenna, dvorski savjetnik u Namjesništvu (od 1866. umjesto Lapenne: dr Božo Filippi, odvjetnik), dr Viktor Bioni, liječnik, Valerij pl. Ponte, bilježnik, posjednik,

b) iz okružja Split — dr Frane Lanza, prof., posjednik, načelnik Splita Šimun pl. Michelli-Vitturi, posjednik, Petar Dojmi, posjednik, načelnik opć. Vis,

c) iz okružja Dubrovnik — dr Ivan Krstitelj Radmilli, odvjetnik, posjednik, Nikola Lalić, predsjednik Prizivnog suda,

d) iz okružja Kotor — Stjepan Dojmi, okružni poglavar,

Zastupnici u kuriji gradova:

Zadar — dr Kuzman pl. Begna, posjednik, načelnik općine Zadar,
Šibenik — dr Miroslav Antun Galvani, posjednik,
Split — dr Ante Bajamonti, posjednik,
Makarska — dr Jakov Vuković, tajnik Namjesništva,
Dubrovnik — Vinko Vuletić,
Korčula — Ivan Zaffron, biskup šibenski,
Hvar i Starigrad — dr Ivan Krstitelj Machiedo, odvjetnik, posjednik,
Kotor, Perast i Herceg-Novi — Andrija Nikolić, porezni podnadzornik u Dubrovniku,

Zastupnici u kuriji trgovačko-obrtničkih komora:

Zadar — dr Špiro Petrović,
Split — Antun Radman,
Dubrovnik i Kotor — Luigi Serragli,

Zastupnici u kuriji vanjskih općina:

Zadar, Pag i Rab — Ivan pl. Fanfogna, major u mirovini, i Frane pl. Zanchi, okružni poglavar,
Šibenik i Skradin — Josip Piperata, pretor, i Josip Raimondi, župnik,
Benkovac, Obrovac i Kistanje — Petar Radulović, posjednik,
Drniš, Knin i Vrlika — dr Melkior Difnić, posjednik, načelnik općine Drniš (od 1866. umjesto Difnića: dr Lovro Monti, odvjetnik, načelnik općine Knin), Jerotej Kovačević, arhimandrit, i dr Luigi Mery, savjetnik u Namjesništvu,
Split, Trogir i Omiš — Ivan Danilo, svećenik, i dr Luigi Moretti, odvjetnik, posjednik (od 1865. umjesto Morettija: Mihovil Pavlinović, župnik),
Hvar, Vis i Brač — Jerko Vusio, savjetnik Prizivnog suda (od 1865. umjesto Vusija: Vice Didolić) i Ivan Vranković, bilježnik,
Sinj — Jerolim Alesani, okružni poglavar u Splitu (od 1866. umjesto Alesanija: Josip Dešković, pretor u Trogiru) i dr Šimun Rossignoli, odvjetnik,

Imotski — Antun Rossi, posjednik,
Vrgorac, Makarska i Metković — dr Mihovil Klaić, posjednik,
Dubrovnik i Cavtat — Orsat Bonda, posjednik,
Korčula, Ston, Orebić i Pelješac — dr Konstantin Vojnović, odvjetnik,
Kotor, Herceg-Novi, Risan i Budva — Konstantin Jovanović, pravosl. parok, i Ferdo Sbutega, posjednik (od 1866. umjesto Sbutege: Stefan Ljubiša, općinski tajnik).

III. Mandatno razdoblje: 1867—1870.

Predsjednik: dr Špiro Petrović,

Potpredsjednik: Nikola pl. Pucić (od 1869. umjesto Pucića: Lujo Serragli),

Zastupnici po pravu: Petar Dujam Maupas i dr Stefan Knežević,

Zastupnici u kuriji veleposjednika:

a) iz okružja Zadar — dr Kuzma Begna, posjednik, načelnik opć. Zadar, dr Vittorio Bioni, liječnik, Ivan pl. Fanfogna, major u m., dr Ante Rolli, posjednik,

b) iz okružja Split — dr Augustin Cindro, odvjetnik, posjednik, dr Šime Rossignoli, odvjetnik, posjednik, Stjepan Dojmi, dvorski savjetnik u Namjesništvu (od 1869. umjesto Dojmija: Jerko Alesani, savjetnik u Namjesništvu),

c) iz okružja Dubrovnik — Nikola pl. Pucić, dr Juraj Pulić, direktor gimnazije u Trentu,

d) iz okružja Kotor — dr Kostantin Vojnović, odvjetnik u Splitu,

Zastupnici u kuriji gradova:

Zadar — dr Špiro Petrović,
Šibenik — dr Luigi Frari, posjednik, načelnik opć. Šibenik,
Split — dr Ante Bajamonti, posjednik, načelnik opć. Split,
Makarska — dr Jakov Vuković, savjetnik u Namjesništvu,
Dubrovnik — Vice Vuletić, posjednik, načelnik opć. Dubrovnik,
Hvar i Starigrad — Luigi Lapenna (u naknadnim izborima izabran: Enrik Matković),
Kotor, Perast i Herceg-Novi — Andrija Nikolić, porezni podnadzornik,

Zastupnici u kuriji trgovačko-obrtničkih komora:

Zadar — dr Jakov Giljanović, odvjetnik,
Split — dr Juraj Giovanizio, odvjetnik,
Dubrovnik i Kotor — Luigi Serragli, posjednik,

Zastupnici u kuriji vanjskih općina:

Zadar, Pag i Rab — dr Luigi Lapenna, dvorski savjetnik vrhovnog pravosuđa u Beču,
Šibenik i Skradin — Josip Piperata, pretor, i Ivan Salghetti, posjednik (do 1869.),
Benkovac, Obrovac i Kistanje — Petar Radulović, posjednik, načelnik općine Obrovac,
Drniš, Knin i Vrlika — dr Lovro Monti, odvjetnik, načelnik opć. Knin, Jerotej Kovačević, arhimandrit, i Kristofor Kulišić, posjednik, načelnik opć. Vrlika,
Split, Trogir i Omiš — dr Ante Radman, prof., posjednik, i Šime Michieli Vitturi, posjednik (od 1868. umjesto Vitturija: Ivan Dešković, posjednik),
Hvar, Vis i Brač — Ivan Vranković, bilježnik, i Vice Didolić, posjednik,
Sinj — dr Josip Radman, odvjetnik u Splitu, i Josip Dešković, pretor u Trogiru (od 1868. umjesto Deškovića: Nikola Vidić, posjednik),

Imotski — Ante Rossi, posjednik i načelnik opć. Imotski,

Vrgorac, Makarska i Metković — 1867: prazno, od 1868: Mihovil Pavlinović, župnik u Podgori,

Dubrovnik i Cavtat — dr Miho Klaić, školski nadzornik, posjednik,

Korčula, Ston, Orebić i Pelješac — Marin pl. Đorđić, odvjetnik (umjesto Đorđića iste 1867. god. izabran Natko Nodilo, prof. u Zadru),

Kotor, Herceg-Novi, Risan i Budva — Stefan Ljubiša, opć. tajnik, i dr Đorđe Vojnović, odvjetnik.

IV. Mandatno razdoblje: 1870—1876.

Predsjednik: Stefan Ljubiša,

Potpredsjednik: 1870. — prazno, od 1871. Mate Gligo, savjetnik Prizivnog suda, od 1873. Đordje Vojnović,

Zastupnici po pravu: Petar Dujam Maupas i Stefan Knežević,

Zastupnici u kuriji veleporeznika:

a) iz okružja Zadar — Valerij Ponte, bilježnik, — 1870. prazno, od 1871. Vicko Alesani, porezni povjerenik, — 1870. prazno, od 1871. dr Božo Filippi, od 1874. umjesto Filippija: Frane Milković, sudski savjetnik, — 1870. prazno, od 1871. dr Vjekoslav Mery, umirovljenik savjetnik u Namjesništvu,

b) iz okružja Split — dr Frane Lanza, prof., posjednik (od 1874. umjesto Lanze: Šimun Rossignoli, odvjetnik), Josip Mladineo, posjednik (od 1875. umjesto Mladinea: Andrija Krušević, odvjetnik), dr Edvard Tacconi, odvjetnik (od 1875. umjesto Tacconija: dr Vjekoslav Nutrizio, odvjetnik),

c) iz Okružja Dubrovnik — dr Rafo pl. Pucić, odvjetnik, posjednik, načelnik opć. Dubrovnik, — 1870. prazno, od 1871. dr Ivan Rubricius, liječnik (od 1873. umjesto Rubriciusa: Ante pl. Ivelio, sudski pristav),

d) iz okružja Kotor — Đordje pl. Vojnović, bilježnik, posjednik, načelnik opć. Herceg-Novi,

Zastupnici u kuriji gradova:

Zadar — 1870. prazno, od 1871. dr Kuzma Begna (od 1874. umjesto Begne: Nikola Trigari, posjednik, načelnik opć. Zadar),

Šibenik — Frane Fontana, bivši predsjednik Prizivnog suda u Zadru,

Split — 1870. prazno, od 1871. dr Ante Bajamonti, načelnik opć. Split,

Makarska — 1870. prazno, od 1871. Stjepan Ivičević, bilježnik (od 1872. umjesto Ivičevića: dr Konstantin Vojnović),

Dubrovnik — Petar Budmani, profesor,

Korčula — 1870. prazno, od 1871. Josip Piperata, sudski savjetnik,

Hvar i Starigrad — 1870. prazno, od 1871. dr Ivan Botteri, odvjetnik,

Kotor, Perast i Herceg-Novi — Vicko Luković, kotarski sudac,

Zastupnici u kuriji trgovačko-obrtničkih komora:

Zadar — dr Antun pl. Bersa, odvjetnik (od 1875. umjesto Berse: dr Krsto Kovačević, liječnik),

Split — 1870. i 1871. prazno, od 1872. dr Andrija Krušević (od 1874. umjesto Kruševića: dr Josip Radman),

Dubrovnik i Kotor — dr Petar Čingrija, odvjetnik,

Zastupnici u kuriji vanjskih općina:

Zadar, Pag i Rab — dr Josip Antonietti, pristav financ. odvjetništva, i dr Josip Paštrović, odvjetnik,

Šibenik i Skradin — Josip Raimondi, župnik, i Antun Šupuk, posjednik,

Benkovac, Obrovac i Kistanje — Jerotej Kovačević, arhimandrit,
Drniš, Knin i Vrlika — Krsto Kulišić, načelnik opć. Vrlika (od 1874. umjesto Kulišića: Atanasij Ristović, načelnik opć. Vrlika), dr Lovro Monti, odvjetnik, i Ivan Vranković, bilježnik,
Split, Trogir i Omiš — Ivan Danilo, svećenik, i Ivan Dešković, posjednik,
Hvar, Vis i Brač — 1870. prazno, od 1871. dr Mate Gligo i od 1872. dr Luigi Lapenna, dvor. savjetnik u Vrhovnom sudu u Beču,
Sinj — dr Miho Klaić, bivši prof. i pok. škol. nadzornik, posjednik, i dr Antun Tripalo, odvjetnik,
Imotski — Mihovil Pavlinović, župnik,
Vrgorac, Makarska i Metković — Josip Kažimir Ljubić, svećenik,
Dubrovnik i Cavtat — 1870. prazno, od 1871. Vice Vuletić,
Korčula, Ston, Orebić i Pelješac — Rafo Arneri, bilježnik,
Kotor, Herceg-Novi, Risan i Budva — Stefan Ljubiša i dr Kosto Vojnović (od 1871. umjesto Vojnovića: Gerasim Petranović, vladika).

V. Mandatno razdoblje: 1876—1883.

Predsjednik: Đordje Vojnović,

Potpredsjednik: Nikola Trigari,

Zastupnici po pravu: Petar Dujam Maupas i Stefan Knežević,

Zastupnici u kuriji veleporeznika:

a) iz okružja Zadar — dr Kuzma pl. Begna, posjednik (od 1880. umjesto Begne: Josip Messa, bilježnik), dr Cesar pl. Pellegrini-Danieli, državni pod-odvjetnik, Manfred Borelli, posjednik, do 1881. prazno, od 1881. Ljubomir Vujnović, prof. bogoštovlja, posjednik,
b) iz okružja Split — dr Vicko Ivčević, odvjetnik, dr Dujam pl. Rendić-Miočević, odvjetnik, dr Ivan Krstitelj Macchiedo, odvjetnik, načelnik opć. Hvar,
c) iz okružja Dubrovnik — Ante pl. Ivellio, kotarski sudac, Ivan Vranković, bilježnik,
d) iz okružja Kotor — Đordje pl. Vojnović,

Zastupnici u kuriji gradova:

Zadar — Nikola pl. Trigari,
Šibenik — Ante Šupuk, načelnik opć. Šibenik,
Split — dr Ante Bajamonti, načelnik opć. Split,
Makarska — Josip Kažimir Ljubić, svećenik,
Dubrovnik — dr Rafo Pucić, odvjetnik, načelnik opć. Dubrovnik,
Korčula — dr Ivan Smrkinić, odvjetnik,
Hvar i Starigrad — Ivan Ante Botteri Zakarijin, bilježnik,
Kotor, Perast i Herceg-Novi — Gajetan Frari, predsjednik okružnog suda,
Zastupnici u kuriji trgovačko-obrtničkih komora:
Zadar — Petar Abelić, posjednik,
Split — prazno,
Dubrovnik i Kotor — dr Pero Čingrija, odvjetnik,
Zastupnici u kuriji vanjskih općina:
Zadar, Pag i Rab — dr Josip Antonietti, dvorski savjetnik, i dr Gustav Ivanić, ljekarski perovođa u Namjesništvu,
Šibenik i Skradin — Josip Raimondi, kanonik, i Josip Mrkica, kanonik,
Benkovac, Obrovac i Kistanje — Vladimir Simić, načelnik opć. Obrovac,
Drniš, Knin i Vrlika — Andrija Vujatović Šarov, bilježnik, načelnik opć. Knin, dr Lovro Monti, odvjetnik (od 1881. umjesto Montija: dr Lovro Pavlović Lučić, odvjetnik) i Tanasije Ristović, posjednik (od 1880. umjesto Ristovića: Josip Kulišić, posjednik, načelnik opć. Vrlika),

Split, Trogir i Omiš — dr Gajetan Bulat, odvjetnik, i Jerko pl. Cambj, posjednik, načelnik opć. Muć,

Hvar, Vis i Brač — dr Vicko Didolić, posjednik, i Nikola Duboković, posjednik, načelnik opć. Jelsa,

Sinj — dr Augustin Masovčić, odvjetnik, i Stjepan Tripalo, posjednik (od 1881. umjesto Stj. Tripala: Petar Tripalo, posjednik i načelnik opć. Sinj),

Imotski — Mihovil Pavlinović, župnik,

Vrgorac, Makarska i Metković — dr Lovro Matić, bilježnik (od 1881. umjesto Matića: Juraj Biankini),

Dubrovnik i Cavtat — dr Miho Klaić,

Korčula, Ston i Orebić — Petar Bačić, parok,

Kotor, Herceg-Novi i Risan — dr Lazar Tomanović, odvjetnik (od 1881. umjesto Tomanovića: Ilija Račeta, posjednik), — do 1880. prazno, od 1880. Jovan Nakićenović, posjednik.

VI. Mandatno razdoblje: 1883—1889.

Predsjednik: Đordje Vojnović,

Potpredsjednik: Mihovil Kapović,

Zastupnici po pravu: Petar Dujam Maupas, nadbiskup zadarski, prvostolnik dalmatinski, i Stefan Knežević, pravoslavni episkop dalmatinsko-istarske dijeceze,

Zastupnici u kuriji veleposjednika:

a) iz okružja Zadar — Mihovil Kapović, predsjednik okružnog suda u Splitu, Josip Messa, bilježnik, Vladimir Simić, posjednik, Leopold Strmić, posjednik,

b) iz okružja Split — dr Srećko Karaman, odvjetnik, dr Ivan Krstitelj Macchiedo, odvjetnik, dr Valerij Tomić Micheli, liječnik,

c) iz okružja Dubrovnik — Frano pl. Gondola, posjednik, Luko Zore, profesor,

d) iz okružja Kotor — Đordje Vojnović, bilježnik,

Zastupnici u kuriji gradova:

Zadar — Nikola pl. Trigari, načelnik opć. Zadar,

Šibenik — Ante Šupuk, posjednik,

Split — dr Duje Rendić Miočević, odvjetnik,

Makarska — Stjepan Lučić Pavlović, biskup (od 1884. umjesto Lučića: Kažimir Ljubić, svećenik),

Dubrovnik — dr Pero Čingrija, odvjetnik,

Korčula — dr Ivan Smrkinić, odvjetnik (od 1884. umjesto Smrkinića: dr Vicko Zaffron, odvjetnik),

Hvar i Starigrad — Nikola pl. Gjaxa, bilježnik, načelnik opć. Vis,

Kotor, Perast i Herceg-Novi — dr Josip Pezzi, bilježnik,

Zastupnici u kuriji trgovačko-obrtničkih komora:

Zadar — dr Gustav Ivanić, ljekarski perovođa u Namjesništvu (od 1885. umjesto Ivanića: dr Ante Radman, um. prof., a od 1886. umjesto Radmana: dr Ante Bajamonti, posjednik),

Split — Vid Morpurgo, posjednik (od 1887. umjesto Morpurga: Lovro Borčić, prof.),

Dubrovnik i Kotor — Lujo Serragli, posjednik (od 1885. umjesto Serraglija: Jerko pl. Natali, umir. sudac),

Zastupnici u kuriji vanjskih općina:

Zadar, Pag i Rab — dr Josip Paštrović, odvjetnik, i Pavao Zanchi, župnik,

Šibenik i Skradin — Josip Mrkica, dekan, i Ivan Vranković, bilježnik,
Benkovac, Obrovac i Kistanje — Sava Bjelanović, urednik »Srpskog lista«
Drniš, Knin i Vrlika — dr Ignacij Bakotić, odvjetnik, i Jerko pl. Cambj (od 1884. umjesto Cambja: dr Vicko Ivčević, odvjetnik),
Hvar, Vis i Brač — Tomo Didolić, posjednik (od 1885. umjesto Didolića: dr Roko Mišetić, liječnik), i Nikola Duboković, posjednik, načelnik opć. Jelsa,
Sinj — dr Augustin Masovčić, odvjetnik, i Petar Tripalo, posjednik, načelnik opć. Sinj,
Imotski — Mihovil Pavlinović, župnik (od 1887. umjesto Pavlinovića: Luka Vuković, posjednik),
Vrgorac, Makarska i Metković — Juraj Biankini, urednik »Narodnog lista« (od 1887. umjesto Biankinija: don Frano Bulić, profesor),
Dubrovnik i Cavtat — dr Miho Klaić, umir. škol. nadzornik,
Korčula, Ston i Orebić — dr Jerko Arneri, odvjetnik,
Kotor, Herceg-Novi, Risan i Budva — Špiro Gojković, posjednik, opć. načelnik, i Đuro Vukotić, učitelj, opć. tajnik (od 1885. umjesto Vukotića: Nikola Stefanović, posjednik).

VII. Mandatno razdoblje: 1889—1895.

Predsjednik: Đordje Vojnović,

Potpredsjednik: dr Gajetan Bulat,

Zastupnici po pravu: Petar Dujam Maupas (od 1891. umjesto Maupasa: Grgur Rajčević), i Nikodim Milaš,

Zastupnici u kuriji veleposjednika:
a) iz okružja Zadar — Lovro Benevenia, prof. (do 1894.), dr Baldo Podić, odvjetnik, Nikola Vidović, bilježnik, dr Ante Zmirić, odvjetnik,
b) iz okružja Split — dr Pero Čingrija, odvjetnik, dr Ivan Krstitelj Macchiedo, odvjetnik, Petar pl. Tartaglia, posjednik,
c) iz okružja Dubrovnik — dr Marin pl. Đordjić, odvjetnik, Luko Zore, profesor,
d) iz okružja Kotor — Đuro Vojnović, bilježnik,

Zastupnici u kuriji gradova:
Zadar — Nikola Trigari, posjednik, načelnik opć. Zadar,
Šibenik — Ante Šupuk, posjednik,
Split — Lovro Borčić, profesor,
Makarska — Kažimir Ljubić, svećenik,
Dubrovnik — Frano pl. Gondola, posjednik,
Korčula — dr Josip Zaffron, odvjetnik,
Hvar i Starigrad — dr Ante Spalatin, liječnik, načelnik opć. Starigrad (od kraja 1892. umjesto Spalatina: dr Ante Machiedo, odvjetnik),
Kotor, Perast i Herceg-Novi — Tomo Brajković, prof.,

Zastupnici u kuriji trgovačko-obrtničkih komora:
Zadar — dr Ante Bajamonti, posjednik (od 1891. umjesto Bajamontija: dr Erkolan Salvi, odvjetnik),
Split — dr Srećko Karaman, odvjetnik,
Dubrovnik i Kotor — dr Ante Pugliesi, bilježnik,
Zastupnici u kuriji vanjskih općina:
Zadar, Pag i Rab — Juraj Biankini, urednik »Narodnog lista«, i dr Josip Paštrović, odvjetnik,
Šibenik i Skradin — dr Ivan Krstitelj Fontana, odvjetnik, i Ivan Vranković, bilježnik,
Benkovac, Obrovac i Kistanje — Vladimir Simić, posjednik,

Drniš, Knin i Vrlika — dr Ignacij Bakotić, odvjetnik (od kraja 1892. umjesto Bakotića: dr Dušan Baljak, odvjetnik), Sava Bjelanović, urednik »Srpskog glasa«, i Josip Kulišić, posjednik, načelnik opć. Vrlika,

Split, Trogir i Omiš — dr Gajetan Bulat, odvjetnik, i dr Vicko Ivčević, odvjetnik,

Hvar, Vis i Brač — Stjepan Buzolić, prof. (od 1894. umjesto Buzolića: dr Roko Mišetić, liječnik), i Nikola Duboković, posjednik i načelnik opć. Jelsa,

Sinj — Božo Korlaet, prof., i Marko Zuro, posjednik,

Imotski — Virgil Perić, prof.,

Vrgorac, Makarska i Metković — Mate Šarić, posjednik,

Dubrovnik i Cavtat — dr Miho Klaić, um. pok. škol. nadzornik,

Korčula, Ston i Orebić — Stjepan Bjelovučić, posjednik, načelnik opć. Janjina,

Kotor, Herceg-Novi, Risan i Budva — Špiro Gojković, posjednik, i Đuro Vukotić, um. učitelj.

VIII. Mandatno razdoblje: 1895—1901.

Predsjednik: dr Gajo F. Bulat (od 1900. umjesto Bulata: dr Vicko Ivčević),

Potpredsjednik: dr Radoslav Kvekić,

Zastupnici po pravu: Grgur Rajčević, nadbiskup (do 1899.), i Nikodim Milaš, episkop,

Zastupnici u kuriji veleposjednika:

a) iz okružja Zadar — dr Robert Ghiglianovich, odvjetnik, dr Ivan Lubin, odvjetnik, dr Stjepan Smerchinich, odvjetnik, dr Vjekoslav Ziliotto, odvjetnik,

b) iz okružja Split — Lovro Borčić, prof., dr Ivan Krstitelj Machiedo, odvjetnik, dr Valerij Tomić Micheli, liječnik (od 1900. umjesto Tomića Michelija: Ante Nisiteo, prof.),

c) iz okružja Dubrovnik — Vinko Milić, predsjednik okružnog suda, Luko Zore, profesor,

d) iz okružja Kotor — dr Radoslav Kvekić, odvjetnik,

Zastupnici u kuriji gradova:

Zadar — Nikola Trigari, posjednik, načelnik opć. Zadar,

Šibenik — Ante Šupuk, posjednik, načelnik opć. Šibenik,

Split — dr Ivan Manger, odvjetnik, načelnik opć. Split,

Makarska — Antun Vuković, dvorski savjetnik u mirovini,

Dubrovnik — Vlaho De Giulli, posjednik (od 1898. umjesto De Giullija: dr Vlaho Matijević, odvjetnik, a od 1900. umjesto Matijevića: Ernest Katić, bilježnik),

Korčula — dr Josip Zaffron, odvjetnik,

Hvar i Starigrad — Ivan Vranković, bilježnik (od 1900. umjesto Vrankovića: dr Petar Ružević, odvjetnik),

Kotor — Pavo Kamenarović, posjednik,

Zastupnici u kuriji trgovačko-obrtničkih komora:

Zadar — dr Erkolan Salvi, odvjetnik,

Split — Vid Morpurgo, posjednik,

Dubrovnik — dr Pero Čingrija, odvjetnik,

Zastupnici u kuriji vanjskih općina:

Zadar, Pag i Rab — Hubert Borelli, posjednik, načelnik opć. Biograd, i Ante Trumbić, odvjetnik (od kraja 1896.),

Šibenik i Skradin — dr Nikola Katnić, odvjetnik, i dr Antun Pogliesi, bilježnik (od 1901. umjesto Pugliesija: Lovro Macura, posjednik),

Benkovac, Obrovac i Kistanje — Vladimir Simić, posjednik,

Drniš, Knin i Vrlika — dr Dušan Baljak, odvjetnik (od 1901. umjesto Baljaka: dr Ivan Buić, odvjetnik), Sava Bjelanović, urednik »Srpskog glasa« (od kraja 1897. umjesto Bjelanovića: Aleksandar Katić, posjednik, načelnik opć. Knin; od kraja 1898. umjesto Katića: Marko Petranović, um. savjetnik Prizivnog suda; od 1901. umjesto Petranovića: Marko Skelin, posjednik), Josip Kulišić, posjednik, načelnik opć. Vrlika,

Split, Trogir i Omiš — dr Gajetan Bulat, odvjetnik (od 1900. umjesto Bulata: dr Petar Kamber, bilježnik) i dr Vicko Ivčević, odvjetnik,

Hvar, Vis i Brač — dr Ante Colombis, odvjetnik i Ante Petrić, posjednik i načelnik op. Komiža,

Sinj — Božo Korlaet, prof., i Marko Žuro, posjednik,

Imotski — Virgil Perić, profesor, kanonik,

Vrgorac, Makarska i Metković — Ante Mrkušić, profesor,

Dubrovnik i Cavtat — dr Miho Klaić (do početka 1896.; od kraja 1897: dr Pero Klaić, odvjetnik),

Korčula, Ston i Orebić — Juraj Biankini, urednik »Narodnog lista«,

Kotor, Herceg-Novi, Risan i Budva — dr Vladimir Trojanović, liječnik, i Đuro Vukotić, um. učitelj.

IX. Mandatno razdoblje: 1901—1908.

Predsjednik: dr Vicko Ivčević,

Potpredsjednik: Josip Kulišić (od 1903. umjesto Kulišića: Vladimir Simić),

Zastupnici po pravu: Mate Dujam Dvornik, nadbiskup, i Nikodim Milaš, episkop,

Zastupnici u kuriji veleposjednika:

a) iz okružja Zadar — dr Roberto Ghiglianović, odvjetnik, dr Božo Krekić, savjetnik pokr. financijskog odvjetništva, dr Stjepan Smerchinich, odvjetnik, Nikola Trigari, posjednik (od 1903. umjesto Trigarija: dr Lujo Pini, odvjetnik),

b) iz okružja Split — dr Eduard Grgić, odvjetnik, dr Ivan Manger, odvjetnik, dr Ivan Štambuk, liječnik,

c) iz okružja Dubrovnik — dr Roko Arneri, odvjetnik, dr Kosto Vojnović, odvjetnik, um. sveuč. prof. (od 1903. umjesto Vojnovića: dr Melko Čingrija, odvjetnik),

d) iz okružja Kotor — dr Adam Verona, liječnik,

Zastupnici u kuriji gradova:

Zadar — dr Vjekoslav Ziliotto, odvjetnik,

Šibenik — Ante Šupuk, posjednik (od 1904. umjesto Šupuka: dr Ante Dulibić, sudski tajnik),

Split — Vinko Milić, um. predsjednik okružnog suda,

Makarska — Nikola Ribičić, svećenik,

Dubrovnik — dr Pero Klaić, odvjetnik,

Korčula — dr Josip Zaffron, odvjetnik,

Hvar i Starigrad — dr Petar Ružević, odvjetnik (od 1904. umjesto Ruževića: dr Ante Tresić Pavičić, književnik),

Kotor, Perast i Herceg-Novi — Mato Radimiri, učitelj,

Zastupnici u kuriji trgovačko-obrtničkih komora:

Zadar — dr Erkolan Salvi, odvjetnik,

Split — Lovro Borčić, profesor,

Dubrovnik — Brnja Caboga, posjednik (od 1905. umjesto Caboge: Antun Ucović, posjednik),

Zastupnici u kuriji vanjskih općina:

Zadar, Pag i Rab — Josip Bakota, posjednik, i Ivo Prodan, svećenik,

Šibenik i Skradin — dr Nikola Katnić, odvjetnik, i dr Josip Smodlaka, odvjetnik (od 1904. umjesto Smodlake: Vinko Matas, posjednik, načelnik opć. Skradin),

Benkovac, Obrovac i Kistanje — Vladimir Simić, posjednik,

Drniš, Knin i Vrlika — dr Krsto Kovačević, liječnik, posjednik, Josip Kulišić, posjednik, i dr Ante Pugliesi, bilježnik,

Split, Trogir i Omiš — dr Vicko Ivčević, odvjetnik, i dr Ante Trumbić, odvjetnik,

Hvar, Vis i Brač — Juraj Carić i Ante Radić, posjednik, načelnik opć. Bol.

Sinj — Božo Korlaet, prof. u m., i dr Ivan Marović, odvjetnik,

Imotski — Virgil Perić, prof. i kanonik,

Vrgorac, Makarska i Metković — dr Ivan Majstorović, odvjetnik,

Dubrovnik i Cavtat — dr Pero Čingrija, odvjetnik,

Korčula, Ston i Orebić — Juraj Biankini, urednik »Narodnog lista«,

Kotor, Herceg-Novi, Risan i Budva — dr Stjepan Knežević, odvjetnik (od 1903. umjesto Kneževića: dr Radoslav Kvekić, odvjetnik), i Đuro Vukotić, um. učitelj.

X. Mandatno razdoblje: 1908—1918.

Predsjednik: dr Vicko Ivčević,

Potpredsjednik: Vladimir: Simić,

Zastupnici po pravu: dr Vicko Pulišić, nadbiskup, i Nikodim Milaš, episkop,

Zastupnici u kuriji veleposjednika:

a) iz okružja Zadar — dr Roberto Ghiglianovich, odvjetnik, dr Božo Krekich, savjetnik u pok. fin. odvj., dr Stjepan Smerchinich, odvjetnik, dr Lujo Pini, odvjetnik (od 1910.),

b) iz okružja Split — dr Jerko Machiedo, liječnik, Vinko Milić, um. predsjednik, okružnog suda (od 1910. umjesto Milića: dr Gajo Bulat, odvjetnik), dr Jerko Tommaseo, um. dvor. savjetnik,

c) iz okružja Dubrovnik — dr Stijepo Knežević, odvjetnik, Ivo F. Lupis, trgovac,

d) iz okružja Kotor — Tomo Brajković, um. prof.,

Zastupnici u kuriji gradova:

Zadar — dr Vjekoslav Ziliotto, odvjetnik, načelnik opć. Zadar,

Šibenik — dr Ante Dulibić, sudski tajnik,

Split — dr Vicko Mihaljević, odvjetnik, načelnik opć. Split (od 1911. umjesto Mihaljevića: dr Josip Smodlaka, odvjetnik),

Makarska — Nikola Ribičić, svećenik (od 1911. umjesto Ribičića: Mate Klarić, posjednik),

Dubrovnik — dr Pero Čingrija, odvjetnik, načelnik opć. Dubrovnik,

Korčula — dr Josip Zaffron, odvjetnik (od 1911. umjesto Zaffrona: dr Dinko Giunio, odvjetnik),

Hvar i Starigrad — Juraj Biankini, urednik »Narodnog lista«,

Kotor, Perast i Herceg-Novi — Mato Radimiri, um. učitelj, načelnik opć. Kotor,

Zastupnici u kuriji trgovačko-obrtničkih komora:

Zadar — dr Erkolan Salvi, odvjetnik,

Split — Lovro Borčić, um. prof. (od 1911. umjesto Borčića: Dujam Mikačić, tajnik splitske općine),

Dubrovnik i Kotor — dr Milorad Medini, um. prof.,

Zastupnici u kuriji vanjskih općina:

Zadar, Pag i Rab — Petar Matulina, učitelj, i Ivo Prodan, urednik »Hrvatske krune«,

Šibenik i Skradin — dr Mate Drinković, liječnik, i dr Nikola Katnić, odvjetnik,

Benkovac, Obrovac i Kistanje — Vladimir Simić, posjednik,

Drniš, Knin i Vrlika — dr Lujo Bakotić, odvjetnik, dr Dušan Baljak, odvjetnik, i Josip Kulišić, posjednik, načelnik opć. Vrlika,

Split, Trogir i Omiš — dr Vicko Ivčević, odvjetnik, i dr Ante Trumbić, odvjetnik,

Hvar, Vis i Brač — Ante Radić, posjednik, i dr Ante Tresić Pavičić, književnik,

Sinj — dr Ivan Marović, odvjetnik i Petar Šimunić, posjednik,

Imotski — dr Josip Mladinov, liječnik,

Vrgorac, Makarska i Metković — Antun Vuković, dvor. savjetnik u m. (od 1911. umjesto Vukovića: Ante Franić, poštanski oficijal),

Dubrovnik i Cavtat — Pero Vuković, posjednik (od 1910. umjesto Vukovića: Niko Skurić, učitelj),

Korčula — Joakim Kunjašić, posjednik, načelnik opć. Blato,

Kotor, Herceg-Novi, Risan i Budva — dr Aleksandar Mitrović, odvjetnik, i Stjepan Srzentić, posjednik, načelnik opć. Budva.

B — PRISJEDNICI ZEMALJSKOG ODBORA I NJIHOVI ZAMJENICI

1. *Mandatno razdoblje: 1861—1864.*

Prisjednici: dr Božo Filippi, dr Ante Radman, Jerolim Vusio i Lujo Seragli,

Zamjenici: dr Jakov Ghiglianović, dr Ante Galvani, Josip Dešković i dr Vittorio Bioni.

2. *Mandatno razdoblje: 1864—1867.*

Prisjednici: Valerij Ponte, dr Viktor Bioni, Andrija Nikolić i dr Šimun Rossignoli (od 1866. umjesto Rossignolija: dr Ante Radman),

Zamjenici: dr Antun Strmić, Ferdo Sbutega (od 1866. umjesto Sbutege: dr Miho Klaić), dr Frane Lanza i dr Melkior Difnico (od 1866. umjesto Difnica: Josip Piperata).

3. *Mandatno razdoblje: 1867—1870.*

Prisjednici: Andrija Nikolić, dr Vittorio Bioni, Ivan Vranković i dr Ante Radman,

Zamjenici: Luigi Serragli, Valerio Ponte, Stefan Ljubiša i Josip Piperata.

4. *Mandatno razdoblje: 1870—1876.*

Prisjednici: dr Josip Antonietti (od 1872. umjesto Antoniettija: dr Edvard Tacconi, od 1875. umjesto Tacconija: Ante Ivelio), dr Antun Bersa (od 1872. umjesto Berse: Josip Kažimir Ljubić), dr Miho Klaić i Ivan Vranković,

Zamjenici: Josip Kažimir Ljubić (od 1872. umjesto Ljubića: Josip Raimondi), dr Pero Čingrija (od 1874. umjesto Čingrije: Ivan Danilo), dr Josip Paštrović i dr Edvard Tacconi (od 1872. umjesto Tacconija: dr Rafo Arneri).

5. *Mandatno razdoblje: 1876—1883.*

Prisjednici: dr Gustav Ivanić, Ante Ivellio (od 1880. umjesto Ivellija: Josip Kažimir Ljubić), dr Miho Klaić i Ivan Vranković,

Zamjenici: Josip Kažimir Ljubić (od 1881. umjesto Ljubića: Josip Messa), Josip Raimondi, dr Vicko Ivčević i Manfred Borelli.

6. *Mandatno razdoblje: 1883—1889.*

Prisjednici: dr Miho Klaić, Vladimir Simić, dr Valerij Tomić Micheli i Ivan Vranković,

Zamjenici: dr Josip Paštrović, Josip Kulišić, Tomo Didolić i Juraj Biankini.

7. *Mandatno razdoblje: 1889—1895.*

Prisjednici: dr Vicko Ivčević, dr Miho Klaić, Vladimir Simić i Ivan Vranković,

Zamjenici: Lovro Borčić, Stjepan Buzolić, Tomo Brajković i Ivan Krstitelj Fontana.

8. *Mandatno razdoblje: 1895—1901.*

Prisjednci: dr Vicko Ivčević (od 1900. umjesto Ivčevića: dr Petar Kamber, Božo Korlaet, Vladimir Simić i Ivan Vranković (od 1900. umjesto Vrankovića: dr Nikola Katnić),

Zamjenici: **Hubert Borelli, Lovro Borčić, dr Dušan Baljak** (od 1900. umjesto Baljaka: dr Pero Klaić) i dr Nikola Katnić (od 1900. umjesto Katnića: Josip Kulišić).

9. *Mandatno razdoblje: 1901—1908.*

Pridsjednici: dr Nikola Katnić, Vladimir Simić, dr Josip Smodlaka (od 1905. umjesto Smodlake: dr Ante Dulibić), dr Ivan Štambuk (od 1903. umjesto Štambuka: Ante Radić), i Petar Ružević (od 1905., umjesto Ruževića: Nikola Ribičić, a od 1907. umjesto Ribičića: dr Pero Klaić),

Zamjenici: dr Pero Klaić (od 1907. prazno), Josip Kulišić, dr Petar Ružević (od 1903. umjesto Ruževića: dr Melko Čingrija), Ante Radić (od 1903. umjesto Radića: dr Roko Arneri) i dr Ivan Marović (od 1903.).

10. *Mandatno razdoblje: 1908—(1918).*

Prisjednici: dr Nikola Katnić, dr Jerko Machiedo, Ante Radić, dr Jerko Tommaseo i Vladimir Simić,

Zamjenici: **Lovro Borčić** (do 1911.), **Juraj Biankini, Tomo Brajković, Mato** Radimiri i Josip Kulišić.

C — ZASTUPNICI U CAREVINSKOM VIJEĆU, BIRANI IZ SABORSKOG SASTAVA

1. *Mandatno razdoblje: 1861—1864.*

Dr Luigi Lapenna, dr Vice Alberti, Stefan Ljubiša, dr Šime Bujas i dr Ivan Batista Macchiedo.

2. *Mandatno razdoblje: 1864—1867.*

Dr Luigi Lapenna, dr Kuzman Begna, Jerotej Kovačević, Jerko Alesani i Orsat Bonda.

3. *Mandatno razdoblje: 1867—1870.*

Stefan Ljubiša, Stefan Knežević, dr Ante Bajamonti, dr Luigi Lapenna i Šime Micheli Vitturi (od 1868. umjesto Vitturia: dr Josip Radman).

4. *Mandatno razdoblje: 1870—1873.*

Dr Josip Antonietti, Ivan Danilo, Stefan Ljubiša, Đordje Vojnović i Pero Budmani (od 1872. umjesto Budmanija: Frane Fontana).

D — PREGLED UKUPNOG TRAJANJA ZASTUPNIŠTVA POJEDINIH SABORSKIH ZASTUPNIKA S NAZNAKOM NJIHOVE STRANAČKE PRIPADNOSTI

Prezime i ime zastupnika, od kada je do kada bio zastupnik i kojoj je stranci pripadao (NS = Nar. str., AS = Aut. str., NSS = Narodno-srednjačka str., SS = Srp. str., SP = Str. pr., IS = Izvan stranka, NHS = Nar. hrv. str., HK = Hrv. klub, ČSP = Čista str. pr., HS = Hrv. str., HPNS = Hrv. puč. nap. str.):

Abelić Petar, 1876—1883, AS
Alberti Vice, 1861—1864, AS
Alesani Jerko, 1864—1866, 1869—1870, AS
Alesani Vicko, 1871—1876, AS
Antonietti Josip, 1870—1883, NS, NSS, NS
Arneri Jerko, 1883—1889, NS
Arneri Rafo, 1870—1876, NS
Arneri Roko, 1901—1908, SP, HS
Bačić Petar, 1876—1883, NS
Bajamonti Ante, 1861—1883, 1886—1891, AS
Bakota Josip, 1901—1908, SP, HS
Bakotić Ignacij, 1883—1892, SS
Bakotić Lujo, 1908—(1918), SS
Baljak Dušan, 1892—1900, 1908—(1918), SS
Banović Damianović Josip, 1863—1864, NS
Begna Kuzman, 1861—1870, 1871—1873, 1876—1880, AS
Benevenia Lovro, 1889—1894, AS
Bersa Antun, 1870—1875, NS
Biankini Juraj, 1881—1887, 1889—(1918), NS, NHS, HK, SP, HS
Bioni Vittorio, 1861—1870, AS
Bjelanović Sava, 1883—1897, SS
Bjelovučić Stjepan, 1889—1895, NHS
Bonda Orsat, 1864—1867, AS
Borčić Lovro, 1887—1911, NS, NHS, HS
Borelli Frane, 1861—1864, NS
Borelli Manfred, 1876—1883, NS
Borelli Hubert, 1895—1901, NHS
Botteri Ivan, 1871—1876, AS
Botteri Ivan Ante (Zakarijin), 1876—1883, AS
Brajković Tomo, 1889—1895, 1908—(1918), NHS, HS

Budmani Petar, 1870—1876, NS
Buić Ivan, 1901, NHS
Bujas Šime, 1861—1864, AS
Bulat F. Gajo, 1876—1900, NS NHS
Bulat Gajo, 1910—(1918), HS
Bulić Frane, 1887—1889, NS
Buljan Ante, 1861—1864, AS
Buzolić Stjepan, 1889—1894, NHS, HK
Caboga Brnja, 1901—1904, NHS
Cambij Jerko, 1876—1884, NS
Carić Juraj, 1901—1908, NHS, HS
Cindro Augustin, 1867—1870, AS
Colombis Ante, 1895—1901, NHS
Čingrija Melko, 1903—1908, NHS, HS
Čingrija Pero, 1870—(1918), NS, NHS, HS
Danilo Ivan, 1864—1867, 1870—1876, NS, NSS
De Giulli Vlaho, 1895—1898, NHS
Dešković Ivan, 1868—1876, NS, NSS
Dešković Josip, 1861—1864, 1866——1868, AS
Didolić Tomo, 1883—1885, NS
Didolić Vice, 1865—1870, 1876—1885, NS
Difnico (Difniko, Difnić) Melkior, 1861—1866, AS
Dojmi Petar, 1864—1867, AS
Dojmi Stjepan, 1864—1869, AS
Drinković Mate, 1908—(1918), SP
Duboković Nikola, 1876—1895, NS, NHS
Dudan Leonardo, 1861—1864, AS
Dulibić Ante, 1904—(1918), NHS, HS, SP
Duplančić Vice, 1861—1864, AS
Dvornik Mate Dujam, 1901—1907, IS
Đordjić (Giorgi) Marin, 1861—1864, 1867, 1889—1895, NS, NHS
Đurović Josip, 1861—1863, NS
Fanfogna Ante, 1861—1864, AS
Fanfogna Ivan, 1864—1870, AS
Filippi Božo, 1861—1864, 1866—1867, 1871—1873, AS
Fontana Frane, 1870—1876, NS, NSS
Fontana Ivan Krstitelj, 1889—1895, NHS
Franić Ante, 1908—(1918), HS
Frari Gajetan, 1876—1883, AS
Frari Luigi, 1867—1870, AS
Galvani Ante, 1861—1864, AS
Galvani Miroslav Antun, 1864—1867, AS
Ghiglianović Jakov, 1861—1864, 1866—1870, AS
Ghiglianovich Roberto, 1895—(1918), AS
Giovanizio Đordjo, 1861—1864, 1867——1870, AS
Giunio Dinko, 1911—(1918), HS
Gjaxa Nikola, 1883—1889, NS
Gligo Mate, 1871—1876, AS
Godeassi Josip, 1861—1863, AS
Gojković Špiro, 1883—1895, SS
Gondola Frano, 1883—1895, NS, SS
Grgić Eduard, 1901—1908, NHS, HS
Ivanić Gustav, 1876—1885, AS
Ivčević Vicko, 1876—1883, 1884—(1918), NS, NHS, HS
Ivellio (Ivelić) Ante, 1873—1883, NS
Ivičević Stjepan, 1871—1872, NS
Jerković Kristofor, 1861—1864, NS
Jovanović Konstantin, 1864—1867, NS
Kamber Petar, 1900—1901, NHS
Kamenarović Pavo, 1895—1901, SS
Kapović Mihovil, 1883—1889, AS
Karaman Srećko, 1883—1895, NS, NHS
Katić Aleksandar, 1897—1898, SS
Katić Ernest, 1900—1901, NHS
Katnić Nikola, (1895—(1918), NHS, HS
Klaić Miho, 1861—1896, NS, NHS
Klaić Pero, 1897—1908, NHS, HS
Klarić Mate, 1911—(1918), SP
Knežević Stefan, 1861—1889, NS, AS, SS
Knežević Stjepan, 1901—1903, 1908——(1918), SS
Korlaet Božo, 1889—1908, NHS, HS, IS
Kovačević Jerotej, 1864—1876, NS, NSS
Kovačević Krsto, 1875—1876, 1901——(1918), NS, SS
Krekić (Krekich) Božo, 1901—1908,
Krušević Andrija, 1872—1873, 1875——1876, AS
Kulišić Josip, 1880—1895, 1901——(1918), SS
Kulišić Kristofor (Krsto), 1861—1864, 1867—1874, NS
Kunjašić Joakim, 1908—(1918), HS
Kvekić Radoslav, 1895—1901, 1903——1908, SS
Lalić Nikola, 1864—1867, AS
Lanza Frane, 1864—1867, 1870—1874, AS
Lapenna Luigi, 1861—1866, 1867——1870, 1872—1873, AS
Lubin Ivan, 1895—1901, AS
Lučić Pavlović Stjepan, 1883—1884, IS
Luković Vicko, 1870—1876, NS

Lupis Ivo, 1908—(1918), HS
Ljubić Josip Kažimir, 1870—1883, 1884—1895, NS, NHS, HK, SP
Ljubiša Stefan, 1861—1864, 1866——1877, NS, NSS
Macchiedo Ante, 1892—1895, NHS
Macchiedo Ivan Batista, 1861—1867, 1876—1901, AS, NS, NHS
Macchiedo Jerko, 1908—(1918), HS
Macchiedo Jerolim, 1861—1864, AS
Macura Lovro, 1901, NHS
Majstorović Ivan, 1901—1908, ČSP
Manger Ivan, 1895—1908, NHS, HS
Marasović Ivan, 1861—1864, AS
Marović Ivan, 1901—(1918), NHS, HS
Masovčić Augustin, 1876—1889, NS
Matas Vinko, 1904—1908, NHS, HS
Matić Lovro, 1876—1881, NS
Matijević Vlaho, 1898—1900, SS
Matković Enrik, 1867—1870, AS
Matulina Petar, 1908—(1918), SP
Maupas Petar Dujam, 1863—1891, AS
Medini Milorad, 1908—(1918), HS
Mery Luigi (Vjekoslav), 1864—1867, 1871—1876, AS
Messa Josip, 1880—1889, AS
Micheli Vitturi Šimun, 1864—1868, AS
Mihaljević Vicko, 1908—1911, HS
Mikačić Dujam, 1911—(1918), HS
Milaš Nikodim, 1889—(1918), SS
Milić Vinko, 1895—1910, NHS, HS
Milković Frane, 1874—1876, AS
Mirošević Nikola, 1861—1864, AS
Mišetić Roko, 1885—1889, 1894—1895, NS, SP
Mitrović Aleksandar, 1908—(1918), SS
Mladineo Josip, 1871—1874, AS
Mladinov Josip, 1908—(1918), SP
Monti Lovro, 1866—1881, NS
Moretti Luigi (Vjekoslav), 1864—1865, NS
Morpurgo Vid, 1883—1887, 1895——1901, NS, NHS
Mrkica Josip, 1876—1889, NS
Mrkušić Ante, 1895—1901, NS
Nakićenović Jovan, 1880—1883, SS
Natali Jerko, 1885—1889, NS
Nikolić Andrija, 1864—1870, AS
Nisiteo Ante, 1900—1901, NHS
Nodilo Natko, 1867—1870, NS
Nutrizio Vjekoslav, 1875—1876, AS
Paštrović Josip, 1870—1876, 1883——1895, NS, NSS, NHS, HK, SP
Pavlinović Mihovil, 1861—1864, 1865—1867, 1868—1887, NS
Pavlović Lučić Lovro, 1881—1883, NS
Pellegrini Danieli Cesar, 1876—1883, AS
Perić Virgil, 1889—1908, NHS, HK, SP
Petranović Gerasim, 1871—1876, NS, NSS
Petranović Marko, 1883—1889, 1898——1900, SS
Petrić Ante, 1895—1901, NHS
Petrović Špiro, 1861—1870, AS
Pezzi Josip, 1883—1889, AS
Pini Lujo, 1903—1908, 1910—(1918), AS
Piperata Josip, 1864—1870, 1871——1873, AS
Podić Baldo, 1889—1895, AS
Ponte Valerij, 1864—1867, 1870—1876, AS
Prodan Ivo, 1901—(1918), ČSP, SP
Pucić Nikola (Veliki), 1867—1870, NS
Pucić Rafo, 1870—1883, NS
Pugliesi Antun, 1889—1900, 1901——1908, SS
Pulić Juraj, 1861—1864, 1867—1870, NS
Pulišić Vicko, 1908—(1918), IS
Račeta Ilija, 1881—1883, SS
Radić Ante, 1901—1918, NHS, HS
Radimir Mato, 1901—(1918), NHS, HS
Radman Ante, 1861—1864, 1867—1870, 1885—1886, AS
Radman Josip, 1867—1870, 1874—1876, AS
Radmilli Ivan Krstitelj, 1861—1867, AS
Radulović Petar, 1861—1870, NS
Raimondi Josip, 1864—1867, 1870——1883, NS
Rajčević Grgur, 1891—1899, IS
Rendić Miočević Duje, 1876—1889, NS
Ribičić Nikola, 1901—1911, NHS, HS
Ristović Atanasije, 1874—1880, NS SS
Rolli Ante, 1867—1870, AS
Rossi Antun, 1864—1870, NS
Rossignoli Šimun, 1864—1870, 1874——1876, AS
Rubricius Ivan, 1871—1873, NS
Ružević Petar, 1900—1904, SP
Sablić Pane, 1861—1864, NS
Salghetti Drioli Ivan, 1863—1864, 1867—1870, AS
Salvi Erkolan, 1891—(1918), AS
Sbutega Ferdo, 1864—1866, NS

Serragli Lujo, 1861—1870, 1883—1885, AS
Simić Vladimir, 1876—(1918), NS, SS
Skelin Marko, 1901, NHS
Skurić Niko, 1910—(1918), SP
Smerchinich Stjepan, 1895—(1918), AS
Smodlaka Josip, 1901—1904, 1911—(1918), SP, HPNS
Smrkinić Ivan, 1861—1864, 1876—1884, AS
Spalatin Ante, 1889—1892, NHS
Srzentić Stjepan, 1908—(1918), SS
Stefanović Nikola, 1885—1889, SS
Strmić Antun, 1864—1866, AS
Strmić Leopold, 1883—1889, AS
Šarić Mate, 1889—1895, NHS, HK, SP
Šimunić Petar, 1908—(1918), SP
Štambuk Ivan, 1901—1908, NHS, HS
Šupuk Ante, 1870—1904, NS, NHS
Tacconi Edvard, 1871—1875, NS
Tartaglia Petar, 1889—1895, NHS
Tomanović Lazar, 1876—1881, NS, SS
Tomić Micheli Valerij, 1883—1889, 1895—1899, NS, NHS
Tommaseo Jerko, 1908—(1918), HS
Tresić Pavičić Ante, 1904—1918, SP, HS
Trigari Nikola, 1874—1903, AS
Tripalo Antun, 1870—1876, NS
Tripalo Petar, 1881—1889, NS
Tripalo Stjepan, 1876—1881, NS
Tripković Luka, 1861—1864, NS
Trojanović Vladimir, 1895—1901, SS
Trumbić Ante, 1896—(1918), SP, HS
Ucović Antun, 1905—1908, HS
Verona Adam, 1901—1908, NHS, HS
Verona Bernard, 1861—1863, NS
Vidić Nikola, 1868—1870, NS
Vidović Nikola, 1889—1895, AS
Vojnović Đordje, 1867—1895, NS NSS, SS
Vojnović Konstantin, 1863—1870, 1872—1883, 1901—1903, NS, NHS
Vranković Ivan, 1864—1900, NS, NHS
Vujatović Šarov Andrija, 1876—1883, NS, SS
Vujnović Ljubomir, 1881—1883, SS
Vukotić Đuro, 1883—1885, 1889—1908, SS
Vuković Antun, 1895—1901, 1908—1911, NHS, HS
Vuković Jakov, 1861—1870, AS
Vuković Luka, 1887—1889, NS
Vuković Pero, 1908—1910, HS
Vuletić Vinko (Vice), 1864—1870, 1871—1876, AS
Vusio Jerolim (Jerko), 1861—1865, AS
Zaffron Ivan, 1864—1870, AS
Zaffron Josip, 1889—1911, NHS, HS
Zaffron Vicko, 1884—1889, NS
Zanchi Frane, 1864—1867, AS
Zanchi Pavao, 1883—1889, NS
Ziliotto Vjekoslav, 1895—(1918), AS
Zore Luko, 1883—1901, NS, NHS
Žmirić Ante, 1861—1863, AS
Žmirić Ante (odvj.), 1889—1895, AS
Žuro Marko, 1889—1901, NHS

Summary

Even after the Wiennese Congress (1815), when the Croatian provinces of Dalmatia, Istria, governer's Croatia (banska Hrvatska) and the Croato — Slavonian Military Province (Vojna krajina) found themselves within one large state — the Austrian Empire, those provinces became even more mutually isolated administratively-wise. After the October Diploma of 1860 — which announced the fall of the absolutism and the creation of the constitutional order in the Austrian Empire, the decision was to create the provincial parliaments within single provinces in addition to the State Parliament (Empire Parliament). Accordingly, it was decided to create the provincial parliaments within Dalmatia (the Dalmatian Parliament) with the headquarters in Zadar.

The Dalmatian Parliament had 43 representatives of the following composite structure: 2 virilists (the catholic archbishop and the ortodox bishop) and 41 selected representatives, whose mandate lasted six years. The selection of the representatives was held according to the group system as follows: 10 representatives in the group of large taxpayers, 8 in the group of cities, 3 in the group of artizan--trade chambers, and 20 in the group of the outside (village) communities.

In the groups of the large taxpayers, cities, and trade-artizan chambers, the votes were cast directly. In the group of the outside communities (villages) the votes were cast indirectly: that is, on every 500 people, one selected candidate was appointed and those selected candidates then carried out further selection of representatives. Apparently, these selection rules were notoriously undemocratic in nature having deliberately skewed structure. These rules — with nonessential changes and additions — were enforced until the end of the Habsburgs monarchy.

During the first parliament election 1861, the Regime exerted great pressures on its bureaucrats in order to enable victory for the supporters of the autonomy. The representatives of the autonomy supported the autonomous Dalmatia (i. e. that Dalmatia continues to remain in an isolation). With the support of the Regime, the supporters of the autonomy in the Parliament comprised the majority in the Parliament for the full 10 years — until 1870.

By resisting the pressures of the supporters of autonomy and of the different bodies of the Regime, the nationals continued the fight, consequently contributing to the growing national and political awareness of people. The National party was becoming stronger and stronger. Annexationists (Croats and Serbs who were also called nationals according to the unique National party, to which they belonged) supported the unity od Dalmatia and the governer's Croatia. In this unity they saw the security for their national and economic interests. It became clear to the Regime that it must change its tactics. The new circumstances were forcing the Regime to do so. After the Austro-Hungarian negotiation contract, Dalmatia remained in the strict unity with Austria administrativelywise. Further support of the autonomy element (mainly Italian) in Dalmatia was not advantageous to the interest of the Austrian Regime any more, because the united Italy could now ask and get support in this element with its aspiration aimed at the eastern Adriatic coast. Because of this, the Austrian Regime allowed the elections to take place freely in Dalmatia in 1870, i. e. without pressures or interference of governmental bodies. This was sufficient enough for nationals to win. And they did win. From then on the supporters of the autonomy (the Italian element) became steadily weaker.

The Dalmatian Parliament had a restricted juridical authority. The developing needs of Dalmatia in the fields of education, culture, health, transport, agriculture, maritime industry, crafts, industry and trade were matters which stirred up constantly the parliament debates and matters on which the stands were taken accordingly. Big political fights were carried out in the Parliament for national and political rights. The history of Dalmatian Parliament is in a considerable amount also the history of the oppressed and isolated Dalmatia in the period from 1861 to 1918.